

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

«АДАБИЁТ НАДИР»

ёки

Чўлпоннинг мангу саволи

адабий-танқидий
мақолалар

Тошкент
«Zarqalam»
2006

Китобда Чўлпоннинг XX аср бошида «Адабиёт нидир?» дея қўйган саволига бугунги адабий нуқтаи назардан мулоҳазалар билдирилади. Шунингдек олим адабиётимиздаги кўпгина асарларга, ёзувчи ва шоирлар ижодига, илмий қарашларга ҳозиргача билдириб келинган, маълум мизмода шакланган ёндашувларга янгича бир қарашларни олиб киради.

Бу ўзига хос теран адабий таҳлиллардан иборат китоб сизнинг эътиборингиздан четда қолмайди.

Тақризчилар:

Қозоқбой Йўлдошев,
филология фанлари доктори, профессор

Улуғбек Ҳамдамов,
филология фанлари номзоди

© Дилмурод Қурбонов. «Адабий танқид» ёки Чўлпоннинг мангу саволи». «Зарқалам» нашриёти, 2006 йил

ЗЕБИ, ЗЕБИ, ЗЕБОНА...

«Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат...» — сезасизми, адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўкинаётгандай, ўкинчини сизга-да юқтираётгандай; «кўз устига» деган ибора бизда расм эмас-у, биродарларимиз тожикларнинг «ба чашми»си — эъознинг юксак ифодаси! Адиб ўсма бўлиб яралмаганига ўкинмоқда, дедик, воҳ! — ният кетган экан: ўсмадай эзгиланди-я... иншооллоҳ, энди кўз устига ҳам чиқар...

«Ҳар йил келадиган баҳор севинчи яна кўнгулларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...» — роман бошланишидаги лирик табиат лавҳасида-ноқ Чўлпон-шоир буй бериб туради: «кўнглингизни қитиқлаб» завқлантирмоқ бўлади сизни. Бошданоқ сизни гўзалликка ошуфта этиб, кўнглингизда ажиб бир илиқлик пайдо қилгачгина ўзининг суюқлиси — Зебини рўбарў қилади сизга. Зебидай фариштани яратиб қўйиб, унга яна самимий-беғараз муносабатда бўлиш осонмас — шайдо кўнглигина уҳдасидан чиқади бунинг! Адиб Зебини тасвирларкан, сўзларидан ҳайратга йўғрилган меҳр уфуриб туради...

Узоқ йўлга отланиши керак бўлган ўртоғини кутдириб қўйгани, устига-устак ўзининг ташвиши билан бўлиб меҳмонини нурутганидан Зеби хижолатда, «ўртоғини узр айтиб қарши олди:

– Ўртоқжон, отам оврадда ўтириб қолди шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?»

Қизнинг андиша тўла нигоҳини туясиз, гапларини эшитгандай бўласиз, «Наҳот сиздан-да хафа бўлиш мумкин?» деган ҳаёлда ўтирганингизда, адиб «Хафа бўлманг-а?» деб турганида Зебининг юзини кўриш керак эди!» — деб қолади. Алам қилиб кетади сизга, адиб эса айни шуни истагандай, «мен кўрдим, сиз эса-йўқ!...» демоқчидай. Басма-басига Зебини бир кўриш истагиди ёнасиз, не тони ким, адиб унинг қиёфасини чизмаган: сийрат бор-у, сурат йўқ! Қувликни илғамайсиз-да, Зебини кўз олдингизга келтиришга тиришасиз. Кимдир бир умрлик армони — илк севгисини, кимдир хаёлида ардоқлаб, учратишини орзиқиб кутгани малакни қўяди унинг ўрнига: «Бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану — бутун вужуд...» сизнинг ихти-

ёрингизда! — энгикиб кетасиз, Зеби яна ҳам қадрдонроқ кўринади кўзингизга, вужудини изнинг бир қисмига айланади — «юқтириш» санъати ўз ишини қилади.

Ўзингиз сезмаган ҳолда қаҳрамон оламига кириб қоласиз, энди унинг ҳеч бир ҳаракати нигоҳингиздан қочиб қутулмайди. Ана, Зеби гўё Салти билан гаплашаётибди-ю, кўз қири отасида: «Энам аврай олармикан? Отам кўнармикан?» — кўнгида қилдеккина умиди бору, ўзи шунинг устида турибди... тилида отасидан нолийди-ю, дилида унга ёлворали. Шу маҳал Салти кулиб юборди: эссизгина, отаси эндигина ҳовридан тушиб, «юборсамми, йўқми» дея ўйга кетганди-я...

«– Вой анави қизни! Яна бешбаттар қиласиз ишни!»

Бу хитобда ўпка-гина ҳам, ўкинч ҳам, йўққа чиқишга келган умид армони ва ҳам унинг ҳосиласи сифатида тўкилмоққа ҳардам шай икки томчи ёш ҳам... кўйинг-чи — ҳаммасидан бор! Зебининг Салтига боққан тубсиз кўзларида, чимирилган қошларида кўрасиз буларни... латофатидан сеҳрланасиз. Қиз дилидаги изтиробларни сезасиз, сезсангиз-да шу ҳолатнинг узоқроқ давом қилишини тилайсиз: бошқа бир бокиран якто айтмоқчи. «Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисига ўтириб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур...» — тушуниш ҳам кечириш мумкин бўлган худбинлик!..

Арава ҳам кенг-мўлгина экан: сизга ҳам жойи топила қолди, шошиб бир чеккага ўтириб олдингиз — Зебидан кўз уз(ол)май-сиз. Ана, қизлар уни қистовга олиб, қўшиқ айтишга ундашди: дилингизда уларга қўшиласиз-у, тилингизга чиқаришга нийманасиз — недир имкон бермайди сизга... Салти эса билганидан қолмайди:

«–...Бу ер гола жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси қоронги бўлса. Бир-икки жуфт айтиб бермайсизми?»

– Номаҳрамга эшиттириб-а?»

Зебинини ўртоғига илкис ўтирилганини, кўзлари бир қадар чақчайиб, қошлари чимирилганини тасаввур қилинг-да, кейин эшитинг бу гапни! Умид қиламизки, юкламага тушаётган УРҒУ қиз қандай андишаларга бориб ўтирганини сизга аниқлатди, сиз уни тушундингиз, ўртоқлари эса... Улар кулдилар:

«– Шу ҳам номаҳрам бўлибдими?»

– Шу Ўлмасжон-а?

Немаҳрам ўла қолсин?...»

Зеби а қарайсиз: бечора, бир томони, шу гапни айтганидан пушаймон, бошқа тарафи, гапни мундайроқ тушунганларни а хафа — юзлари хижолатдан ловуллаиди, лаблари чўччайиб, кўзлари пирширайди... Қиз бир лаҳзагина ўтирилди, сассизгина тўкишган томчи ёшни сездингиз — биров билмади: «...бир томчи кўз ёшнингизга арзигдимми?» — ўкинасиз, го қизларнинг ядласига Зебининг «тиниқ, губорсиз, жонон пиёладай жаранглаган» овози қўпшлмагунча дилингиз вайрон — томчи ёшнинг юки босиб туради!..

Зеби тасвирида Чўлпон чинакам эврилиш (перевонлохснис) санъатини намоеъ қилади: қаҳрамонининг «ичи»га (берилиб ўйнаётган актёр сингари) кириб олади-да, сиргдан тасвирлайди. Адибни рассомга менгзасак, қаҳрамонининг муайян вақтдаги ҳолатини қоғозга туширишга шошишгандай, қилқаламини тез-тез юргизиб, пунктирлар биланоқ чизиб кўяди: «Ана, камини ўзингиз тўлдиринг!» — юқорида тасаввурга эрк берганимиз ўз чизи имизни тортишга бир уриниш, холос.

Суюкли қаҳрамони маънавиятини Акбаралию Мирёқублар маънавиятига қарши кўйган адиб Зеби билан Ўлмасжон муносабатини сирли-романтик руҳга чулғайдики, ингим саҳналарнинг ҳозиргича талқинига ўрганган китобхонга бу нарса ўта тийиқлик, жўнлик бўлиб туюлса, эҳтимол. Бунинг зиддига инонмоқ учун шу хусусда озроқ тухталиш жоиз.

Зебидай қиз кўнглига муҳаббат ораламаслиги и мумкин эмасдай, шу боис ҳам Ўлмасжон пайдо бўлиши билан китобхон ажиб сергак тортади, гапларидан, рафғорию хатги-ҳаракатларидан ненидир уқмоқчидай диққат билан кузатади уни:

«Қизлар жим эдилар. Аравакаш зерикди, шекилли, астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи хом хирғойидан нарига ўтмагандан кейин Салти кўтарилди:

- Ўлмасжон, бормисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи!

Салтинини яна бир ўртоғи — Қумри унинг сўзини қувватлади:

- Ҳа, рост, шундай яхши овозингиз бор экан, шўх-шўх айтмайсизми? Кенг далада қанча кўйсангиз, шунча кетади варанг-лаб...

Ингичка кулди. У қоронғида секингина орқасига қайришган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматини кўтариб ўтирганларидан уларнинг юзларини сал-пал кўрса бўларди. Кулимсираб туриб қизларга биров қарайди:

- Орангизда данги кетган ашулачини из туриб менга осиланларинг қизиқ! – деди. – Биз «суи бўлмаса таямму»га ярайдиган ашулачилардан...»

Ўлмасжон Зебининг таърифини, эҳтимол, қўшиғини ҳам эшитган ва унга эртақлардаги каби ғойибона ошиқ бўлган бўлса, не ажаб?! Чўлпон буни очиқ айтмайди, ишора қилади, холос: Ўлмасжонга «шўх-шўх айтгини» дейишмоқда, демак, у мунгли куйлаяпти. Севгилисининг шунчалар яқин ҳам узоқлигидан эмасми бу мун?! Орқа сафдаги қизларга кулимсираб туриб бироз қараб қолгани (бировнинг дийдорига тўймоқчидай), «данги кетган ашулачи» ҳақида юрак ютиб гапиргани-чи?! «Шу чоққача (яъни, бошқа қизлар куйлаганида — Д.Қ.) ёр-ёрга қулоқ бериб, индамасдан отини аста-аста қамчилаб кетаётган аравакаш»нинг «бу овоз чиқиши билан оғир бир «уҳ» торгани» Шарқ эртақларидаги ошиқни эслагмайдимми?!

Ёзувчи дилни дилга пайвандлаган ЛАҲЗА тасвирида сўзга хасислик қилади. Пойлоқчи камширнинг қишиғини кўриб, «Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангирқаш назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Ёш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёруғида алайна кўриб олган ёш қиз, бутун баданларидан мулоиймгина дуркираш кечганини пайқайди ва қизариб, гескари қайриди...»

Қизнинг «баданларидан мулоиймгина дуркираш кечгани» «эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашгани»дан ина эмас — Ўлмасжоннинг кўзларида порлаган ишқ ўтининг тафтидан! Зебининг «битгаси ўзимизнинг аравакаш» деган гапни эшитибоқ безовта бўлгани, кимсан Раззоқ сўфининг қизи эканини, наинки буни, атрофида неки бўлса унутиб, унга томон интилгани ҳам шундан. Зеби билан Ўлмасжон икки жойда икки оғиздангина гап олишади-ю, олиб шунга ҳам дунё-дунё маъно юклайди: «Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлашини ва нима дейишини билмасиди. Ниҳоят, йигитча бир гап топган бўлди:

– Бугун саҳар... аравани қўшаманми?

– Нимага?»

Қизнинг масъуд дамларни имкон қадар чўзиш исрати, ташвишю умиди, қўрқувю ўтинчини ўзида жамлаб, ногўх бўғиздан отилган «нимага»си — ўзинга хос дил изҳори, буни тушун-

ганидан бўлсами, Ўлмасжон қувонади, хўжайинидан қардор бўлишини, бусиз ҳам ночор оиласини қийнаб қўйиши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, муносиб жавоб айтади: «Хайр, майли сизлар (СИЗ — Д.Қ.) қачон қўш десанлар шунда қўшаман»

Энахоннинг солдагина онаси Зеби ҳақида айтган: «Бир раҳмдил, бир оқкўнгул, бир илтиҳаски, бу замоннинг ёш-ялани орасида кам топилади. Шунча жойдан келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмади, йўқламади; доним йўқлаб, хабар олиб турган Зебихон бўлди» — гаширидан англашिलाдики, икки ёш тез-тез дийдорлашиб турган, лекин Чўлпон тафсилотлардан қочади: шабнамий соф гуйғуни нафақат бизнинг, ўзининг-данигоҳидан асрамоқчи бўлади.

Ўзининг мафтунлиги орқасида китобхон наздида Зебини осмонларга олиб чиққан адиб, уни яна сездирмайгина ерга олиб тушади: севгисининг интиҳосини нурли кўролмаган, шу билан бирга ундан кечолмаган қизнинг изтироблари — нарвоннинг илк поғонаси. Мингбоши совчилари ризолик олгач, «суратдай, жонсизгина судралиб» юрган қиз тамомила ер фарзанди эканига имон келтирасан киши. Қизнинг изтироблари бежиз эмаслиги Акбаралига адиб берган таърифдан, хусусан, меҳмондорчиликдан қайтаётган қизларнинг «минг боши тўғрисида гап очилганда аччиқ жирканиш билан: «давлати бошида қолсин!» дея қичқирган»лари (шу гапни айтаётган Зебини бир гасаввур қизнинг-а!) англашिलाди. Бахтидан сархуш Кумушбибининг «Киши давлаг учун эрга теккандан эрга тегсин...» дея севиб севилмаган Зайнабнинг шусиз ҳам садпора бағрини тилмоқ бўлганини эларсиз?! Ундай бўлса, Зебининг йиғи-сиғидан нарига ўтмаганини кўрган «Хужум»чи қизларнинг «курашсанг бўларди-ку!» дея бурунларини жийириб, маломат қилишларини ҳам гасаввур қила оласиз. Ёзувчи бу каби маломатларни назардан қочирмайди, шу боис китобхонни ҳам, қаҳрамонини ҳам «кўниш»га обдан гайёрлайди: отасинини ошпоқ соқоли билан кўз ёшларини оқизиб қаргашлари, «мундай қаргашларнинг ортуқ даражада қўрқунч эканини ҳар оғиздан эшига-эшига» ўстан қизга таъсир элмаслиги мумкин эмас; ўзи туфайли онасининг, шундоғам умри азобда ўтаётган аёлнинг чеккан ситамлари юрагини эзиши табиий; кундошларининг сазй-ҳаракалари, негадир атрафдашларининг бари «шу»ни исгаши «ожиз, ирода-

сиз, аялч ва яккабош» қизни синдириши аниқ эди. Суфийнинг тарбиясида ўси ан қиз ўзини ҳалок нмоқ нечоғли оғир гуноҳ камини билади! Осмон узоқ, ер қаттиқ. — унинг учун биттагина йўл бор — кўниш. Шу боис ҳам алиб: «Мамлакатнинг қизини қуешида тез етилган тан бечора қизнинг маънос кўнглини ўз иссиқ қучоғига олди». — дейди-ю, гапни мухтасар қилади. Антмоқчимизки, Чўлпон А. Қодирий каби «айнан мен ёзганчадир!» дея ҳайқиршишга ҳақли, чунки у «ибратли қаҳрамон» яраггандан, реал инсонни кўрсагишни афзал билади.

Зеби ҳақида ҳам бир чеккаси «кундош балосинини намоен қурбонидур» дейиш мумкин. А. Қодирий «ўқувчининг қимматли вақтини аягани, қаламини ҳам бу гиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрган»идан кундошлар можаросига тўхталмаганини айтса, Чўлпон бу ҳақида анча муфассал ёзади. Диққатимизни тортадиган нарса — Зебининг кундошлар даврасидаги хагги-ҳаракати ҳам унинг характер мангигига мослиги.

Султонхон аризачи кампир билан суҳбат қуришида, катта кундошлар бурунларини жийиришади:

«— Ана, гонишиб ҳам кетди! — деди Хадичахон ичкаридан.

— «Пес пес билан... қоронғида!» — деди Поппахон.

— Ҳай, ана у хотинни. Нега ундай дейсиз? Нафасингиз қурсин!

Бу Зебининг овози эди».

Сизу биз билган Зебинини айни шундай дейиши нақадар ишонарли! Қиз катта кундошлари кутганидай Султонхонга ашаддий душманим, деб қарамайди, аксинча, самимий яқинликка интилади. Султонхон босинқираш баҳона уйга кўчмоқчи бўлганида, Поппахон «Эри йўқ совқотиб қолгандир, шўрлик» дея нишини санчса, Зеби: «Қиров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай!» — дейди. Тўғриси, Поппахоннинг кесатиғи ўринли, чунки у кундошни феълидаги бежолликни фаҳмлаган, лекин Зебимиз киши хагги-ҳаракатини яқинликкагина йўйиб ўрганган. Унинг самимияти душман кайфиятидаги Султонхонни ҳам ром этгани бежиз эмас: «Шу «жонимни қоқай» сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди... Султонхон ўз кундошини маҳкам қучоқлаб ўлди».

Зеби мингбоши хотинлари орасига ажиб бир мусалфолик олиб кирадики, буни алиб жуда катта маҳорат билан кўрсага

билган. «Табаррук сув»га заҳар солиб чиққан Пошшахоннинг ранг-рўйини кўрган Зеби шубҳа-гумонга бориб ўтирмайди, бугун вужудидан ташвиш ёғилгани ҳолда: «Нима бўлди, жоним, сизга? Шамоллаб-негиб қолдингизми?» — дейдики, Пошшахоннинг ўша сувни ўзиёқ ичиб юбормаганига, шунга бардоши етганига лол қоласиз.

Зеби олиб кирган мусаффолик чақмоқдан кейинги ҳаво мусаффолигига ўхшамайдими? Андишамизни очикроқ айтишлик: Зеби, туҳмага қолмаганида, кундошлари тақдирини гакролламас эдими? Ўзимизга қарши бораётгандай бўлсак-да, айрим мулоҳазаларни айтиб ўтиш жоиз.

Зеби зоҳиран тақдирга ган бергани билан, кўнгли ҳамон тинчиган эмас, шу боисми, ўзини овутишга интилади: «Ўв, қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тегармиди? Мени отам шу қари одамга берди деб койийман; мунга бермаса кимга берарди? Ўзим суйган йиғинга берармиди, қалай? Тангиллиги тутиб кетганда эшонбобога бериб юборарди... У муңдан бешбаттар!» Англаш мумкинки, қиз ўзини тамомила «кўннинг»га чоғлаётти, зотан, шундагина аламлари босилади — хотиржамроқ яшай бошлайди. Холис айтсак, Зебининг бу ҳаракати мақсад-моҳиятига кўра Султонхоннинг «сатанларга ошно бўламани» деганига яқин — иккаласи ҳам тақдир юкени енгиллатмоқ истагидан юзага келди. Ҳа, Зебининг тақдир кундошлари тақдирга уйқаш, Чўлпон ҳам, назаримизда, шунга ишора қилаётгандек: Султонхоннинг ота-онаси ҳақидаги гаплар, мингбошининг «кенжа»си ва нисбатан совий бошлагани, ниҳоят, «укишанли жамиятда... хотинни қулдан баттар хўрловчи муҳида, хотин чор-ночор ҳийланинг устози бўлади» дейилиши фикримизнинг далилидир. Айтмоқчимизки, Чўлпон Зебини кундошлар орасига бирмунча «сингдириб» юбориш билан умумлаштиришга интилган: фақат Зебиси ҳақида эмас, умуман аёллар тақдир ҳақида қайғурган, зебиларни султонхону пошшахонларга айлантирувчи муҳитни лангалаган.

Пошшахон-ку Зебини заҳарламоқчи эди, бас, мингбошининг ўлимида ким айбдор? Савол ўринсиздай, шундай бўлса-да, адиб Зебини зирча бўлсин гумондан холи қилишга интилади, бунга эришади ҳам: «Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди (демак, жуда қаттиқ уйқуда бўлган — Д.Қ.), бесаранжом бир қичқириқ (диққат қилинг: Зеби қичқириқ маънисига етгани йўқ — Д.Қ.) билан уйғонди:

– Сув! Сув! — деб қичқирарди минг боши

Зеби уйқусираб келиб, яна фонарни балақлағди. Унгача мингбошининг қўрқунч овози яна кўтарила тушди:

– Сингалоқни қизси, сув дейман (Зебининг ҳамон уйқуси очилмаганидан мингбоши яна такрорламоқда — Д.Қ.) ! Сув! Юрагим куйиб кетди.. Ёниб кетди! Сув! Сув!

Зеби шошиб қолди; бориб чойнакдаги «табаррук» сувни қўлига олди...»

Пошшахон Зеби «табаррук» сувни бировга тутмаслигига буткул ишонган, шу боис ҳам унга заҳар солган. Чўлпон фожиа тафсилотларини шуқадар жонли тасвирлайдики, Зебининг айни шундай ҳаракат қилишига ишонсан, инсон психологиясини аъло даражада билган ва қоғозга туширолган адиб маҳоратига таҳсин ўқийсан киши.

Суд жараёни тасвирини ўқиркан, китобхон яна ўша ўзи билган болаларча содда-беғубор Зебини топади, унинг тақдирига куйгани ҳолда, ўзини самимий кулгидан тия олмайди: «Зеби худди ўйинда шеригига араз қилган боладай, тескари бурилиб олди. У индамай турганидан суд раиси яна сўз олди:

– Яхшилаб тушунтирингиз: юзини очмаса суд мажлисини олиб боролмайман.

– Олиб боролмаса майлига... — деди Зеби. — Билганини қилсин!»

Кулмай бўладими?! Ўз манфаатлари йўлида фариштадек беғубор нарсани қурбон қилмоқчи бўлганлардан нафратланмай бўладими?! Бу ўринда китобхон бир лаҳза бўлсин андишага бориши, «жудай-ла бўрттириб юборилмаганми?» дея ўйлаб қолиши мумкин. Шу боис озроқ мулоҳаза юритишга зарурат сезамиз: маълумки, роман бошланишидан Зебининг атиги ўн беш ёшлардаги қизча экани англашилади, унинг кейинги ҳаракатлари етук қизлар каби бўлганидан, китобхон буни назардан қочирган бўлса, эҳтимол. Бу нарса характер мантисига зид эмасми? Фикримизча, йўқ! Кампирлардан эшитганимиз бор: аразлаб «кетаман»га тушган келинларини қўнирчоқ совға қилиб овутган қайноналар бўлган экан. Айтмоқчимизки, «дўппи билан урса йиқилмайдиган» қизлар балоғат ёшида ҳисобланган вақтда, уларнинг руҳий тараққийси ҳам шунга мос бўлган: ҳали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган гўдак «бир уйнинг эгаси» бўлишга руҳан ҳозир бўлган. Руҳий ривожланишдаги бундай илгарилаб кетиш Зеби каби қизларда турли ёш хусусиятла-

рининг ноуӣун бирикувига олиб келиши табиий эди. Кўрамиз-ки, қаҳрамони руҳиясини аъло даражада билган адиб бу ўринда ҳам ҳаёт ҳақиқатига солиқ қолади. Чўлпон Зеби образи талқинида умумий ва хусусий жиҳатларнинг уйғунлигига эришганки, бу образнинг ҳаётгиллигини, баркамоллигини таъминлаб, уни Кумушу Зайнаблар қаторига қўяди...

... Суд жараёнини кузатаётганингизда ҳам андак бўлсин умидингиз бор эди: «Ўлибди, өзгина бўлсаям инсофи, одамгарчилиги бордир буларнинг?!» Хукм ўқилди: очиқ-ошкор ҳақсизликдан гарангсиз қолдингиз, кўнглингиз жунбишга келиб, сўфи билан бирга исён қилади... телба Қурвонбибининг дардли қўшиғи бағрингизни эзади, чидамай қулоқларингизни чиппа беркитасиз — бефойда, қўшиқ вужудингиздан оқиб келади, ўзингизда куйлаётган бўласиз:

Зеби, Зеби, Зебона,

Мен кўйингда девона...

1990 йил

«ЎҒРИ»НИНГ ҲИМОЯСИГА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Кўпчилигимизни ўйлатиб, адабий давраларда турли баҳсларга сабаб бўлаётган, бироқ узил-кесил бир тарафга ҳал этилиши маҳол бўлган муаммолар гаҳлига бағишланган мақолалар матбуотимизда, кўп бўлмаса-да, эълон қилиниб турибди. Шубҳасиз, бундай мақолалар жуда катта аҳамиятга моликдир. Зеро, улар ўқувчини бефарқ қолдирмайди: ўйлашга, муносабат билдиришга ундайди — алал-оқибат тафаккуримизни бойиғади. Сувон Мелиевнинг «Меҳр сехри»¹ номли мақоласи, фикримизча, айни шундай чиқишлардан бўлибди. Кўпчилик қатори ўз кўмоҳимизга кул тортиш билан оворан сарсон бўлганимиз бугунги кунда айни шу мақола айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташлашга ундайдики, бунинг учун муаллифдан беҳад миннатдоримиз.

Мақолада муаллиф ўзбек ҳикоячилигининг нодир намуналаридан бўлмиш «Ўғри» (А. Қаҳҳор) ҳикоясига янги ича муносабат

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995 йил, 23 июн.

бишдиради, уни бу унги кун нуқтаи назаридан баҳолашга ҳаракат қилади. С. Мелиев «Ўғри» ҳикояси адабиётимизда ўз ўрнини топиб бўлиганини эътироф этгани ҳолда «унга умуминсоний баркамол баднийлик намунаси эмас, балки тоталитар даврнинг бадний ҳужжати сифатида қараш тарафдори» эканлигини ёзади. Мунаққиднинг фикрича, ҳикояни умуминсоний баднийят доирасидан четга чиқарувчи нарса шуки, Қобил бобога ҳеч ким, «ҳатто унинг дард-аламини қаламга олмақчи бўлган ёзувчи ҳам» раҳм-шафқат қилмайди. Муаллиф мазкур фикрни асослаб ёзади: «Бадний муқаммаллик(ка) ёлғиз сўз-тасвир маҳорати, ёрқин деталлар, рангдор тил каби соф бадний тушунчалардан ташқари адабий қаҳрамон (демак, инсон)га инсоний Меҳр, тақдирига сидқидандан куйиниш ҳамдир. Шундай меҳрсиз, лекин юксак маҳорат билан битилган асар ҳам барибир бадний номукаммалдир». Умуман олганда, С. Мелиев тўла ҳақ. Дарҳақиқат, инсонга муҳаббат — умуминсоний қадриятлар ядроси, усиз қадриятлар пароканда бўлиб кетади. Ҳаққаст рост: инсонга муҳаббат ҳисси билан йўғрилмаган асар баднийдан йироқ тушади. Бироқ, бизнингча, асарда ўша муҳаббатнинг қай даражада ёхуд қай йўсинда ифодаланишини белгилашга, унинг ошкора ёки пинҳона бўлишини талаб қилишга ҳақли эмасмиз. Шу мулоҳазага таянган ҳолда бошланоқ ўзимизнинг аксидаъвомизни ўртага ташлаймиз: адабиётимизда инсон, халқ тақдирига куйиниб ёзилган «Ўғри» даражасидаги асарлар кам топилади. Эндиги муддаомиз шу даъвони имкон доирасида асослаш, ҳолос.

Маълумки, «Ўғри»да ёзувчи «халис кузатувчи» мавқеини тугган: у воқеа-ҳодисаларга аралашмайди, унинг вазифаси — бадний воқеликни ўқувчи кўз олдига жонлантириши. Ҳикоянинг аксар қисми мўъжаз «саҳна-кўриниш»лардан ташкил топганки, унда таъсирланаётган воқеаларни ўқувчи кўпроқ «кўради», яъни, ўқувчи ҳам асар воқелигидан четда туради. Табиийки, шу ўринда «нима учун ёзувчи ўзини ҳам, ўқувчини ҳам асар воқелигидан четга тортиди?» деган савол туғилади. Бизнингча, ҳикояда «четланиш» («отстранение») усулидан фойдаланаркан, А. Қаҳҳор муайян ғоявий-бадний ниятни кўзлаган. Аввало шунини айтиш лозимки, қўлланган усул ўқувчини ҳиссий эмас, кўпроқ ақлий мушоҳадага ундайди. Иккинчидан, китобхон ҳикоя бадний воқелигидан четда тургани учун ҳам конкрет бир эннзод (дейлик, Қобил бобо ва амин учрашуви) ёхуд образга муносабат доирасида қолиб кетмайди. Аксинча, ўқувчи ҳамон кўз ол-

дида тури ан ҳикоя воқелини идан туртки олиб ҳаёт ҳақида, инсон ва инсонлараро муносабатлар ҳақида кені кўламда мушоҳада юришти, умумлашмалар чиқариши имконига эга бўлади. Келинг, яхшиси биз ҳам мавжуд имкониятдан фойдаланиб, адиб яратган бадий воқеликка назар солайлик.

Ҳикоянинг бошланишидаёқ қуйидагича манзарага дуч келамиз: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақалайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди». Муаллифнинг «кузатув пункти»дан туриб разм солинг-а, Қобил бобо фожиасига маҳалла-кўйнинг нечоғли бефарқлигига амин бўласиз. Шунинг учун ҳам хотинлар қарғиши йўлакай, итлар ҳуришию товуқларнинг қақалаш қаторида тилга олинади; шунинг учун ҳам маҳалла эрларини Қобил бобонинг аянч ҳолати эмас, кўпроқ оғил деворидаги тешик қизиқтиради. Буниси ҳам майли, эликбоши келиб дастлабки тафтишини бошлаши ҳамона маҳалла аҳли ўз наздида бурчинни ўтаб бўлди: «Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқатди». С.Мелиев таъбирича, шуурини қаҳрамонлардан «бири амалдор, иккинчиси камбағал бечора» эканлиги эгаллаган А. Қаҳҳор, аслида, масалани анча кеніроқ қўйган кўринади. Ёзувчи талқинчи, ўзга одам бахтсизлигига бефарқлик амалдорларгагина эмас — барчага хосдир. Сезамизки, адибни фуқаро ва амалдорлар муносабатининг синфий моҳиятигига эмас, инсонлар орасидан меҳр-оқибатнинг кўтарилаётгани, инсоний муносабабларнинг сийқаланаётгани кўпроқ ташвишлантиради. Бу ташвишнинг дояси кенг маънодаги инсонга муҳаббат бўлмаса, нимаикин?! С. Мелиев «Нега Қобил бобо аҳволни аўқувчи қалбани ачинмайди?» деган саволни қўяди-да, унга, аввало, ҳикоянинг ўзидан эмас, у яратилган давр воқелигидан жавоб излайди. «Чунки Қобил бобо топталаётган пайт (мавҳум «ўтмиш»да эмас, асар ёзилган 30-йилларда) миннлаб-миннлаб одамлар қамоқхоналарда, лагерларда таҳқирланаётган, иззат-нафси ерга урилаётган давр эди. Шунча одам топталаётганда, оюмон «Халиқ душ-

манларига ўлим!» дег бўкираётганда қандайдир Қобил бобо ким бўлди? Уни қандайдир амалдорлар топтаса топганми-да!» Мунаққитнинг фикрича, даврнинг айна шу руҳи адбнинг Қобил бобо фожиасини ҳис қилишига ҳалал берган. Тўғри, ҳикоя ўзи ярагилган давр билан чамбарчас боғлиқ, бироқ бу боғлиқликни ўзгачароқ талқин қилиш ҳам мумкин. Бунинг учун 30-йиллар воқелигидан чиқиб келиб ҳикоя ҳақида эмас, ҳикоя бадий воқелигидан келиб чиқиб 30-йиллар ҳақида фикр юритиш лозим, холос. Хусусан, яна Қобил бобо фожиасига маҳалла-кўйнинг бефарқлигини олайлик. Маҳалла-кўй Қобил бобони амалдорларга «ем» қилиб қўйиб, ўзи томошабин бўлиб тургани каби ўша мудҳиш 30-йилларда ўзига гал келмаганки одам томошабин бўлиб қолмаганмиди?! Шу ўринда А.Ориповнинг «Оломонга» номли шеърини эслагимиз келади. Ҳар бир сатридан изгирубга йўғрилган ғазаб, борингки, нафрат силқиб туради унинг. Лекин ўша нафрат ҳам халққа нисбатан буюк муҳаббатдан туғилган, ахир! Ҳа, А.Қаҳҳор мудҳиш 37-йил арафасида Қобил бобо тимсолини яратди. Ўша пайтда адб ўзини ҳам, атрофидагиларни ҳам «давлат машинаси қаршисида титраётган Қобил боболар» деб тушунган бўлса, А.Орипов айтган гапларни йўлини қилиб илгарироқ, ўз вақтида айтиб, «томошабин»ларни огоҳлантирмоқчи бўлган бўлса, не ажаб?!

Агар ҳикояни шу йўсин талқин қилсак, амалдорларнинг «ноинсоний» қилиб тасвирланганлиги масаласи ўз-ўзидан тушиб қолади. Зеро, ёзувчи яратаётган бадий воқелик — реалликнинг аксиона (яъни, уни акс эттириш нияти бирламчи эмас) бўлмай, реаллик ҳақида мушоҳадага ундовчи бир структурадир. Бу структурала эса одатланиб қолганимиздек иккита эмас, учта гаянч нуқтаси бор: маҳалла — Қобил бобо — амалдорлар. Юқорида кўрганимиздек, бу нуқталарнинг ҳар бири контекстан узилиб реаллик билан боғланганида умумлашма маъно касб этади. маҳалла — омма тимсоли, Қобил бобо — тоғалитар тузумдаги алоҳида олинган шахс тимсоли, амалдорлар — тоғалитар давлат тимсоли.

Кўпчилик наздида бу фикрларимиз асоссиздай туюлса, ажаб эмас. Сабабки, ҳозирги кунда аксарият ўқувчилар онгида А.Қаҳҳор ҳақида негативроқ фикр муқимлашиб қолди. Хусусан, диннинг ўтмиш мавзусидаги асарлари «ўтмишини қоралашу замонани алқаш» мақсадида ёзилган, деган қараш устивор.

Жумладан, С. Мелиев мақоласидаги фикрлар ҳам шу хил қарашга туртки беради: «Ўтмишга қора чаплаш, шунинг муқобилида ўз салтанатини кўкларга кўтариш тоталитаризмнинг муқим ақилаларидан бири эди». А. Қаҳҳор ҳикояси айни шу ақилани ўқувчига сингдириш мақсадида ёзилган, деган фикр мақоланинг мазмун-мундарижасидан қизил иш бўлиб ўтади. Хўш, А. Қаҳҳор мазкур «ижтимоий заказ»ни қай йўсин бажаришти? Мунаққиднинг ҳикоядаги бир эпизод — амин ва Қобил бобо учрашувини хусусидаги фикрларидан жавоб топиш мумкин бунга. Мақола муаллифи «Ўғри»да тасвирланган ҳолат ҳаётда юз бериши мумкинлигини эътироф этгани ҳолда унинг «совуқ, ҳиссиётсиз баён этилгани туфайли санъатқуроли ишлов берилганига қарамай, ижтимоий маъно, синфий моҳият доирасида қолиши»ни таъкидлайди. Демак, бор гап тасвир манерасида — ҳиссиётсизликда. Ҳиссиётсизлик эса, юқорида кўрдик, алибнинг «халис кузатувчи» мавқеида турганлигидан келиб чиқади. Шу ўринда табиий бир савол туғилади: модомики ёзувчи мақсади ўтмишни қоралашгина экан, ўқувчини ҳикоя воқелигидан четлатишни зарурми эди? Ахир, муносабатини ошкор қилиб, ҳисларини ўқувчига «юқтириб», уни ҳикоя воқелигига олиб кирганида бу мақсадга осонроқ эришиши мумкин эди-ку?! Кўрамизки, ҳикоянинг ифода ва тасвир манераси «ўтмишни қоралаш» мақсадига унчалик мувофиқ эмас. Шунинг ўзини, фикримизча, С. Мелиевнинг: «Ўтмиш ҳикояларида алибнинг ўз бадий концепцияси йўқ. Тоталитар тузум адабиётига юклаган ғоявий мақсад (ўтмиш адолатсизликларини фош этиш) бадий образлар воситасида юксак маҳорат билан тасдиқланган, холос. Шунинг учун мазкур ҳикояларни, хусусан, «Ўғри»ни бадий баркамоллик номунаси сифатида гариб этиш ноўрин», — деган хулосасини жиддий шубҳа остига қўяди.

Дадил эътироз қилиш мумкинки, «Ўғри» ўтмишни қоралаш ёки муайян ғояни «бадий образлар воситасида тасдиқлаш» ниятидагина ёзилган эмас. Агар масалани шу таҳлит қўядиган бўлсак, бадий асар моҳиятини, ижод табиятини ҳисобга олмаган, жўнлаштирган бўлиб чиқамиз. Ҳа, А. Қаҳҳор «ноинсоний Ғоя ёзувчига нима ёзиш ва қандай ёзишни буюриб турган» бир шароитда ижод қилди. Албатта, кўп қатори у ҳам замона, мафкура тазйиқидан холи бўлган эмас. Шу билан бирга, А. Қаҳҳор мустақил фикрлашга қодир шахс, бетакрор

санъаткор бўлганини ҳам инкор қилолмасмиз. Ҳақиқий санъаткор учун эса ижод жараёнида замон че аралари манжуд эмас: бу илоҳий лаҳзаларда ўтмиш, ҳозир ва келajak ижодкорнинг қалб кўзида бир фокусга жамланади. «Ўғри»га ўхшатган асарлар ижодкор ҳаётда муайян муаммоларга дуч келиб, уларни бадний идрок этиш умидида ўз қалбига мурожаат қилиши, ўзининг ва миллатнинг тажрибасига (тажриба эса доимо ўтмиш билан боғлиқ) таянган ҳолда ҳиссий-интеллектуал мушоҳада юритиши натижаси ўлароқ дунёга келади. Биз бу гапларни А.Қаҳҳорни реалист санъаткор, «Ўғри»ни реалистик асар деб билганимиз учун айтмоқдамиз. Маълумки, реалистик адабиёт сўз санъатининг «билиш» мақсадини биринчи планга чиқарган эди. Бироқ, шуниси ҳам борки, реалистик адабиётнинг мазкур ўзак хусусияти «Ўғри»да ўзгачароқ намоён бўлади. Хўш, бу ўзгачалик, ўзига хослик нимада? Биринчидан, ҳикояда тасвирланаётган нарса бошқа-ю, ёзувчи англашга интилан нарса бошқа: ўтмиш тасвирланади, замонани англашга ҳаракат қилинади, - шу ўринда замон чегараларининг олиб ташланганига гувоҳ бўламиз. Иккинчи томондан, «Ўғри» да бадний идрок этиш бевосита тасвир жараёнида амалга ошмайди (яъни тасвир билиш воситаси эмас). Аксинча, ижодкор замонаси, атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини атрофлича мушоҳада этиб муайян хулосаларга келади-да, уларни тасвир (ҳикоянинг бадний воқелини и)да муҳраб қўяди. Натижада ҳикоянинг бадний воқелиги универсал моделлик хусусиятига эга бўладики, асарни фақат у яратилган ёки унда қаламга олинган давр реаллинигагина боғлаб талқин қилиш ярамайди — бадний умумлашма кўлами торайиб кетади. Шу ўринда ҳикоянинг яна бир жиҳатига диққатни жалб қилмоқчимиз: «Ўғри»нинг бадний структурасида, бизнингча, экзистенциализм адабиёти поэтикасига хос унсурлар кузатилади. Ҳикояда кузатганимиз интеллектуаллик даражасининг юқорилиги, муаллиф концепциясини ифодаловчи ҳаётий ҳолатларни моделлаштириш (экзистенциализмдан фарқ қилароқ, бунда модель ҳам реаллик иллюзиясини ҳосил қилади)га интилиш кабилар шу фикрга олиб келади. Тахминимизнинг қанчалик ҳақиқатга яқин-узоқлигини, бу ўхшашликнинг сабаб ва омиллар, ва кейинги изланишлар кўрсатар. Бироқ шунинг ўзиёқ А.Қаҳҳор доим ҳам ҳоким мафкура исканжасида, социалис-

тик реализм қолишлари доирасида қолиб кетмаган, ижод ошарида баъзан ички эркинликка ҳам эга бўлган, дейишга асос беради.

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда А.Қаҳдорнинг «Ўғри» ҳикояси баркамол бадиийлик намунаси эканлигини яна бир қарра таъкидлаб айтишга ўзимизда журъат сезамиз. Бунга амин бўлиш учун «Ўғри»ни талқин қилишда унинг ўзига хос поэтик хусусиятларини эътиборда тутиш, воқеликдан келиб чиқиб ҳикояга эмас, ҳикоядан келиб чиқиб воқеликка муносабат билдиришимиз талаб қилинади, холос. Зеро, аксинча йўл тутсак, асарга ёндошишда вульгар соцно.югик мавқадан нари ўтмаган бўлиб чиқамиз.

1995 йил

АДАБИЁТ НАДИР

XX аср бошларида улуғ юрдошимиз Чўлпон «Адабиёт на-дир?» деган саволини ўртага ташлаган ва шу номли мақола-сида унга баҳоли қудрат жавоб излаган эди. Асримизнинг ўрталарида улуғ француз ёзувчиси ва адабиётшуноси Ж.П.Сартр ҳам худди шу номли мақола билан чиққан ҳамда шу саволга ўзича жавоб берган эди. Агар биз диққат билан кузатсак, инсоният онини танигандан бери ушбу савол у ёки бу тарзда мунтазам қўйилиб келишига туюқ бўламиз. Қизиги шундаки, бу саволга ҳар бир давр ўзича жавоб беради, боз устига, бир даврда яшаётган одамларнинг жавоблари-да бир-биридан жиддий фарқланади. Тугал ва узил-кесил жавоб берилиши мумкин бўлмаган «Адабиёт надир?» саволининг ҳозирги кунда ҳам кун тартибда тургани табиий. Бугунги кунда мазкур савол теги-расидаги баҳслар «Адабиёт санъатми ёки оғи соҳасими», «адаби-ёт ижтимоий бўлиши керакми ёки йўқми», «адабиёт оммавий бўлиши керакми ёки элитарми» каби асосий масалаларни ўз ичига олади.

Биз ўзимиз билишни истаган нарса ҳақида тугал ҳукм чиқаришга мойилмиз, охиригача тугал англаб бўлмайдиган, охиригача муайян таъриф қоидалар асосида тушунтириб бўлмайдиган мураккаб ҳодисалар мавжудлигини тан олгимиз келмайди. Ҳолбуки, мавжуд нарса-ҳодисаларнинг аксарияти, жумладан, адабиёт ҳам ана шундай мураккаб, зиддиятли то-

монларни ўзида жам этган ҳодиса саналиши керак. Юқорида қўйилган саволлардан биринчисига — «Адабиёт санъатми ёки оғи соҳасими» деган масалага тўхталсак, бу нарса анча равшан кўринади.

Кейинги йилларда, шўро даврида ўта яланғоч ижтимоийлашган адабиётга, уни оммани коммунистик руҳда тарбиялаш ва ш.к. мақсадларга бўйсундириш амалиётига акс таъсир тарзида адабиётни «соф санъат» сифатида тушуниш, унда фақат санъат ҳодисасинигина кўриш тамойили кузатилади. Ҳолбуки, адабиётда фақат воситани кўришлик қанчалик хато бўлса, унда «соф санъат»нигина кўриш ҳам шунчалик хатодир. «Соф санъат» тарафдорлари адабиётнинг ижтимоий оғи соҳаси эканлигини инкор қиладилар, жуда инсоф қилганлари адабиётнинг бу жиҳатига эътиборсизроқ, кўз юмиб қарайдилар. Биз ақл ва ҳисни бир-бирига кўпинча зид қўямиз, ҳолбуки, бу нарса вужудимизда ақл ва ҳиснинг бир пайтда мавжуд бўлишига, иккисининг бирликлда инсон руҳиятини ташкил этишига халақит бермайди. Бас, нега энди инсон руҳий фаолиятининг маҳсули бўлган адабиёт уларнинг иккисини ўзида жам қилолмас экан?!

Бу масалани бадиний ижод табиатида келиб чиқиб тушуниш ва тушунтириш ўнгайроқ кўринади. Адабиётнинг илк намуналари саналадиган асо гир (миф)ларни, афсоналарни эсга олайлик. Ахир, «Авесто»даги ривоятлар ёхуд қадим грек ёки Миср афсоналари табиатни, инсоннинг пайдо бўлиши, унинг ўлими сирлари ва ш.к. муаммоларни билишга интилиш натижаси эмасми? Албатта, ҳозирги инсоннинг тафаккур даражаси ҳам, адабиёт ва санъатнинг ривожланиш даражаси ҳам кўз илғамас даражада узоқлашди. Лекин бадиний ижодга туртки берадиган бирламчи омил ҳамон билиш эҳтиёжи бўлиб қолди. Тўғри, кейинги даврларда яратилган асарларда доим ҳам ижодкор билишга интилаётгани асотирлардаги каби равшан сезилмаслиги мумкин, лекин унинг ярагилишига беносита мана шу эҳтиёж туртки берган. Дейлик, бир ижодкорни жамиятнинг мавжуд ҳолати ёки ривожланиш тамойилларини билиш (кўпроқ романларда), бошқа бировини ўзини англаш орқали Ҳақни таниш (тасаввуф шеърини), тагин бирини қалбидаги кечинмаларини (яъни, ўзи) танилаш ва шунга ўхшаш умумий номи БИЛИШ аталувчи эҳтиёж ижодга ундайди. Фақат шуниси борки, кейинги дав-

рларда яратилган асарларда билиш эҳтиёжининг равшан сезилмаслиги ижодкор тарафидан анланган нарсанинг асарда бошқача йўсинларда ифодаланиши билан изоҳланиши мумкин. Дейлик, ижодкор ўзи анчадан бери ечолмай келаётган, ўзи анлашга интилаётган масаланинг ечимини табиат манзарасида, ҳаётдаги бирон-бир ҳолатда, ҳодиса ва шу кабиларда кўриши, яъни, ўша нарсада ҳикмат кўриши-да мумкин. Ижодкор ўз асарида ўша нарса (манзара, ҳолат, ҳодиса ва ш.к.)ни акс эттиришининг ўзи биланоқ эҳтиёжни қондиради. Қатағон даврида инсоннинг қадрсизлангани, бугун бошли жамиятнинг тоталигар тузум олдидаги ожизлигию кишиларнинг ўзгалар фожиясига томошабин бўлиб тургани ҳақида ўйлаган ва азоб чеккан А.Қаҳҳор «Ўғри»да тасвирланган воқеада, мустабид тузум шароитидаги ижодкор қисматини Ойбек «Наъматак»даги манзарада кўрган бўлса, не ажаб?! Айтмоқчиманки, шу асарларни яратиш билан ҳар икки ижодкор руҳиятида пайдо бўлган билиш эҳтиёжи қондирилди. Зеро, ижод онларида ҳар иккиси ҳам ўзини ўйлатган масалани ўзича ҳал қилди, муайян бир тўхтамага келди. Албатта, бу асарларни ҳар биримиз ўзимизча тушунамиз, сабабки, биз улардаги образлар пилини ўзимизча мангиқ тилига кўчирамиз — англаймиз. Бироқ бу нарса асарнинг яратилишига туртки бўлган билиш эҳтиёжининг генетик жиҳатдан ижтимоий характерга эгаллигини инкор қилолмайди. Бадний ижодга туртки берувчи билиш эҳтиёжининг турли сатҳ ва навдаги ижтимоий муносабатлар асосида вужудга келиши бадний асарнинг, демакки, бадний адабиётнинг ҳам генетик жиҳатдан ижтимоий характерга эгаллигидан далолатдир. Бошқа бир муҳим томони шуки, ҳар икки адиб ўзлари яратган бадний образлар воситасида бишибгина қолмади, иккиси ҳам ўзининг орзу-армонларини, ҳис-туйғуларини — бир сўз билан айтганда — ўз идеалидан келиб чиққан ҳиссий муносабаги (ва шу йўсин билвоситга ўз идеали)ни ифодалади. Бироқ ҳиссий муносабатни ёки бадний билиш жараёнида анланган ҳақиқатни очиқдан-очиқ ифодалаш шарт эмас. Боз устига, ҳиссий муносабатнинг очиқдан-очиқ ифодаланиши «насихатгўйлик», анланган ҳақиқатнинг очиқдан-очиқ ифодаланиши «ақллилик» гомон тортиб кетиши мумкин. Шунинг учун, масалан, «Ўғри»да А.Қаҳҳор «халис кузатувчи» мавқеида туради: қалбини жунбишга солган воқеанинг, ҳолатнинг суратини чизиш би-

лан кифояланади. Маҳорат билан тасвирланган ҳолат тасаввурда жонланган оғилар (ҳикояни ўқиш жараёни)да ўқувчи адибнинг (ижод онларидаги) ҳис-туйғуларини қалбдан кечиради. Бироқ ёзувчи ижод онларида қай муаммони бадиий идрок этишига интиланган доим ҳам кўнга ташланавермайди. Бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи ҳам йўқ: бадиий асар арифметик, физик ва ҳк. масала эмаски, унда конкрет шартлар кўрсатиб қўйилса. Шунга қарамай, матнда доим ҳам акс этмагани ҳолда ҳам билиш эҳтиёжи бадиий ижодга туртки берувчи асосий омил бўлиб қолаверади.

Мисолга олинган ҳар икки асарда ҳам бир нарсанинг моҳияти бошқа нарса орқали англаётганига шоҳид бўлаётимиз. Ҳар икки ижодкор ҳам ўзларини ўйлатган муаммоларни англаш учун ҳаётга айнан тақлид қилгани, ҳаётдан нусха кўчиргани йўқ. Зеро, бир нарсанинг моҳиятини иккинчи нарсада кўриш учун ақлни ўзи камлик қилади. Бунинг учун ижодкорда аввало санъаткорона нигоҳ, санъаткорга хос «қалб кўзи» бўлиши лозим. Яъни, адабиётдаги билиш фандагидек рационал билишгина эмас, унда ақл билан баробар ҳис, сезги (интуиция) каби унсурлар иштироки ҳам каттадир (шунинг учун ҳам ақлли одамларнинг бари ҳам санъаткор бўлавермайди, бўлолмайди). Сираси, атрофдаги нарса-ҳодисаларда айрича ҳикмат кўришга қобиш кузатувчан, зукко кишилар ҳам оз эмас. Бироқ уларнинг ҳаммасини ҳам санъаткор дечамиз, нари борса «шоиртабиат», «зукко» дея таърифлаймиз. Улардан фарқли ўлароқ, санъаткор нарсанинг моҳиятини очувчи бошқа нарсани кўрибгина қолмайди, уни ўзининг туйғу-фикрларини ифодалашга мувофиқ тарзда қайта яратди (одага кўра буни «тасвирлайди») деган моҳиятга номувофиқ сўз билан аталади) ва мана шу қайта яратиш жараёни ИЖОДдир. Руҳнинг алоҳида ва бетакрор ҳолати бўлиши ижод онларида санъаткорга ўзи излаган моҳият аён бўлади, яъни, билиш эҳтиёжи фақат ижод жарасидагина қондирилади. Санъаткорнинг ижод онларидаги ҳолати, унинг зўриқиб ишлаётган онини жунбиш урган қалби эса асар матнида муҳрланади. Модомки бадиий ижод билишга қаратилган жараён экан, демак, бадиий адабиёт ҳам онга алоқадор ҳодиса, фақат бунда билишнинг санъатга хос ўлиди. борилади. Бунгача айтишларга таяниб, адабиёт икки-драма ҳодиса, у санъатга ҳам, ижтимоий онга ҳам бирдек алоқадордир, деган хулосага келиш мумкин.

Адабий баҳсларда тез-тез кўтарилиб турган «Адабиёт ижтимоий бўлиши керакми ёки йўқми» масаласи ҳам шўро даври адабий сиёсати таъсирида юзага келди, ўткирлашди. Адабиётнинг ижтимоий эканлигини инкор қилиш маъқул бўлмаганидек, унинг индивидуал-шахсий ҳодиса эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бу даъво фақат муроса илинжида, баҳсда оралиқни - энг хавфсиз мавқени эгаллаш илинжида эмас. Мазкур саволга жавоб бериш учун биз адабиётнинг предмети масаласига тўхталишимиз зарур.

Адабиётшуносликка оид асарларда, дарсликларда «Бадний адабиётнинг предмети — инсон» деб кўрсатилади. Бироқ мазкур фикрни тор тушуниш, уни мутлақлаштириш унчалик тўғри бўлмайди. Чунки адабиёт инсонни алоҳида (изоляция қилинган ҳолда) эмас, балки жамият, табиат (бир сўз билан айтганда — борлиқ) билан узвий алоқада ўрланади. Зеро, инсоннинг ўзини улардан холи, изоляция қилинган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди, инсон табиатан ижтимоий ҳодисадир. Модомики адабиётнинг предмети ҳам, унинг яратувчиси ҳам инсон экан, адабиётнинг ижтимоий бўлмаслиги мумкин эмас. Нима учун асар ёзилади, нима учун ижодкор асарни ёзишга киришади? Ахир кундалик турмушда дуч келган одамлар, ҳодисалар унинг қалб қозонида, ақл-идрокида қайнамадимиз, уни ёзмаса бўлмайдиган ҳолатга келтириб, қўлига қалам олишга мажбур қилмадимиз? Демак, генетик жиҳатдан хоҳласак-хоҳламасак адабиёт ижтимоий ҳодиса экан. Бироқ яратилиши жиҳатидан, дунёга нуқтан назар, ўша дунё гуфайли пайдо бўлган ҳиссиётлар, фикрлар нуқтан назаридан том маънода шахсий ҳодисадир.

Маълум бўладики, бадний асарда ижтимоийлик ва шахсийлик қориниқ ҳолда зуҳур қилар экан, фақат бу ўринда ижтимоийлик ва шахсийлик нисбати ҳар бир конкрет асарда турлича бўлишини, турлича зуҳур қилишини эътиборда тутиш лозим бўлади. Дейлик, ижтимоийлик даражаси энг ва лирик асарларда жиддий фарқланади, баъзан лирик асарда ижтимоийликдан асар ҳам йўқдай кўринади. Айримлар, хусусан «соф санъат» тарафдорлари айни шу ҳолни мутлақлаштирмоқчи бўладилар, шерьят фақат кўнгли иши бўлиши керак, деган гаплар эшитилди. Хўш, инсоннинг кўнглидаги туйғулар, изтиробу қувончлар келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий эмасми? Мисол тариқасида лирик қаҳрамоннинг муайян бир ҳолати, кайфияти ина қаламга олинган бир шерьни олиб кўрайлик:

*Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси,
Танимини жунжитар оқишомги шамол.
Нега мунча гимгин найнинг навоси,
Нега қалбим тўла ўкинч ва малол?
Барглар орасига тинмасдан сира,
Ошно юлдузлардан тўкилади нур.
Билмайман қийнайди қайси хотира,
Титроқ юлдуз каби музлаган шүүр.
Мағлуб баҳодирнинг найзаси мисол,
Мажбус эгилади терак учлари,
Барглар соясида ўйнайди беҳол
Уйқудаги қизнинг бедор тўшлари.
Атрофимда ётар гириб бир виқор,
Билмам, нега ўчди қалбим сафоси.
Нима ҳам қилардим, на иложим бор,
Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси.*

Кўриб турганимиздек, шеърда табиат манзараси тасвирланади ва шу асосда маҳзунлик кайфияти ифодаланади. Бироқ «Баҳор кунларида куз нафасининг эсиш»идан келган маҳзунлик — образ, мана шу ҳолатнинг юзага келиш сабаблари ўзгача бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Мазкур шеър 1967 йилда яратилган эди. Нечун энди А.Орипов баҳор кунларидаги куз ҳавоси ҳақида гапирарди? Гап шундаки, шеър ёзилган пайт 50-йиллар охиридан жамият ҳаётида кузатишган уйғониш, нисбий эркинликнинг 60-йиллар ўрталаридан қайтадан бўғила бошлаган даврига тўғри келади. А.Орипов жамиятнинг бир аъзоси сифатида, эрка ташна ижодкор сифатида бу ҳолдан изтироб чекади, азобланади. Ҳассос шоир ўзини қийнаган ДАРД сурагини табиат манзарасида кўради, «баҳор кунларидаги куз ҳавоси»дан келган изтиробини, аламу ўкинчини ифодалайди. Жамиятнинг кўзи очиқ аъзоларини изтиробга солган бу ижтимоий дард шоирнинг шахсий дардига айланган, дарднинг шахсийлашиш даражаси шунчаларки, биз шеърни «кўнгил шеърляги» дейишга-да, уни «соф санъат» намунаси сифатида баҳолашга-да мойилмиз.

Ижтимоий дард ижодкорнинг шахсий дардига айланмаса, ижодкор ўша дардини чинакамин а қалбидан кечирмаса, биз юқорида айтган «яланғоч ижтимоийлашув» юзага келади. Шўро даври

адабиётининг энг катта фожиаси ҳам шу эди. Тоталитар тузум барчанинг бирдек ўйлашини тақозо этгандики, бу нарса жамиятда шахс мақомининг сусайиши, жумладан, ижодкор шахсининг емирилишига олиб келди. Натижада кўплаб асарларда ижтимоий дард ижодкорнинг қалб қозонида обдан қайнамасдан, фақат расмий мафкуранинг балднийлаштирилган ифодаси бўлмиш шиорбозликка тўла шеърлар, ҳаётни расмий мафкура кўзи билан кўрувчи, тасвирловчи ва баҳоловчи (гарчи «социалистик реализм» намунаси саналса-да, реализмдан тамомила йироқ) эпик асарлар яратилди. Бу нарса адабиётнинг туссизлашувига, ижодийликнинг инқироз топишига олиб келди. Адабиётдаги туссизликнинг боиси шуки, шўро адабиётидаги (айниқса, 30-60-йиллардаги) кўплаб асарларда ижтимоийлик бўлгани ҳолда ижодкор шахси йўқолган, натижада улар бир-биридан шаклий хусусиятлари билангина фарқланадиган, гўё ранг-баранг қоғозларга ўраб беришган битта матоҳга айланиб қолганди. Албатта, чинакам истеъдод бундай бўғиқ шароитга кўниқолмайди, исён қилади. Шу боис ҳам ҳатто мустабид тузум зуғуми кучайи ан даврларда ҳам катта истеъодларнинг асарларидаги айрим ўринларида ижодий «мен» бўй кўрсатиб, асарга жонлилик бахш этиб туради.

60-йиллардан бошлаб эса адабиётимизда ижодий «мен»нинг исёни кучлироқ намоён бўла бошлади, дунёни ўзича тушуниш ва баҳолашга интилиш бошланди. Шунга қарамай, булар адабиётимизнинг умумий ҳолатини, «ҳавоси»ни белгилай олмас, зеро, расмий мафкура рағбати билан кучайган «яланғоч ижтимоийлик» бир тушовга айланиб қолган ва дадил олға босишга имкон бермасди. Табиийки, буларни эътиборга олган ҳолда кўпчиликнинг адабиётдаги ижтимоийликдан безганлик кайфиятини тушунса бўлади, бироқ мафкура тазйиқи билан «яланғочланиган ижтимоийлик»ни деб адабиётнинг табиатига хос бўлган ижтимоийликни инкор қилиш тўғри бўлмайди.

Яқин ишлардаги ва қисман ҳозирда ҳам баҳсларга сабаб бўлиб турган масалалардан яна бири «Адабиёт қандай бўлиши керак?» деган савол теграсида айланади. Мазкур баҳсда гомонларнинг бири «Адабиёт оммавий бўлиши керак» деган фикрни, иккинчиси «Адабиёт хос кишиларга мўлжалланган (элитар) бўлиши керак» деган фикрни олдинга сурадилар. Иккинчи гомоннинг оммавийликка қарши тургани адабиётнинг

жўнлашувидан норозилик билан, биринчи томоннинг хосларгагина мўлжалланган адабиётга қаршилиги бу ҳолда адабиётнинг жамиятдаги аҳамияти сусаяди, деб ҳисоблаш билан изоҳланади. Бир қарашда бу баҳс ниҳоясиздек, уни ҳал қилиб бўлмайдигандек кўриниши мумкин. Бироқ, унутмаслик керакки, муаммонинг ечими баҳс бир томонга ҳал бўли анидагина топилди дейишлик хато, кўп ҳолларда баҳснинг ечими муросада бўлади. Зикр этилган баҳснинг ечими ҳам, бизнингча, муросадалир. Шу ўринда муросанинг фойдасига айрим фикрларни қайд этиб ўтиш жоиз.

Биринчиси. Ҳаммага аёнки, бадий адабиётни истеъдодлар яратди. Истеъдод эса оммадан кўра тийранроқ қалб кўзига эгаллиги, тафаккур даражасининг ундан юқорироқ экани билан фарқланади. Баски, чинакам истеъдод яратган асарнинг даражаси ҳам оммадан юқорироқ бўлмоғи табиий ва шундай бўлиши керак ҳам. Иккинчи томондан, шу адабий-маданий заминда етишган истеъдоднинг оммадан кўз илғамас даражада узоқлаб кетиши ҳам маҳол, шу боис ҳам «атайин оммага мослаб ёзиш» деган даъво ё ёлгон, ё истеъдодсизликни хаспўшлаш учун баҳонадан бошқа нарса эмас. Демак, баҳсдан чиқадиган биринчи хулосани «Бизга чинакам истеъдодлар, истеъдод билан ёзилган асарлар керак» тарзида ифодалаш мумкин.

Иккинчиси. Бадий асар жуда мураккаб ҳодиса, конкрет асарни ҳамманинг бирдек тушуниши, бирдек суюши ва унга бирдек қиммат бериши мумкин эмас. Айтайлик, ўқувчи бир пайтлар ўқиганда деярли тўтиборини торлмаган шеър вақти-ки келиб уни ёндириб юбориши ҳеч гап эмас. Шунингдек, шу ўқувчининг юрагига ўт ёққан шеърга бошқа ўқувчи мутлақо тўтиборсиз қарашини-да мумкин. Ниҳоят, бадий асар тубсиз уммон мисоли, юзасида юрган нари борса мавжлару жозиб қудратни кўрар, бироқ унинг тубида олам-олам сир-синаотлар яширин, унинг тубида-да бутун бошли бир ҳаёт кечади. Кимдир бу уммоннинг юзасидагина юради, кимдир саёзроқ, кимдир чуқурроқ шўнғийди, баски, бадий асар бир пайтнинг ўзида турли тоифаларга — ҳам оммага, ҳам хосларга мўлжалланган бўлади. Демак, истеъдод билан ёзилган асардан ҳаммага тушунарли бўлишликни талаб қилиш талаб қилувчидаги диднинг даражасини кўрсатади, холос.

Учинчиси. Кишиларда диднинг турлича эканлиги факт, бу ҳол билан фақат муроса қилиш мумкин, холос. Беш қўл баробар ма. кимдир чуқур руҳий тасвирга боғ асарни, кимдир интел-

лектуал жиҳатдан юксак асарни, кимдир кўнгилочар асарни, кимдир детектив, кимдир жангари асарларни суяди. Хоҳласак хоҳламасак, адабиёт майдонида ҳам рақобат бор. Агарки ҳозир енгилелли асарларга қизиқиш кучаймоқда экан, бу юксак дидли адабиётнинг айби. Демак, баҳслашиш эмас, жинзакилик қилиш, оммининг дидсизлашаётганидан зорланиш эмас, чинакам адабиётни, бадияти юксак асарларни яратмоқ керак.

Бадий адабиёт — инсон фаолиятининг маҳсули. Инсон фаолияти эса кенг ва серқиррадир. Инсон фаолияти бир-бирига бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган «меҳнат фаолияти», «руҳий фаолият», «эстетик фаолият» каби жиҳатларни ўз ичига олади. Боз устига, руҳий фаолиятнинг ўзи «ақлий», «ҳиссий», «руҳоний» фаолият қирраларини намоён этади. Бадий адабиёт инсоннинг гўзаллик қонунлари асосидаги ижодий-руҳий фаолияти маҳсулидир. Шундай экан, бадий адабиётни таърифлашда бирёқламаликка йўл қўйиш, уни фақат ижтимоий онг ёхуд фақат санъат ҳодисаси сифатида тушуниш предметнинг моҳиятини жўнлаштиради, бизни унинг табиатини англашдан узоқлаштиради.

1996 йил

ИДЕАЛ ВА БАДИЙ ЯХЛИТЛИК¹

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида марказий ўринни тутиб келаётган муаммо — шўро даврида яратилган адабиётга муносабат масаласи бўлиб қолаётгир. Турли-туман, кўпинча бир-бирига тамомила зид қарашларни майдонга чиқараётган бу муаммо «Узоқ йиллар ҳукм суриб келган вульгар социологизм ақидаларига, мафкуравий-сиёсий ёндошишга қарши реакция, акс таъсир кўриниши»² сифатида юзага келаётгани ҳам аён ҳақиқатдир. Йўқ, биз турли-туманликни қоралаш ниятидан йироқмиз, зеро, демократлашиш йўлига кирган жамиятимиз эҳтиёжлари айна шу нарсани тақозо қилади. Республикаимиз президенти И.Каримов айтганидек, «жамиятда фикр эркинлиги, ғоялар ранг-баранглиги бўлмаса, айнақса, унга

¹ Мақола Ҳусанбой Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган.

² У. Норматов. Ҳақиқат тақозоси.- ЎзАС, 1995 йил, 17 феврал.

йўл берилмаса, тараққиёт, олға силжиш қийинлашади. Яқин ўтмишимиз — бунинг яққол далилидир». Жамиятимизда ҳукм сурган мономафкура сиёсати турғунлигу охир-оқибат инқирозга олиб келган бўлса, сўз санъатининг тамомила мафкура хизматига бўйсундирилгани адабиётимиз тараққиётини сустлаштирди, катта потенциал кучга эга истеъодларимизнинг тўла намоён бўлишларига имкон бермади. Кейинги йилларда бог-бот такрорланаётган бу гаплар биз учун исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат — аксиомадир. Шу боис ҳам сўз санъатига муносабатни ўзгартириш, бадиий асарга ёндашиш ва уни баҳолашнинг янгича тамойилларини ишлаб чиқиш кун тартибидagi биринчи масалага айланганини ҳам тан оламиз. Бироқ бизни ташвишлантираётган нарса шуки, янгича концепцияни ишлаб чиқиш йўлидаги уринишларимиз—бир кутбдан иккинчисига сакрашга мойиллигимизданми — яна эски ўзанга тушиб қолаётгандек. Айниқса, XX аср ўзбек адабиётига, хусусан, конкрет ижодкор ёки бадиий асарга яна мафкуравий жиҳатдангина ёндашиб, ўзимиз сезмаган ҳолда ўзимиз қоралаётган вульгар социологизм мавқеига тушиб қолаётганга ўхшаймиз. Яқин ўтмишимизда ярагилган бадиий асарларда мафкура тазйиқи кучли бўлганию бу нарса уларнинг қимматини хийла гуширганини эътироф этган ҳолда, уларнинг барига бир кўз билан қараш, тамомила инкор қилиш кайфиятларига мутлақо қўшила олмаймиз.

Тўғри, ижодкор воқелигу мафкурадан бир баҳя бўлса-да юқорироқ туриши лозим, айни пайтда, улардан буткул узилиб кетиши ҳам мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шундай экан, биз истасак-истамасак, асарда яратилган бадиий борлиқ реал борлиқ билан муносабатда бўлганидек, бадиий реаллик воситасида ифодаланаётган ғоялар гизими—бадиий концепция ҳам жамиятда етакчилик қилаётган ғоялар тизими—мафкура билан муносабатда бўлади. Хўш, бу муносабат қай тарзда кечади? Умуман, ижоднинг мафкуравийлашуви нимадан? Бизнингча, ижоднинг мафкуравийлашувини нагига деб қарасак, унинг сабабини у ёки бу даврда мавжуд мафкура мазмунида эмас, балки санъаткорнинг ўша мафкура замиридаги ҒОЯ (мафкура мазмунини ташкил қилаётган ғояларни шундай атайлик) ва ёнги ўз ижодига формал ёндашувида, деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Биз бу ўринда ҒОЯни умумийроқ ҳодиса деб оламиз-да, мафкура деганда унинг муайян мақсадга йўналтирилиб тизим-

га солинган кўринишини тушунамиз. Дейлик, «буюк халқ» FOЯ-си — қайси тизимдалигига боғлиқ ҳолда — ватанини ҳимоя қилиш мақсади ва ҳам, ўзга халқларни кул қилиш ниятига ҳам, юртни ободу миллатни тараққий эттириш мақсадига ҳам бирдек хизмат қилавериши мумкин. Жамият тараққиётининг муайян босқичида ўша жамият аъзоларининг идеалию эҳтиёжларига мос FOЯ шундай умумийлик касб этадики, унинг асосидаги мафкура оммалашши имконига эга бўлади. Бироқ жамиятнинг уздуксиз ривожланишию эҳтиёжларининг ўзгариб бориши баробари ўша мафкуранинг ҳам мос равишда ўзгариб бориши ҳам тақозо қилинадики, акс ҳолда у оддий догмага айланади — тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолади. Шунга кўра, санъаткор томонидан мафкура асосидаги FOЯнинг формал қабул қилиниши уни ўша мафкурага ижодий ёндашиш, реал воқелик билан диалектик алоқасини теран идрок қилиш имконидан маҳрум этади. Натижада у мавжуд мафкурага сингиб кетади, идеалию эҳтиёжларига мос FOЯ ҳавода муаллақ қолаётганини англамай қолади — мафкуранинг оддийгина хизматчиси, аниқроғи, қулига айланади. Айни шу нуқтадан санъаткор энди ИЖОД-КОР бўлмай қолади, зеро, воқеликни қалбию онгида қайта ишлаб, идеал асосида қайта яратилган бадиий воқелик воситасида дунёни ўзгартиришга (ўзгартирувчининг ўзини, яъни, инсонни ўзгартириш орқали) хизмат қилган санъаткоргина том маънодаги ижодкор саналиши мумкин. Хўш, FOЯнинг формал қабул қилиниши нимадан? Аввало, ҳар қандай мафкуранинг оммалашши учун ҳар вақт икки шартнинг мавжудлиги тақозо қилинади: 1) башарият тарихи давомида кўп бор синалган, умуминсоний қадриятлари ва мувофиқ¹ FOЯларга таяниш; 2) омманинг эҳтиёжига, манфаатига мос келувчи пировард мақсаднинг мавжудлиги. Шу икки шартни ўзида мужассам этган янги мафкура ўзидан илгариги мафкуралардан ҳафсалалари пир бўлиб, янашнинг мақсадию ҳаётининг мазмунини йўқотган, аро йўлда қолган одамлар учун бир заруриятдирки, айни шу хил ижтимоий шароитда у юзлаб, минглаб, миллионлаб одамлар онига синга-

¹ Албатта, муайян жамият тараққиётининг буҳронли шароитида бунга зид, фақат тор манфаатдорликка асосланган мафкуранинг оммалашши эҳтимоли ҳам истисно эмас (мас. фашизм). Бироқ бу хил оммалашшининг умри қисқа бўлади.

ди, яшашнинг мақсадига ишора қилади, ҳаётига мазмун бағишлайди уларнинг. Шунга кўра, 20-йиллардан бошлаб социализм ғояларининг минглаб зиёлиларимиз онгига кириб келгани, уларнинг ҳаёти мазмунига айлангани, холис ёндашсак, табиий ҳол эди. Шуниси ҳам борки, муайян мафкура шаклланаётган пайт жамиятнинг аксар аъзолари уни формал қабул қиладилар. Унинг қабул қилиниши айрим кишилар, хусусан, илгарироқ бошқа мафкура асосида шаклланиб улгурган кишилар учунгина қийин кечиши мумкин: улар ё янги мафкурани умуман қабул қилмайдилар, ёки бошданоқ унга танқидий муносабатда бўладилар. Шу маънода, Фитрат, А.Қодирий, Чўлпонларнинг янги мафкурага муносабати билан Ойбек, Ғ.Фуллом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор каби янгича ижтимоий шароитда шаклланган кишилар муносабатининг бир хил бўлишини талаб қилолмаймиз. Яъни, психологик жиҳатдан аввалгилари янги мафкурага қиёсий-танқидий мавқеда туриш имконига эга бўлганлари ҳолда, кейингилари бунга ҳали тайёр эмаслар. Аминмизки, А.Қаҳҳор муайян ҳаётий тажрибага эга бўлгач айтган «Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман» деган машҳур гапини 30-йилларда айтиш имкони бўлмаганидан эмас, бунга ҳали ўзи руҳан тайёр бўлмаганидан айтолмаган. Демокчимизки, мафкура асосидаги ҒОЯнинг формал қабул қилиниши кўпроқ ёшларга, хусусан, ёш ижодкорларга хос хусусиятдир. Эътибор берганмисиз: янги мафкурани аввало ёшлар қўллаб-қувватлайдилар, мафкура ёювчилар асосий кучларини ёшлар муҳитига сафарбар этадилар. Нега шундай? Чунки авлодлар орасида ҳар вақт мавжуд ижтимоий-психологик зиддият («оталар ва болалар» муаммоси) асосида янги мафкуранинг сингиши хийла осон кечади. Мафкуранинг қабул қилиниши авлодлар орасидаги ижтимоий-психологик зиддиятни ғоявий зиддият даражасига кўтаради. Тажрибанинг етишмаслиги боис ёш авлод мазкур мафкура инсоннинг борлиқни билиши ва ўзгартириши йўлидаги кўплаб босқичлардан биригина эканини англамайди; инкорни инкор этиш диалектикасини тушуниш даражасига етмагани ҳолда «Ўзимдан олдингиларнинг ноҳақлиги менинг ҳақлигим исботидир» ақидаасигагина таяниб иш кўради; башарият тарихи нуқтан назаридан қараганда анчайин тор, субъектив қарашини мутлақ ҳақиқат билиб, ўзидан олдингиларни буткул инкор қила бошлайди.

Юқоридаги мулоҳазалар бизни ҳозирги адабий жараёндаги баҳсу мунозаралар ҳам моҳиятан ғоявий зиддиятлар асосидадир,

деган тўхтамга олиб келади. Зеро, бугуни кунда яқин ўтмиши-миздаги адабиётга вульгар социологик ёндашувни ҳам, уни ин-тистик тарзда инкор қилинишини ҳам, ёш ижодкорлар ораси-да «соф санъат» маслагига шайдоликни ҳам кузатиб турибмиз-ки, булар ўша мафкуравийлик касали қолдирган оғир асорат-лар, ўша касалнинг бошқа кўринишдаги ривожидан бошқа нар-са эмас. Шу боис ҳам бир қарашда фикрлар ранг-баранглиги бўлиб гуялган мазкур ҳолни адабиётимиз ривожига учун хайрли ҳолат айўйишга қийналади киши. Негаки, яхшидир-ёмондир 70 йиллик адабиётимиз ҳам миллий маданиятимиз тарихида бир босқич, уни батамом инкор қилмоқчи бўлсак, сассиқ экан деб бурнини кесган одам ҳолига тушиб қоламиз.

Мафкуравийлашган адабиётдан безган бизнинг авлод клас-сик адабиётга, XX аср ғарб модернистик адабиётига мурожаат қилиб фикрларини далиллашга, ўзи учун намуна топишга ин-тилаётир. Умуман олганда-ку, бу нарса адабиётимиз учун хай-рли, лекин уларни ижтимоийлигу мафкуралдан холи ҳисоблаб, шу асосда яқин ўтмишдаги ўз меросимизни менсимаслик, ун-дан воз кечишга интилишни нормал ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Бизнингча, ўтмиш классик адабиётини ҳам, XX аср ғарб модернистик адабиётини ҳам мафкуралдан, ижтимоийлик-дан холи ҳодиса деб тушуниш янглиш тасаввурдир. Ҳеч ўйлаб кўриганимиз: дейлик, Дансенинг «Илоҳий комедия»сини ўқиган китобхон асарнинг дунёга келиш сабабларини, қайси мафку-раю қайси ижтимоий гуруҳлар манфаатига хизмат қилгани ус-тида бош қотирармикан? Йўқ, албатта. Бугунги китобхонни дўзах архитектурасига ундаги азобларини қилма-қиллиги кўпроқ қизиқтиради. Ҳолбуки, асар ёзилган вақт зиддиятлари, кескин сиёсий курашлар унда ўз аксини тошган: ҳатто, Данте асар ёзилган пайтда барҳаёт бўлиган айрим душманларини ҳам ҳеч иккиланмай дўзахга жойлаб қўйганди. Ёки ҳозирда кўпроқ болалар адабиёти сериясида чоп этиладиган «Гулливернинг саёҳатлари», «Гарангоа ва Пантатрюель» каби асарлар ўз дав-ри жамиятининг асослари устидан кулиб ёзилган ўткир ҳажв, памфлет эканлиги хаёлимизга келадими?! Ўсмирлик чоғимизда тўлқинланиб ўқиганимиз «Робинзон Крузо» моҳият эътибори билан маърифатчилик тояларинини тарғибига хизмат қилган ахир?! Ўз вақтида таниқли филолог олим А.Потебня баллий ада-биёт моҳиятини соддароқ йўсида тушунтириш учун қадимги юнон

масалларига мурожаат қилганди. Унинг фикрича, қадим кенон масалларининг аксари конкрет ижтимоий ҳодиса билан боғлиқ ҳолда юзата келган. Кейинчалик асос бўлиб хизмат қилган ижтимоий ҳодиса актуаллигини йўқотади-да, унутлади: масал, да тасвирланган воқеа (олимпнинг ўзи бунга «действие» деб атайди)нинг ўзи қолади-да, унинг бадий образга хос умумлаштирилганлик, универсаллик хусусиятлари кучаяди — энди у ўхшашлик асосида бошқа турфа ҳодисалар моҳиятини очишга хизмат қилаверати. Юқоридаги асарлар мисолида ҳам шунга ўхшаш ҳолга дуч келмаймизмикин? Мабодо шундай бўлса, яқиндагина яратилган, ҳали ижтимоий асослари актуаллигини йўқотмаган асарлар ҳақида тугал ҳукм чиқаришга эрта эмасмикин?!

Ҳозирги кунда кўпчилиги имизга сўз санъатининг салкам эта-лони бўлиб кўринаётган модернистик адабиётчи? Чиндан ҳам у ижтимоийликдан узоқ, мафкурадан холи соф санъатмикин? Йўқ, албатта, улар ҳам муайян ижтимоий шароитнинг фаол таъсирида дунёга келган. Фақат бу асарлардаги бадий концепцияни ифодалаш йўсинидаги ўзгачалик ҳисобига ҳосил қилинган «соф санъатлик» иллюзияси улар яратилган муҳит шароитини билмаслигимиз, ундан буткул узилганимиз учунгина муғлақлаштиришаётгандек кўринади бизга.

Хўш, бадий концепцияни ифодалашнинг ўзгача йўсини деганда биз нимани назарда тутамиз? Маълумки, асарда ифодаланаётган бадий концепция унда яратилган дунё образи — бадий реаликдан ўсиб чиқади. Шуниси ҳам борки, асарда тасвирланаётган нарса билан ифодаланаётган нарса муносабати турлича бўлиши мумкин. Шу маънода учта машҳур асарни сиргдангина қиёслаб кўрайлик: А.Рибаконинг «Арбат болалари» ҳамда Л.Фейхтвангернинг «Сохта Нерон», А.Камюнинг «Вабо» романлари мавзу эътибори билан бир-бирига яқин турати. Ҳар учала асарда ҳам мустабиллик, тоталитаризм даҳшатлари қаламга олинади, ҳар учала адиб ҳам ўзлари билан кечирган — биринчиси сталинизм, бошқалари гитлеризм шаклида — тоталитаризмнинг инсонийликдан йироқ ҳодиса эканини, башарият учун офат эканини уқдирмоқчи бўлади. Дейлик, «Арбат болалари»да ифодаланаётган ва тасвирланган нар-

¹ А. П. Стеблов. Эстетика и поэтика. - М.: 1976, С. 464-559.

са бир-бирига мос (автологик образ) ва узвий боғлиқ; «Сохта Нерон»да замонани англаш учун антик дунё воқелиги тасвирланади, яъни, ифодаланаётган ва тасвирланаётган нарсалар бир-бирига мос бўлмаса-да, кўплаб туташ нуқталарга эга (суперлогик образ); «Вабо»да эса образ реалликдан умуман абстрактуллаштирилгани боис катта умумлашмалилик, универсаллик касб этади (гиперлогик образ). Яъни, масал мисолида кўрганимиз образ (бу ўринда дунё образи)нинг универсал моделга айланиши Камюда асар яратилиши биланоқ амалга ошади. «Сохта Нерон»да бу жараён бирмунча кўпроқ, «Арбат болалари»да ундан-да кўпроқ вақт давомида кечади. Дарвоқе, асар устида ишлаётган пайти А.Камю кундалигига: «Вабо воситасида мен бизни азоблаган биқик шароитни, биз яшаган қувғинлик ва қўрқув муҳитини ифодаламоқчи бўламан. Айни пайтда мен ушбу талқинни бутун мавжудликка татбиқ этмоқчи бўламан»¹, — деб ёзганки, бу ҳам юқоридаги фикримизни бирмунча қувватлайди. Иккинчи томондан, қиёса олганимиз асарларнинг ўқувчи томонидан қабул қилиниши ҳам турлича: «Арбат болалари»нинг ўқувчиси ҳамдардлик ҳисси орқали роман воқелигига олиб кирилади — концепциянинг аниқлиги ҳиссиётдан мушоҳадага гомон юради; ҳамдардлик ҳисси «Сохта Нерон» ўқувчисига ҳам ёт эмас, бироқ у воқеаларнинг олис ўтмишида рўй бераётганини ҳар дам сезиб туради, замонаси билан туташ нуқталарни топиб, мушоҳада қилиб боради — унинг аниқлигида ҳиссиётдан кўра ақлининг роли устунроқ; Камю яратган образнинг мағзи эса тафаккур кучи билангина чақилади. Албатта, мазкур асарларнинг фарқли жиҳатлари кўп, бироқ айни пайтда биз учун муҳимлари — шулар. Агар ўқувчиларнинг талаб-эҳтиёжлари, психологик хусусиятларини имкониятлари турлича эканлиги эътиборда тутилса, учала типдаги асарлар ҳам бирдек яшашга ҳақли ва зарурлиги аниқланади. Бас, масаланнинг «булардан қай бири яхши» ёки «буларнинг қай бири чинакам бадний асар» қабишида қўйилиши мақбул эмас, ёш болага «даданг яхшими ё онаг» қабилида савол берган мисолидир.

Юқоридаги мулоҳазаларимиз бадний адабиётга, бадний асарга муносабатни чин маънода ўзгартиришимиз зарурлиги-

¹ Камю А. Избранные -М. «Правда», 1990. С. 19

ни кўрсагани, ҳаргўул, бизни шунга ундайди. Хўш, бадний алабиётта, хусусан, яқин ўтмишимиздаги адабиётга муносабатимиз қандай бўлиши керак? Бадний асарнинг ижтимоий воқелик билан муносабати қандай? Бадний асарнинг моҳияти нима, унга қай тарзда ёндашиб, қандай баҳоласак тўғрироқ бўлади?.. Ўз олдимизга қўяётганимиз бири иккинчисини етаклаб келаётган бу саволларга баҳоли қудрат, узил-кесиллик даъвосидан тийилганимиз ва муайян «рецепт» беришга интилмаганимиз ҳолда жавоб беришга, мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишга жазм қилганимиз.

Бизнинг бадний адабиёт ҳақидаги қарашларимиз «бадний асар — бадний коммуникация воситаси» ва «бадний асар — ситем бутунлик» деган эскидан маълум икки принцинга таянади. Қуйида бадний коммуникация масаласига тўхталиб, шу асосда фикрларимизни ойдинлаштириш пайида бўламиз. Маълумки, одатда бадний коммуникация жараёни қуйидагича схемада ифода этилади: реаллик — санъаткор — бадний асар — ўқувчи — реаллик. Яъни, санъаткор ўзининг реаллик билан муносабати маҳсули ўлароқ дунёга келган бадний асар воситасида ўқувчи билан мулоқотга киришади, уни ўзгартириш орқали оламни ўзгартиришга интилади. Ўз-ўзидан равшанки, бадний коммуникациянинг илк босқичи бадний ижод жараёнидир.

Бадний ижоднинг бирламчи шarti — ижодкор ШАХС бутунлиги. Шахснинг бутунлиги эса унинг моҳияти ва мавжудлигининг бир-бирига мувофиқлиги демакдир. Эҳтимол, жўнлаштирилаётгандек туюлар, бироқ шахснинг бутунлиги деганда аввало унинг маънавий-руҳий бутунлигини кўзда туғамиз. Маънавий-руҳий бутунлик эса шахс интилган ИДЕАЛ (мукаммал инсон ва мукаммал жамиятнинг тасаввурдаги гимсоли) мавжудлиги ва айни пайтда унинг ҳаётий принциплари ўша ИДЕАЛдан келиб чиқиши демакдир. Шунга кўра, шахс бутунлиги, умуман, ШАХС тушунчаси биз учун муайян хусусиятларни ўзида жам этган инсоннинг турғун ҳолати эмас, балки узлуксиз ва адоқсиз бир жараёндир. Зеро, реаллик билан тўқнашув ҳар вақт шахснинг маънавий-руҳий бутунлиги — моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддиятлар келтириб чиқараверади. Мана шу зиддиятларни ИДЕАЛдан руҳ олган ҳолда баргараф этиш орқали мавжудлигини моҳиятига мувофиқлаштириб бориш, шу асно қадам б.қ.адам ИДЕАЛга яқинлашиб, янги-янги МАЪНО

(смысл)ларни инкишоф эттишу уларни ўз ҳаётига, жамият ҳаётига татбиқ этиб боришлик — ижодкорликнинг бош шартидир. Бу жиҳатдан том маънодаги ижодкорни ҲАҚ йўлига кирган сўфийга менгагаимиз келади. Сўфий ҲАҚқа яқинлашгани сари мавжудликнинг моҳиятини теранроқ идрок қилгани каби, ижодкор ИДЕАЛга яқинлашгани сари ҳаётининг, инсоннинг моҳиятини теранроқ илғайди. Сўфийлик йўлининг ибтидоси ҳам, натижаси ҳам ҲАҚ бўлганидек, ижодкор фаолиятининг мотиви ҳам, мақсади ҳам ИДЕАЛдир.

Мақсад ва мотив бирлиги ижодий жараёнга юксак даражадаги ички бутунлик бағишлайдики, бу уни бошқа фаолият турларидан фарқловчи ўзак хусусиятлардан биридир. Мазкур бирлик умумаҳамиятга молик (ижтимоий) мақсаднинг шахсийлаштириши (персонификация) орқали амалга ошади. Ўз моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддият ҳосил бўлгани боис ҳам санъаткор нарсасиз ҳодисаларнинг мавжуд ҳолатига умумодатийдан тамоман фарқли жиҳатдан ёндаша бошлайди. Ностанлар ёндашув натижасида бунга қадар унинг учун амалий *фаолият предмети* бўлиб, ўз наздида «анланган», «тушунилган» деб ҳисоблаб келинган нарсасиз ҳодиса *билиш объектига* айланади. Шахс қаршисига ўша нарсасиз ҳодисани идрок қилиш, ўзлаштириш орқали уни яна амалий фаолият предметига айлантириш зарурати пайдо бўлади. Шу тариқа ижоднинг илк босқичида *билиш ҳунийи* фаолиятнинг етакчи мотивига айланади.

Нарсасиз ҳодисани билиш шахс онгида унинг яхлит образини яратишдан бошланади. Инсон тафаккури воқеликдаги реал нарсасиз ҳодисанинг ҳақлий (идеальный) моделини яратиш имконини беради. Моделни яратиш эса предметни муайян таркибий тузилишга эга унсурлар мажмуи (*моҳият*) ва конкрет муҳитда яшайётган (*мавжудлик*) яхлит система сифатида тушуниш демакдир. Муҳим жиҳати шундаки, яхлит образ дегаимиз турғун тасаввур бўлмай, предметнинг муҳит билан ўзаро муносабатининг энг оптимал усулларини ифодаловчи динамик моделдир. Негаки, предметнинг мавжудлик шарт-шароитларининг моҳиятига мослиги унинг ривожланиши шартидир. Шу ўринда бадиий ва илмий ижоднинг фарқли жиҳатига этиборни тортганимиз келади. Ижоднинг мазкур икки тури ҳам объектив борлиқнинг субъектив образи (модели) билан иш кўради. Бироқ ўша образнинг реал асоси билан муносабати жиҳдий фарқланади.

Олим илмий-амалии вазифани ҳал қилиш учун образини реал асос — предметга тобора яқинлаштириб боради. Санъаткор бу йўлдан бормаганидек, у оламни ўз дунёқарашига мувофиқ тарзда бутунча қабул қилади, ҳартугул, ўз олдига шундайин бағоят мушкул вазифани қўяди.

Дунёни бутунча қабул қилишнинг ядроси — ўзида унинг бутун турфалигини, ранг-баранглигини мужассам этувчи МАЪНОдир. Муайян ҳаётий ситуацияда лафъатандек аён бўлган МАЪНО аслида ижодкорнинг ИДЕАЛ томон интилиши маҳсули, ўша ИДЕАЛнинг инкишоф этилган янги қиррасидир. Башариятнинг тарихий тақдири ва ўз ҳаёт йўлининг чорраҳасида ҳаёлида чақиндай ўтган МАЪНО ижодкорнинг бутун вужудини эгаллайди, у ўша МАЪНОга сингиб кетади. Кундалик турмуш реалликка қайтарганида эса ўша МАЪНОдан келиб чиқиб ижодкор ҳаётда мавжудлигининг аҳамиятсизлигини, ўзининг кичик бир зарра — бир маромда ишлаётган ижтимоий механизмнинг «винтча»си эканлигини ҳис қила бошлайди, бундан азобланади. Айни шу номукаммаллик ҳиссидан ҳосил бўлган парокандалик — моҳияти ва мавжудлигининг номуганосиблиги — унинг кўнглини кемтик этади. Бу ҳолдан қутулиш, кемтикни тўлатиш унинг учун ички эҳтиёжга айланади. Ижодкор биринчи галда ўзи яшаётган муҳитни ўз тасаввуридаги бутунликка мувофиқ тарзда ўзгартириш истигаида ёнади. Бу истакнинг бот-бот такрорланиши натижасида унинг ўзи яшаётган муҳит қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги (яъни, ИДЕАЛ ҳақидаги) тасавури конкретлашади — ёзилажак асарнинг ниёти шу тарзда юзага келади.

Конкретлашган МАЪНО энди ижодкор онгида бутун бир мавжудот сифатида яшай бошлайди, уни бот-бот олағий турмуш тарзидан узиб, воқеликка ўз кўзи билан қарашга ундайди. Санъаткорнинг реал ҳаёти билан онгидаги тасаввурлар зиддияти чинакам дард, оғриқ даражасига етади. Ижодкор шахс бутунлигини энди фақат ўша МАЪНОга мос ҳаракат қилганида, яъни, ўша МАЪНО унинг ҳаёт принципига айланганидагина тиклай олади. Бу жуда муҳим нуқтадирки, бадний идрок этиш фақат ижодкор бутун борлигини — ақлу заковати, қалб ҳарорати, шуурию тажрибасини тўланишича МАЪНОга сафарбар этсагина амалга ошириши мумкин бўлади. МАЪНОни яшаш принципига айлантирган, уни ўз ҳаётига жорий қилган санъаткор

яни реалик — шахсий борлигини¹ ярадади. Аниқроғи, мазкур яни реалик санъаткорга МАЪНО призмаси орқали тушиб турган ИДЕАЛ нуридан ярадади. Зеро, шахсий борлиқ мавжуд нарса-ҳодисаларнинг санъаткор ИДЕАЛга мувофиқ ташкиллангирган ҳолати, объектив борлиқнинг санъаткор алоҳида МАЪНОвий муносабатда бўлган ва ўзига хос бутунлик касб эгадиган қисмидир. Бу яни воқеликда нарса-ҳодисаларнинг мавжудлиги инсон учун аҳамияти биланина белгиланади. Санъаткор уларнинг ичидан ўзи учун шахсий аҳамиятга моликларинингина ажратиб оладики, ажратиб олиш мезони ҳам, демакки, яни воқеликнинг ядроси ҳам МАЪНОдан ўзга нарса эмас. Шахсий борлиқ ижодкорнинг том маънодаги бутунлигини — моҳияти ва мавжудлигининг бирлигини таъминлайди, уни яхлит ва бутун маънавий-руҳий бирлик — монадага² айлантиради. Фақат юксак даражадаги бутунликка эришолган санъаткоргина борлиқни бутунича аксантира олади. Шу маънода ижод онларидаги санъаткорни вазнесизлик ҳолатидаги томчиға менгзагимиз келади. Мабодо вазнесизлик ҳолатида бир миқдор сув сочиб юборилса, минглаб томчиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида бутунлик — каттаю кичик соққаларга ажралиб кетади. Бу соққаларнинг ҳар бирида уларнинг бари аксланганидек, ҳар бири уларнинг барида аксланади. Яъни, ҳақиқий санъат асарида воқелик бутунича аксланганидек, ўша воқеликнинг ҳар парчасида ижодкорнинг ўзи аксланади. Айтиш керакки, бу

Маълумки, воқеликнинг умумий қонуниятлари доирасида мавжудлигининг ўзини асослиги ва макон-замонда белгиланганлиги сабабли ҳар бир нарса-ҳодиса ёки мавжудот ўз индивидуал борлигини эга. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқи ўлароқ атроф-муҳитга сайлаб-танлаб муносабатда бўлади. Инсон борлигини системалаштирувчи нарса — унинг манфаатларини бирлаштирувчи (интеграция) мақсаддир. Фақат индивидуал мақсалнинг умуминсоний идсал (яъни инсоният манфаатининг муҷассами) билан мослигидагина шахсий борлиқ ҳақида гапирини мумкин бўлади.

¹ Лейбниц таълимотига кўра, «монада» ҳаракатнинг ички манбаига эга бўлган босис ўзича мустақил мавжуд бўла оладиган яхлит ва ёпиқ бутунлик — руҳий моҳиятдир. У оламнинг бир парчаси бўлиши билан бирга, уни бус-бутун акс эттира олади ҳам. Бу ҳилда тушуниладиган шахс оламнинг ўзи сингари чексиздир.

ўринда соққанини катта-кичиклиги ва ҳақиқатсиз, ҳикоядир, қиссалар, романдир — унда аксланаётган санъаткорнинг шахсий борлиги реал воқеликнинг модели, у ўзига аён бўлган МАЪНО ёрдамида кўроқ эътибор оламу одам моҳиятидир.

Ҳар қандай фаолият сингари бадний ижод ҳам предметлашади, унинг предметлашуви ўзининг моҳияти ва мавжудлигига эътибор бугунлик — бадний асарни майдонга чиқаради. Юқорида кўрдикки, амалга ошириши жиҳатидан бадний ижод том маънодаги шахсий фаолият, шундай бўлса-да, унинг маҳсули бўлмиш бадний асар моҳият эътибори билан ижтимоий ҳолисалар. Зеро, бадний асар тўқимасига сингдирилган МАЪНО фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди. Фаолият шакли сифатида ижод фақат инсон томонидан инсон учун яратилган предмет шаклидагина ўз замиридаги МАЪНОни ўқувчига, кенроқ қарасак, авлоддан авлодга етказди. Шу маънода *бадний асар бадний мулоқот воситасидир*. Бундан кўринадики, ижодкорлардан бот-бот эшитиб қоладиганимиз «Ўзим учунгина ёзим» деган даъво ярим ҳақиқат, ҳолос. Тўғри, асарнинг яратилиши ижодкор учун шахсий эҳтиёж — бугунлигини тиклаш воситаси эди. Бироқ асарнинг яратилишию ижодчилари МАЪНОнинг ўз ҳаётига ва бадний воқеликка татбиқ этилиши билан бу эҳтиёж қондирилди. Эҳтиёжнинг қондирилиши билан уни юзага келтирган МАЪНО ижодкор учун сўнади, зеро, эндиликда бу МАЪНО унинг учун фаолият манбаи бўлолмайди. Ижоднинг ИДЕАЛ томонинингисиз интилиши эканлигидан келиб чиқсак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асари ИДЕАЛга яқинлашишининг бир босқичи (таъаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аён бўлади. Ижоднинг сўнмаслиги, ривожланиши учун санъаткор асарни яратиш чоғида объектив борлиқдан кечиб ўз шахсий борлигини яратгани каби, энди ўзи яратган янги воқеликдан-да кечиши даркордир. Акс ҳолда ижодкор ўрнида депсиниб қолади: ўзига қачондир аён бўлган яхлит МАЪНОни парчалаб, бу парчаларни кейинги «нурсиз асарлари»да чайнаб беришдан нари а ўтолмай қолади. Бирор-та асари билан ярқ этиб кўрини ану кейин шу даражага кўтарилолмай ўтган санъаткорларнинг ижодий тақдири бунинг ёрқин далилидир.

Ўйлашимизча, бадний асар табиатини юқоридагича мулоҳазалардан гуртки олган ҳолда тушунишимиз мақбулроқдир. Биз талафтли санъаткорнинг индивидуал табиатини инкор қилмаган ҳолда, чинакам бадний асарнинг кучию жозибаси унда

гом маънодаги уникал ижтимоий-психологик феноменнинг муҳрланганида, деб ҳисоблаймиз. Мазкур ижтимоий-психологик феноменнинг уникаллиги шундаки, у нафақат бошқа санъаткорлар, ҳатто ўша ижодкорнинг фаолиятида ҳам қайта такрорланиши мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шу маънода «Бигга дарёга икки бора шўнгиш мумкин эмас» деган гап ижодий жараёнга тўла тегишлидир. Бу фикрга таянган ҳолда ўзимиз учун муҳим айрим хулосаларни қайт этиб ўтаемиз.

Аввало, бадий асарда биринчи гапда ўша бетакрор ҳодиса — ижодкорнинг ИДЕАЛ томон йўлининг бир босқичи, бошқача айтсак, маънавий-руҳий оламнинг ИДЕАЛ нурига тўйинган даври аке элади. Санъаткорнинг бунгача ва бундан кейинги ҳаёти асарга бевосита алоқадор бўлолмайди. Зеро, ўзининг реал мажбуриятдан келиб ўзга дунёда — ИДЕАЛ қўйнида яшаётгани готли азобга йўғрилган ижод онларида санъаткор бутунлай бошқа одам, бошқа оламдир. Шу бонс ҳам бадий асарга ёндашиш ва баҳолашда ижодкорнинг реал ҳаётида қилган ишларидан, шахсиятига хос хусусиятлардан келиб чиқиб ярамайди. Мабодо шу йўлдан борсак, нафақат ишлий адабиётимиз, балки бутун жаҳон адабиётидаги ақлларимизни лолу қалбларимизни асир этган кўшаб дурдоналардан воз кечишимизга, уларни чиқити чиқаришимизга тўғри келур эди. Таассуфки, ҳозирда яқин ўтмишимиздаги адабиётимизга муносабатда шу хил ёндашишнинг ҳам таъсири сезилиб қолаётир. Алибу шоирларимизнинг бирини «хуфиялик»да, бошқасини «қотиллик»да, тагин бирини «маддоҳлик»да анблаймиз-да, шу асосда асарларига аввалбондан оқ салбий муносабатда бўламиз — беихтиёр айбловларимизга мувофиқ чизиларни излай бошлаймиз. Ҳартугул, ижодкорнинг ҳам ўзимиз қагори инсон, баски, ожизлигу нуқсонлардан холи эмаслигини назарда тутсак, анчагина чигалликлар ўз-ўзидан ечилиши мумкиндек туюлади бизга.

Бошқа бир муҳим нуқта шуки, чинакам бадий асар ўзи яратилган ёки ўзида аке эгтирилган давр воқелиши билан фақат генетик (юзага келиш жиҳатидангина) алоқадасир. Яъни, унда яратилган бадий воқелик ўша давр воқелигининг айнан ўзи эмас, унинг МАЪНО воситасида қайта яратилган кўриниши — ижодкорнинг шахсий борлиғидир. Албатта, асар замиридаги МАЪНОнинг идрок этилишида давр воқелигини билиш муҳим, у ўзига хос калиг вазифасини ўтайди. Бироқ асарни фақат у яра-

тилган давр воқелигидан келиб чиқибгина тушуниш, бадний воқелик билан унинг реал асоси орасига генглик аломати қўйишлик хато бўлур эди. Бу ҳолда биз бадний асар моҳиятини торайтирган, унинг ўз даври учун мўлжалланган юзада ётувчи ақтуал қатламнинггина билиб, чин моҳияти — боқийликка бўйловчи туб эстетик қатламини назардан қочирган бўлиб чиқамиз. Зеро, чинакам бадний асар замоний чегараларни тан олмайди, сабабки, унинг дунёга келиш онларида ижодкор вақт чегараларини бузиб юборади. Йўқ, бу одатдаги «чиройли» гаплардан бири эмас. Юқорида ижодий жараённинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ИДЕАЛ эканлигини айтиб ўтгандик. ИДЕАЛ эса башарият тарихи давомида шаклланиб, конкретлашиб, янги-янги қирралари очилиб борувчи гавҳардирки, уни аждоқларимиз тишида тишлаб бизга етказганларидек, биз ҳам унинг жиололарини бойитган ҳолда авлодларга етказишга масъулмиз. Ҳар бир авлод зиммасига тушувчи бу масъул вазифани уйдлаш биринчи гада шу авлоднинг истеъдодли вакиллари чекина тушади. Шу маънода ижод онларида санъаткор бир оёғи билан ўтмишда туради — башариятнинг бой тажрибасини таянади; бир оёғи билан замонасида муқим — ИДЕАЛни конкретлаштириш эҳтиёжи муайян ижтимоий шароитда юзага келади; ниҳоят, унинг қалб кўзи олис келажакка — ИДЕАЛга қараган бўлади. Демак, амалга ошиши жиҳатидан исчоғли индивидуал табиатга эга бўлмасин, моҳият эътибори билан бадний ижод ижтимоий ҳодисадир. Шу ўринда бундай дейишга асос берувчи муҳим белгиларни таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Булар: биринчидан, бадний ижод — инсон фаолияти турларидан бири, конкрет фаолият турининг шакли ва усулларини эса инсон жамиятидан тайёр ҳолда ўзлаштиради; иккинчидан, ижод конкрет ижтимоий шароитда юзага келади ва амалга ошади; учинчидан, бадний ижоднинг асоси бўлиши ИДЕАЛ ижтимоий характерга эга, туртинчидан, ижоднинг маҳсули бўлиши бадний асар фақат ижтимоий муносабатлар тишимидангина яшайди ва муайян қимматга эга бўлади.

Бадний асарни у яратилган давр воқелигига боғлаб қўйишлик унга икжодий ёндашишнинг натижасидир. Ҳолбуки, бадний коммуникациянинг яқунловчи босқичи — асарнинг ўқилиши ва ўқилиши ҳам том маънодаги ижодий жараёнлир. Ўқувчининг диққат-эътибори асар бадний воқелигининг реал воқе-

ликка нечоғли мослигига эмас, унинг замиридаги МАЪНОга қаратилиши лозим. Ўқувчи ўз воқелигидан кечиб бадний асар воқелигида тўлақонли яшасагина ижод онларидаги санъаткорга руҳан яқинлашади, шундагина ўша санъаткор МАЪНО воситасида англаган оламу одам моҳияти унга очилиши мумкин бўлади. МАЪНОнинг «скелети» бўлмиш моҳият ўзгармас табиатга эгадирки, унинг воситасида ўқувчи ўз *замонасини, замондошларини, ўзини* теранроқ идрок этади. Ўша «скелет» асосида ИДЕАЛдан руҳ олиб ўқувчи ўзи учун янги МАЪНОни инкишоф этадики, шу жиҳатдан бадний асарни «шифрланган МАЪНО» деб тушунишимиз мумкин. Ўқувчи инкишоф этган МАЪНО санъаткор асарида муҳрлаб кетган МАЪНОнинг айнан ўзи эмас, балки ИДЕАЛнинг ўзга бир шароитда очилган янги қиррасидир. Бизнингча, бадний асарга шу хил ижодий ёндашув мавжуд бўлгандагина у чинакам ижтимоий-эстетик қимматга эга бўлади, ўз вазифаси — инсонни ўзгартириш орқали дунёни ўзгартириш, ҳар иккисини ИДЕАЛга яқинлаштириш вазифасини уддалай олади.

Ҳозирги кунда, таассуфки, бадний асарга ноинжодий ёндашиш ўқувчи омманинг аксариятига хос бўлиб қолаётир. Кўнгилчигимиз бадний асарни маънавий-руҳий имкониятларимизни кенгайтириш эҳтиёжи билан эмас, кўпроқ ҳорлиқ чиқариш нияти билан ўқийдиган бўлиб қолаяпмиз. Дўконларимизда ялтироқ муқовали, олди-қочди гапларга тўла китоблар салмоғинини орғиб бораётгани ҳам шундан далолат беради. Утилитар ёндашув натижасида кўпчилик асардан воқеа қидиради, бу тонфа учун «Ўтган кунлар» Отабегу Кумушнинг саргузаштларидан бошқа нарса эмас, «Қутлуғ қон» — Йўлчи билан Гулнор севинсизю бир аблаҳ бойнинг тўғаноқ бўлиши, холос... — хуллас, биз *воситани мақсад* деб тушунадиган бўлиб қолаяпмиз. Экзистенциализм фалсафасинини ерқин намоёндаларидан бири К.Ясперс 30-йиллардаёқ Фарблаг и шароитдан келиб чиқиб: «Янги авлод ёшлар эришилган нарсаларни ўзлаштирмай қўйдишар; одамлар ўтмиш гомонидан берилган нарсаларни англашга қобил эмас, деган гаассурот тузилади»¹, — деб ёзи андики, худди шундай ҳол бизда ҳам нужудга келаётганга ўхшайди.

¹ Ясперс К. Смысл и значение истории. - М. 1991, С.365

Бу ҳолини юзага келишида шўро даврида адабиётга утилитар ёндашувнинг давлат сиёсати мақомига кўтарилгани, чинакам ижтимоий-шахсий эҳтиёж маҳсули сифатида эмас, конкрет ижтимоий буюртмани бажариш учун ёзилган нурси асарларнинг кўпайгани бош омил бўлди, албатта. Айни пайтда, бунда ўқувчи дидини шакллантиришга масъул адабий танқидчилигимизнинг ўз предметига ноинжодий ёндашишидан келган оқибатлари а ҳам кўз юмиб бўлмайди. Афсуски, шу ҳолини чуқур ҳис этган, ундан қутулиш чораларини излаётган дўстларимиз ҳам билибми-билимай яна ўша тегирмонга сув қуяётирлар. Бизнингча, токи адабий танқидчилик бадий адабиётга муносабатини тубдан ўзгартирмас экан, у маънавиятимиз равнақи йўлидаги вазифаларини удалай олмайди. Бунинг учун, аввало, стмиш йиллик адабиётимизни бирёқлама қоралашу инкор қилиш амалиётидан воз кечишимиз зарур. Юқориди айтдикки, чинакам бадий асарда ижодкорнинг ИДЕАЛ томон йўлининг бир босқичи, қалби ИДЕАЛ нурига максимал тўйинган даври акс эгади. Конкрет ижодкор ҳаётида, табиийки, бундай онлар ҳар вақт ҳам бўлавермайди, демакки, у яратган асарларнинг бари ҳам чин санъат асари бўлиши мумкин эмас. Танқид — сараламоқ демакдир. Шундай экан, унинг вазифаси меросга холис ёндашган ҳолда чинакам бадий асарларни ажратиб олиш, уларнинг замиридаги МАЪНОларнинг янги қирраларини кашф этишу замона руҳига мос талқин қилишидир.

1996 йил

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Кўпинча эл ичида ижодкорлар тўғрисидаги турли-туман миш-мишларга, узунқулоқ гапларга дуч келинадики, гоҳо уларнинг бир-биринга тамомила зиддиятга ақл бонар қилмас даражада ажабтовурликдан шошиб қолади киши. Албатта, бу нав миш-мишлар эл наздида катта обрў-эътибор тошган кишилар ҳаётига қизиқишнинг зўрлигидан юзага келади. Бироқ, ўйлашимизча, бунинг оммавий қизиқувчанликнинг ўзи билангина илоҳлаш кам кўринади. Зеро, бунинг асосий сабабларидан бири сифатида адабиётшуносчилигимизда ижодкор биографиясини

ўрганишга етарли эъгибор берилмаслигини кўрсатишга мойил-миз. Ҳатто, сир эмас, ижодкор биографияси билан боғлиқ ишларга менсимасданроқ, ишдан йироқ ҳодиса сифатида қараш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Ҳолбуки, адибу шоирлар ҳаётига оид фактларни тўғри тавсифлаш илмнинг чинакам «қора иши» сифатида баҳолалиши керак. Сабабки, бу хил ишлар конкрет ижодкорнинг шахс ва санъаткор сифатидаги тадрижини кузатиш ёки конкрет асарнинг ижодий тарихини ўрганишу уни тўғри талқин қилиш учунгина эмас, ижод психологияси, ижодкор ва жамият муносабати каби қатор умумэстетик муаммоларни ёригишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода, дадил айтиш мумкинки, Т.Жалолов, Л.Қаюмов, Н.Каримов сингари олимларимизнинг маъкур йўналишдаги ишлари эртанги адабиётшунослигимиз учун бағоят қимматли манба бўлиб қолади...

Дарвоқе, масаладан бироз четлаб кетдикки, ҳақли эътироз туғилиши табиий: хўш, ёзувчи биографиясининг ўрганилиши билан миш-мишлар орасида қандай алоқа бўлиши мумкин? Маъкур саволга жавоб бериш учун, аввало, бизда ижодкор биографияси қандай ўрганилади, деган саволга тўхталиб ўтиш жоиз.

Афсусланарли томони шундаки, бизда ёзувчи, шоирлар ҳаётига оид фактлар сайлаб ўрганилади, сайлаб илмий муомалага киритилади. Нега шундай? Бунинг бир қатор омилларини кўрсатишимиз мумкин. Аввало шуки, ўқувчи омманинг аксарияти адибу шоирлар ҳақида уларнинг асарларидан келиб чиқиб тасаввур ҳосил қилади: муаллиф образи билан адиб, лирик «мен» билан шоир орасига тенглик аломати қўяди. Бас, бундай ўқувчининг кўзи ўз тасаввуридаги шоиру адиб қисфасига ўтиришмайдиغان чизига тушганида, кўнгли «наҳотки!» дея исён қилади — уни қабул қилишни истамайди. Инсон табиати шундайки, у ҳар вақт ўзи учун «кумир» яратиб олишга мойил, ҳартугул, «Инжил»даёқ бандаларининг бундан қайтарилгани ҳам бежиз эмас. Ҳолбуки, адибу шоирлар ҳам инсон, баски, инсон боласига хос жаминки фазилату иллатлар уларга-да ёғ эмас. Ўқувчи омманинг аксарияти айни шу оддий ҳақиқатни тан олишни истамайди — шоиру адибнинг илоҳий ижод онларидаги сурату сийратини муқим ҳодиса сифатида қабул қилади. Афсуски, аксарият ўқувчилар онгидаги «наҳотки?» кўпинча талқиқотчи онгида-да акс садо бериб туради: у ҳам беихтиёр тасаввуридаги қисфани яратишга киришади, ўзини маълум кўн

фактларга кўз юмади — уларни «тасодифий», «аҳамиятсиз» деб ҳисоблайди. Бироқ, шуниси борки, шоиру адиблар ҳам одамлар орасида яшайди. Баски, ўзларининг қисқа ва бағоят узун умри давомида, ўзлари ҳарчанд истамасин, асарларида намоён бўлиб турган қиёфани ҳар вақт ҳам сақлай олмайди. Табиийки, адабий давраларга, у ёки бу ижодкорга озми-кўпми яқин бўлган кишилардан олинган маълумотлар тез ёйилади — урчийди, семиради. Натижада адибу шоирларимизнинг икки хил қиёфаси пайдо бўлади: ҳар иккисидаги чизгиларнинг аксарияти бир одамга тегишли бўлганлари ҳолда бир-бирига зидликда яшай бошлайди... Шу боис ҳам шоирнинг севиюк вафо ҳақидаги шеъри бир ўқувчининг юрагига ўт солгани ҳолда, бошқа бировининг истеҳзоли табассумини кўзгайди, холос. Зеро, хаёл кўкига кўтариб ардоқлагани «кумир»нинг дафъатан ерга тушиб қолиши ўқувчининг сўз санъатига муносабатини ўзгартириб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Айтмоқчимизки, ижодкор шахси ва у яратган асарга тўғри муносабатни шакллантириш учун, аввало, ижодкорлар ҳаёти имкон қадар объектив ёритилиши даркор... Шу ўринда масаладан хабардор кишилар «Буни айгиништагина осон!» дея бизга эътироз қилишлари мумкин, тан олиш керак, бунга ҳақлилар ҳам. Сабабки, тадқиқотчи ўзи истагани ҳолда ҳам ижодкор биографиясини том маънода объектив ёритолмайди; бунга халақит берувчи қатор омиллар бор. Аввало, «ўзбекчилик» андишасини олайлик. Кўпинча ижодкорларнинг яқинларини, улар билан муносабатда бўлган кишилар обрўсини ўйлаб айрим фактларга кўз юмилади — шундай қилмаса бўлмайди. Узоққа бориб ўтирмайлик, адабиётшунос Н. Каримовнинг У.Носир ҳаётини ўрганишга қаратишган рисолаю мақолаларини эслайлик. Муаллиф биз ҳали кўп ҳам кўникиб ўрганмаган йўлдан бори анди — шоир биографиясига оид маълумотлар воситасида унинг шахсини, ижодини англашга интиланганли. Афсуски, шоирнинг яқинлари бу тадқиқотнинг қатор ижобий томонларини эмас, биринчи талда айрим фактларни, хусусан, У.Носирнинг ўғай ота билан муносабатларига оид маълумотларни кўрдилар. Қизини шундаки, «ахир тадқиқотчи Носир отани қоралашни эмас, У.Носирни англашни ният қилган-ку!» деган андишага боришмади. Ёки бошқа бир мисолни олайлик: «Адабиёт надири» номли тўнламда Чўлпон ҳақида замондошларининг хотиралари ялон қилинган эди. Хусусан,

Дилшод Олимхон ўғлининг хотираларида шоирнинг рафиқаси Солиҳа билан ажралиши сабаблари кўрсатилган эдики, диққат қилинса, бу маълумотлар А.Холмуҳамедов, Ю.Мақсудов хотираларида ҳам қисман тасдиғини топади. Бироқ бу маълумотларнинг эълон қилиниши шоир қариндошларига мақбул бўлмаганидек, ҳурматли санъаткоримиз Ҳ.Носировада ҳам эътироз уйғотди — у киши мазкур маълумотларни ҳақиқатга зид деб айтди. Ахир уч киши тасдиқлаб турган бу маълумот шоирнинг 1929-1930 йилларда ёзган шеърларини англадди, унинг ўша пайтлардаги руҳий ҳолатини тасаввур қилишимизда муҳим-ку?! Хўш, хотира ўзбеккона удумлари а зиддир, буни тан олган ҳам бўлайлик. Бироқ бир саволни ўртага ташламай туролмаймиз; ҳақиқатни билганимиз ва шу асосда шоирни геранроқ англаганимиз маъқулми ё айрим ёш шоирларимизга ўхшаб «Чўлпондай шоир қалбини забт этган Солиҳа қандай аёл бўлсайкин?» дея ҳайрагланиб-ҳавасланиб юрганимизми?! Кези келганда яна бир гапни айтиб ўтиш жоиз. «Адабиёт надири» гўшамига Абдусаттор Раҳимовнинг қизиқarli бир хотираси кирмай қолди; ёшлик чоғида адибларимиздан биринини хонадонидagi зиёфатда иштирок қилган бу киши ундаги суҳбагларни жонли тавдалантиргандики, ундan Чўлпоннинг бошқа бир катта шоиримизга муносабати ойдинлашганидек, ўша шоиримиз бизнинг тасаввуримизга сиғмайганроқ қиёфادا намoён бўларди...

Мулоҳазаларимиздан кўринадики, ижодкорнинг оилавий муҳити, яқин доирасидаги кишилар билан муносабатини инсоний оғизликлари ҳақидаги маълумотлар кўпроқ элакдан ўтказилади — силлиққина ҳаёт йўли ярагилади. Ҳолбуки, аслида айни шу маълумотлар ижодкор руҳиятини англаш ва асарларини тушунишимиз учун муҳимроқ. Энди бир ўйлаб кўрайлик: ижодкор биографиясини ўрганишдан мақсад унинг асарларини чуқурроқ англашми ё ибратли қаҳрамон (бадний эмас, айнан ҳаётний!) ярагишми? Ҳайлашимизча, юқорида айтганимизча биография ишларга менсимасданроқ қарашлик, аввало, уларнинг аксариятида иккинчи мақсаднинг кўзланиши билан изоҳланиши мумкин.

Тан отайликки, ҳаётда ҳаммамиз ҳам озми-кўнми актёримиз. Айни шу нарса ижодкор биографиясини объектив ёритишга ҳашал берувчи омишлардандир. Зеро, ижодкор шахс — биз

лардан кўра талантлюроқ актиёр. у асарлари воситасида ўқувчи наздида ҳосил қилинган қиёфага мос «нимиж»ни сақлашга интилади. Шеърят кечаларида саҳнага чиқаётган озми-кўими танилиб улгурган шоирларга эътибор берганмисиз: бириси дунёга нафратнинг тирик тажассумидек — пастдагилар унинг арпасини хом ўришган; бошқаси ажиб сирли, салобатли — пастдагилар ҳарчанд уринмасин унинг дилидаги тилсимларни ечолмаслар; бошқа бириси — бир қоп ёнғоғу, пастдагиларнинг бари унинг тешишиб ўстан ошналари ва ҳоказо... Давраларда шу «нимиж»га мос гаплар айтилади, эл ичида шунга мос лагифаю ҳангомалар юради, ҳатто, ўзидан қолажак архив ҳам шунга мувофиқлаштирилади. Ҳар не бўлганда ҳам — хоҳ онгли ва хоҳ англалмаган тарзда бўлсин — аксарият ижодкорлар бу ўйин билан машғул бўладилар, фақат айримларнигина, — эҳтимол, чин маънода ўзини англашга интилиб яшаётган инсонларнидир, — бундан истисно қилиш мумкин. Айтмоқчимизки, ижодкорнинг ўзи ҳақида айтганлари ҳар вақт ҳам унинг биографиясини ёритишда «охирги сўз» бўлолмайди. Боз устига, айрим ҳолларда ижодкор бошдан ўтказганларини бузиб кўрсатишга мажбур бўлиши ҳам мумкин. Мисол учун Чўлпоннинг 1933 йилда ёзувчи В.Янга айтган гапларини олайлик. Шоир отасининг «муслмончиликка ҳаддан зиёд беришгани»ю ўғлини мударрис қилишга аҳд қилганини айтган: «Аmmo мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, муллалардан ҳам қочиб Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим». Чўлпоннинг, ўзи айтмоқчи, «Тошкентга қочиб бориши» 1913-14 йилларга тўғри келади, чунки унинг ижодий фаолияти айна шу даврда бошланган. Энди фактларга мурожаат қилайлик: «Садон Фарғона» газетасининг илк сонларидан бирида, аниқроғи, 1914 йил 4-сонида, газетанинг Андижондаги «Обуна ва эълон қабул қиладиган вакили» Сулаймонқул Юнус ўғли эканлиги қайд қилинган. Кейинроқ, 6-сонда отанинг ёнига «Абдулҳамид Сулаймонқул ўғли Юнусов» қўшилади. Демак, 1914 йил апрелида Чўлпон отаси билан бирга «Садон Фарғона»нинг Андижондаги вакили бўлиб турган. Айни шу апрел ойида Тошкентда чоп этилган «Садон Туркистон» газетасида унинг «Туркистонли қардошларимизга» шеъри ва «Қурбони жаҳолат» ҳикояси эълон қилинган.

Кейин ҳам Чўлпон ҳар икки газетада ҳикоя, мақола, шеърлар эълон қилиб турган. Бундан кўринадики, Чўлпоннинг қарши-сида ёзувчи бўлиш учун отасидан қочиб Тошкентга бориш зарурати бўлмаган. Хўш, унда нега Чўлпон яна юқоридагича маълумот беради? Гап шундаки, 1933 йилга келиб Чўлпон бошида анчагина таҳликали воқеалар ўтган, номи ҳамон қора рўйхатлар бошида турган эди. Табиийки, 30-йиллар шаронтида шоирнинг ижтимоий келиб чиқишиёқ уни «ёт унсур» санашга етарли асос бўлиши мумкин эди. Айни шу хил вазиятда Чўлпон ўзига замонабоп «биография» яратишга интиланган бўлса ҳеч ажабланарли эмас, зеро, ҳатто пролетар адабиётининг асосчиси Горький автобиографияси ҳам шу тахлит замоналаштирилган палла эди у пайтлар. Хусусан, адабиётшунос Н.Каримов Чўлпон биографиясини ёритишда айни шу маълумотдан туртки олади. Бунга қўшимча ўлароқ, шоирнинг отаси билан муносабатларини талқин қиларкан, Н.Каримов И.Ғозиев хотираларига ҳам таянади-да, ота-бола ҳақида «Икки хил ҳаётнинг тажассуми бўлган, бирининг нигоҳи кечага, иккинчисининг нигоҳи эса эртага тикилган» деган фикрга келади. Ҳолбуки, М.Муҳаммаджонов ҳамда З.Валидийлар гувоҳлигича, Сулаймонкул баззозни асло «Нигоҳи кечага тикилган» одам деб бўлмайти, аксинча, у ўз давридаги энг илғор ижтимоий ҳаракат — жадидчиликка хайрихоҳ муносабатда бўлган. Бу гапларни айтарканмиз, табиийки, биз И.Ғозиев берган маълумотларни ҳам қисман шубҳа остига олаётимиз. Хўш, бунга қандай асосларимиз бор? Гап шундаки, И.Ғозиев битта воқеа ҳақида В.Рўзиматовга бир хил, Н.Каримовга бошқа хил маълумот беради. И.Ғозиев хотирлашича, феврал инқилоби кунлари Андижондаги уламолар ва бойлар йиғинида исломга кирган собиқ чор амалдорини ҳажга жўнатиш учун иона йиғишга даъват қилинади. Шунда ёш Чўлпон ичкарига отилиб кириб: «Уламо ҳазратлар, боён жаноблар! Бир янги мусулмонга қанчадан-қанча маблағ сарф қилиб, уни ҳажга юборганларинг билан сафларинг кенгаймайти. Ундан кўра, ўша маблағни оч-юпун халққа сарф этсаларинг-чи! Улашилаётган аталага бирларининг оғзи тегиб, бирларига у ҳам насиб бўлмай, халқ қирилиб кетаётибди-ку. Халқни ўйланглар, ахир!» — дея хитоб қилган. Чўлпондай оловқалб йигитнинг бу гапларни айтган бўлиши мумкин, албатта. Лекин И.Ғозиев Сулаймонқ-

ул базознинг ўғлининг бу ишига муносабати ҳақида иккала тадқиқотчига икки турли маълумот берган. В.Рўзиматов билан суҳбатда Сулаймонқул базознинг сўз олиб: «Муҳтарам аҳли мажлис! Ўғлим ёплик қилди, аҳмоқлик қилди. Сизлардан узр сўрайман. Унга берадиган жазони менга беринглар!» дея узрхоҳлик қилгани айтилса, Н.Каримовга отанинг ўғлини кўпчилик олдида изза қилгани ва ҳатто, қарғгани айтилади. Кўрамизки, бу икки маълумот бир-бирига зид келади. Зеро, фарқи — иккинчи кўпчилик назаридан қолиши мумкинлигидан қўрқиб узрхоҳлик қилган, унга бериладиган жазони ўз зиммасига олишга ҳозир ота ёлғиз ўғлини қарғамаса керак — танбеҳ берган бўлиши, койинши табиийроқ. Яна бир жиҳатига эътибор берайликки, бундан ўн йиллар илгари (1987) айтилган гапларда Чўлпоннинг «уламою боёнлар»га қарши турганига айрича урғу берилаётир, зеро, шўро тузуми шароитида, шоирнинг номи эндигина тилга олина бошланган пайтларда бундай қилишлик зарур эди. Ҳақиқатда эса Чўлпон шўролар томонидан энг реакцион фирқа сифатида қораланган «Шўрон ислом» билан-да ҳамкорлик қилган: 1917 йил май ойидан Чўлпон Андижоннинг Эски шаҳар манзесида шу фирқа томонидан очилган бепул қироатхона нозири бўлиб турган. Ёки, М.Муҳаммаджоновнинг маълумот беришича, у шоирнинг отаси кўмагида янги усул мактаб очган. Ҳаргугул, шу маълумотларнинг ўзиёқ юқоридаги воқсадан сўнг ота-боланинг ораси тамом бузилган, Чўлпон оиласини тарк этган, деган фикрни инкор қиладигандек кўринади. Ўйлашимизча, Чўлпоннинг оиласидан узоқлашиши, яъни, бир неча йиллар бошқа шаҳарларда яшаши, кўпроқ унинг фаол ижтимоий ҳаракатга шўнғигани билан изоҳланади...

Кўринадики, ижодкор ҳақидаги хотираларда берилган маълумотларни ҳам мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш мақбул эмас — тадқиқотчининг уларни қувватловчи қўшимча далиллар излаши зарур, бунга эриша олсагина кўнгли таскин топиши мумкин. Шунинг ўзиёқ ижодкор биографиясини ўрианишинини нечоғли машаққатли иш эканлигидан далолатдир. Зеро, тадқиқотчидан ижодкор ҳаётига оид маълумотларни эринмай йиғиш, уларни ҳолислик билан қиёсий-танқидий ўрганиш талаб қилинади. Шу маънода, бу йўналишда, айниқса, қатагон қилинган ижодкорлар ҳаётини ўрианиш бобида ҳали кўп изла-

нишимизга тўғри келади. Иш давом этаётган экан, табиийки, ҳали пухта далилланмаган фактларга хомаки мағернал сифатида қаралгани маъқул. Афсуски...

Тушунарли бўлиши учун гапни илгарироқдан бошлаганимиз маъқул. Устоз О.Шарафиддинов қистови билан 1990 йилда бир гуруҳ ёшлар Чўлпонни билган одамлардан хотиралар ёзиб олишга киришдик. Ўшанда Чўлпонни яқиндан билган Дилшод Олимхон ўғли: «Ҳозир у кишининг кейинги оилаларини рус дейишадди, бу тўғри эмас. Рус эмас, немис аёли эди — Екатерина Рихтеровна», — деб қолдилар. Албатта, биз учун бу янгилик эди, бироқ уни чинакам ишмий муомалага киритиш учун далиллаш зарур эди. Бироқ бу борадаги изланишларимиз самара бермади, шундай бўлса-да, Д.Олимхон ўғли хотираси «Адабиёт надир» тўпламига киритилди. Тўплам 1994 йилда нашрдан чиққач, «Оила ва жамият» газетасида Чўлпонга бағишланган саҳифа берилди. Буни қарангки, саҳифада катта қора ҳарфлар билан «Чўлпоннинг рафиқаси немис аёли эди» қабилдаги гаплар ёзиб қўйилган эди. Эҳтимол, бозор шароитида ўқувчида қизиқиш уйғотиш учун бу нарса зарурдир. Бироқ табиий бир савол туғилади: хўш, Чўлпоннинг хотини ўрис бўлди нимаю, немис бўлди нима? Ё хотиннинг ҳам «импортний»си яхшироқ бўлармикан?.. Афсуски, газета саҳифасида мазкур саволлар очиқ қолдирилган — сенсация ясашга навбатдаги уриниш бўлган, холос. Албатта, худди шу саволлар ўзимизга ҳам берилиши мумкин. Гап шундаки, Чўлпоннинг немис тилини ўрганишга астойдил бел болагани ҳақида маълумотлар мавжуд эди. Эҳтимол, шоирнинг бу билан боғлиқ ижодий режалари бўлишидир, эҳтимол, немис тилидан бевосита таржима қилишни ният қилгандир... Хуллас, бу маълумот шу хил саволларга жавоб излашга ундаши, шунга тўртки бериши мумкин эдики, биз учун шу жиҳати билан аҳамият касб этади. Газета эса, юқорида айтилганидек, бу фактдан сенсация ясашга урингандек бўлиб қолган, холос...

Дарвоқе, сенсация ҳақида. Ҳанг омагалаб бир биродаримиз лагиға қишадки, чет элларда машҳур кишилар тунда маъшуқасининг қулониға айган гапларни тониги газеталардан билиб олса бўлармиш... Бунинг қай даражада ростлигини билмаймиз-у, бизнинг матбуотимиз ҳам сенсацияга анча ўч бўлиб қолган кўринади. Ҳаргуи ул, «Маърифат» газетасида эълон қилинган «Чўлпон отилганда ўлганми» (1995 йил 22 ноябр) номли мақолани ўқиган

да шу хил андиша келганди. Тўғри, ҳурматли домламиз Н.Каримов ўз вақтида мақолага танқидий муносабат билдирди («Маърифат», 1995 йил 13 январ). Бироқ, қизиги шундаки, сенсацион хабарни қувиб юриб ўқиганлар кўп-у, Н.Каримов мақоласидан хабардорлар кам. Натижа шундайки, ҳозирда аксарият талабалар ҳам, мактаб ўқитувчилари ҳам тез-тез шу масалада савол бериб туришади. Яъни, мақола ўз иштини қилди: аксарият ўқувчилар онгида «Чўлпон отилганда ўлмай қолган экан» деган информация муқим ўринлашди... Мақола муаллифи Ш.Бакир турбатлик «тожик домла»ни Чўлпон деб даъво қилмаслигини айтсада, шундай бўлиб чиқишини жуда-жуда истаганиданми, мақоланинг услубию руҳи бунинг аксига хизмат қилади. Муаллиф ёздики: «Чўлпон фарзанд кўриши мумкин эмас, дегувчилар ҳам бордир. Аммо қадимги ва замонавий тиббиёт қаттиқ қўрқув ва қувонч инсон танасини ўзгартириб юборишини исботлаган». Эҳтимол шундай ҳамдир, боз устига, худо бераман деса — ҳеч гап эмас. Лекин мақолани ўқиганда кўпроқ бошқа нав эътирозлар тугилади кишида. Хўп, қаттиқ қўрқув киши танасини ўзгартириб юборар экан, наҳотки у инсон табиатини-да буткул ўзгартириб юборса?! Ахир, Чўлпон ҚЎРҚУВга дафъатан дуч келгани йўқ — муттасил ўн йил таҳлика қўйнида яшаган, шундай бўлсада, расмий нуқтаи назарга кўп жиҳатдан зид келувчи «Кеча»ни ёзишга ўзида журъат, жасорат топа билганди. Зеро, билардики, фақат ҲАҚ сўзгина «халқ кўнглига ёзилиб қолади ва мучаллардан мучалларга ўтади» («Қизиқлар»). Миллат қайғусида яшаган шоир ўзини «халқ душмани» деб эълон қилганларида қанчалар эзилганини тасаввур қилиш мумкин. Наҳотки, Сталин ўлимидан сўнг ҳам — Чўлпон «граждан сифатида оқлангач» — «тожик домла» Чўлпон бўлса-ю, халқнинг кўзига қараб туриб «мен душман эмасман!» дея ҳайқаришга интилмаса, бунга эҳтиёж сезмаса?! Ахир, Чўлпон учун «тириклик маъноси тирикчиликмас» (У. Қўчқор) эди-ку?!

Сезган бўлсангиз, бизнинг эътирозларимиз ҳам Ш.Бакир мақоласидаги маълумотларнинг тасаввуримиздаги Чўлпонга мутлақо зидлигидан келиб чиқади. Айни пайтда, Ш.Бакирнинг фикрларини буткул инкор қилишга маънавий ҳуқуқимиз йўқ — фақат Аллоҳгина ҳар нени билгичдир. Бошқа томони, бу кўҳна дунёда ҳайратланарли нарсанинг ўзи йўқ, имтиҳон учун берилган қисқагина умримиз давомида бениҳоя оз билиш ва кўриш имконига эгалитимиз учунгина ҳайрат ҳиссидан мосуво

эмасмиз. Айтмоқчимизки, кўпчилик ўқувчилар дилида ҳосил бўлган иштибоҳ бизга мутлақо ёт, десак, — ёлғонлаган бўламиз. Демак, бу маълумотни текшириб билмагунча кўнгил таскин топмайди. Фақат кўнгилга бир андиша келади: Ш.Бакир, ўзи айтмоқчи, туморни атрофлича текшириб, зарур бўлса мутахассислар билан кенгашиб, бир фикрга келгачгина мақола эълон қилганида яхшироқ бўлармиди...

Юқорида айтдикки, ижодкорлар ҳаётини ўрганиш адабиётшунослигимиз учун бениҳоя муҳимдир. Бунинг учун эса тадқиқотчилар қўлида турли-туман манбалар қатори ижодкорни ўзича кўрган ва баҳолаган замондошларининг хотиралари муҳим аҳамият касб этади. Шукрки, ҳозирда ҳамманинг хат-саводи бор: замондошларимиз ижодкорлар ҳақида билганларини ҳолисона, бўяб-бежамасдан ва керак-нокерак деган андишаларга бормасдан ёзиб қўйсалар, бу маълумотлар келажакда бағоят асқотиши мумкин бўлур эди. Айниқса, ҳурматли отахону онахонларимиз қатағон қилинган ижодкорлар ҳақида билганларини ёзиб қолдирсалар, ишимизга жуда катта ёрдам берган бўлур эдилар.

1996 йил

КУЛГИ ЗИМНИДАГИ ЖИДДИЯТ

Сир эмас, ҳозирда Фафур Фулом номи тилга олинсаёқ ҳаёлимизга унинг шўро ёзувчиси эканлиги, шеърларида шўронини куйлагани келади — ҳафсаламиз совингандек бўлади. Бугун, юбилей баҳона адибнинг асарларини қайта варақларкан, беихтиёр «кейинги йилларда қарор топган бу хил муносабат адолатдан йироқроқ тушмайдами» деган андиша гувилади...

Фафур Фуломнинг кенг оммага маълум ва суюқ қиссаси — «Шум бола» а ҳозирда кўпроқ саргузашт асар, кули а сари деб қараймиз. Ҳа, чиндан ҳам Шум боланинг турфа ханомалари а бой саргузашти, ундаги ичакузди ҳолатлар шундай ўйлашимизга асос берар. Бироқ, эътибор қилинса, адибнинг кули аси, саргузаштли сюжет ботинида унинг замонаси ҳақидаги анчагина жиддий ўй-фикрлари, таҳлилий мулоҳазалари ётганини ҳам кўришимиз мумкин бўлади.

Маълумки, Шум бола ҳикоясини ўзи ўси ан муҳим билан гаништиришдан (шу ўринда бир шартни қабул қилайлик: бу, аслида, ўсмирлик пайтидаги ҳаётнинг адиб хотирасида тикланган энг муҳим нуқталаридир) бошлайди. Унинг айтишича, ўзи сингари «бозорда санқиб юрган дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жиннилари эди. Ўша йиллари Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саноғига етолмайси». Жинниларнинг феъл-атворидаги кули или ҳолатларни ҳикоя қиларкан, Шум бола уларнинг фоже тақдирига оид тафсилотларга ҳам тўхталади. Хусусан, шулардан бири — Карим жинни «иллари бўзчи ўтган экан, чип кўнайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касолга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди». Ёки, шунга ўхшаш, эл ичида «Майрамхон» дея эркаланган Маматрайим «эскидан чилангар экан <...> Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолган экан». Назаримизда, шу ўринда ўқувчи қисса воқелигига иккига нигоҳ орқали қараш имконига эга бўлади: кули или тафсилюлар ўспирин ҳикоячига, шўрликларнинг фоже тақдири ҳақидаги маълумотлар адибга тегишлидек таассурот туғишади. Бошқача айтсак, қаҳрамони нигоҳи билан ўсмирлик даврини кузатаркан адиб унга таҳдидий на зар ташлайди, фожиалар илдизини очиб беришга интилади.

Дарҳақиқат, Туркистон Чор Россиясининг бозорига айлангач, маҳаллий ҳунарманд-қосибларнинг маҳсулолари завод-фабрика маҳсулолари билан рақобат қишолмай қолди. Табиийки, мустамлака шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятлари мавжуд эмас, бу эса мазкур иқтисодий-ижтимоий тангликни янада кучайтиради. Натижада асрлар давомида шакланган турмуш мароми издан чиқдики, бу нарса давр кишилари руҳиятида чуқур ва оғриқли из қолдириши муқаррар эди. Фафур Фулом талқинида Карим жинни, Майрамхонлар шу хил ижтимоий ҳолатининг алайно-ошкор қурбонлари сифатида бўй кўрсатади.

Шуниси ҳам борки, адиб талқинида мавжуд шароитининг таъсир доираси анчайин кенг бўлиб, у асло битта-иккига жинни билан чекланмайди. Жумладан, Шум бола ўзи ва ўртоқлари ҳақида айтади: «ортдан кеч кўча чангиғиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшиғиб, ўспиринлардан калтак еб, сандирок чаб юрадинг ан увин-гўда бекорчи болалармиг». Кўра-

мизки, ҳадемай мустақил ҳаётга қалам қўйиши ва ҳозирдан шунга тайёрланиши лозим бўлган 14-17 ёшли ўсмирлар бекорчиликка маҳкум. Сабаби оталарининг «кўпчилиги майда косиблар <...> бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қаёқда дейсиз?» Яъни, Шум бола ва унинг тенг-тўшларига эртанги истиқбол кўринмайди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ўсмирлар асло дангаса эмас. Аксинча, уларнинг бари бирон ишнинг бошини тутиш, ҳалол меҳнат билан бир нима орттириш, оиласига кўмаклашиш — ҳуллас, ҳаётда ўз ўрнини топиш орзуси билан яшайди. Бироқ мавжуд шароит бунга имкон бермайди.

Яхши биласизки, ишсизликнинг кўпайиши — инсоннинг қадрини туширади, уни энг арзон товарга айлантиради. Натижада уларнинг топиш-тутишларида муқимлик йўқ, топган ишлари тасодифий ва ё муваққат, ишлаб топганлари қоринларидан ортмайди. Қиссадаги айрим ўринларни эслаб кўрайлик: Шум бола Сарибойга ойнага «хом пишиқ аралаш икки пуд ўн етти қалоқ олма» бадалига ёлланади. Бир ою ўн тўққиз кун ишлагани эвазига олинган олмани олти ярим тангага пуллайди. Ёки Ҳожибобо такясидаги хизмати учун ойнага бир сўмдан ҳақ олади. Омон Шум бола билан ишк бора учрашганида мардикорчилик билан «мирикам икки танга» (ўттиз беш тийин) орттирган бўлса, кейин «бир йилга икки тўққиз бир эчки» бадалига чўпонликка ёлланадики, буни пулга айлантирса тахминан ўн беш сўмларни ташкил қилади. Кўрамизки, қуюқ-сууюқ ёвғонини чиқариб ташланса, бир ойлик иш ҳақи ўртача бир сўм-бир сўм йингирма тийинни (кунига ўртача 4-5 тийин) ташкил қилади. Дарвоқе, қиссанинг қирқдан ортиқ ўрнида нарх-наво ҳақида маълумот беришгани ҳам бежиз эмасга ўхшайдики, улардан айримларини келтириб ўтамиз:

- «Иккита қовоқ солган зоғора» — бир пақир (икки тийин)
- «Бигга оби нон» — бир пақир
- «Бир хурмача қатиқ» — бир пақир
- «Бир газ арзон чит» — саккиз ярим пақир
- «Бир кеча тунаш учун» — ярим танга (ўн тийин)
- «Ярим қалоқ пашмак ҳолва» — уч пақир
- «Бир товоқ увралаи ош» — тўққиз пул (уч тийин)
- «Ярим қаймоқдон қаймоқ» — беш тийин
- «Бир қалоқ шам» — бир мири (беш тийин) ва ҳоказо.

Албатта, бу маълумотларни ҳужжагли аниқликка эга деёлмаймиз, бироқ ёзувчи иш ҳақи ва нарх-наво нисбатини келтириш орқали халқнинг иқтисодий жиҳатдан нечоғли ночор аҳволдалигини кўрсатмоқчи экани шубҳасиздир. Жумладан, Шум бола олти ярим танга (қарийб бир ойлик иш ҳақи!)га дўшси сотиб оларкан: «бозордаги шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Ҳафталаб меҳнат, таг, ишак нули, бозор машаққати, инжу қадалгандай нозик санъат баҳоси эса олти ярим танга. Нимаям бера қоларди?» — дейди. Дўшпидўз қиз эса ҳафтада онаси билан «каллаи саҳардан қора шомгача қатим отиб аранг иккита, учга дўшси тайёрлаш»ларини айтади. Агар таг билан ишак нули чиқариб ташланса, бозор бу оғир меҳнатни қандай баҳолаётгани кўринади. Тўғри, бу ҳол Шум болага бориб турган адолатсизлик бўлиб туюлади. Бироқ, начораки, бу нарх ўзида дўшпидўз қизнинг бир ҳафталик меҳнати баҳосининггина эмас, харидорларнинг ожиз имкониятларини ҳам ифода этади. Зеро, бозор — иқтисодий ҳаёт барометри, унда халқнинг иқтисодий ҳолати кўзгудагидек акс этади. Шу боис ҳам қиссада бозор, ундаги савдо-сотиқ тасвирига қайта-қайта дуч келамиз (бизнингча, айни шу нуқталар тасвирида кўпроқ адибнинг таҳлилий нигоҳи сезилади). Шум боланинг фикрича, расталар ичида «таърифи етти иқлимга кетгани» — «Биг бозор» деб ном олган эски-туски бозори. Бу ерда истаган нарса топилди: «салоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гушси дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми...» Моломики эски-туски бозори авжида экан, бу — халқнинг қаншоқлашадиганидан нишона; сабаби тирикчилик ваҳждан бу матаҳларни бозорга чиқараётганлар ҳам, қўли қисқалигидан фақат шунда харид қилишга қодир кишилар ҳам старли. Дарвоқе, Шум бола билан Омон айни шу «биг бозор»да «ота касбини ўзгартириб, лахтақфурушлик қилиб юрган» ўртоқлари Ҳуснибийни учратишади. Ҳуснибийнинг ўртоқлари олдида биров мақтанibroқ айғишича, ишлари яхши кетаётир, чунки «лахтақларнинг харидори кўи». Сабаби: «Бир газ арзон чиг саккиз ярим пақир бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул чигдан қилиш кўи камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштонни чиг почаларини — кўринадиган жойларини чигдан

қилишар эди». Кейинроқ, бозорда учрашиб қолган бошқа бир ўртоғи Туроббой Шум болага «Хуснибийнинг лахтақфурушлиқдан сингани» хабарини етказди. Эътибор беринг: қиссанинг бошида «чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолгани», кейинроқ чит ўрнига лахтақнинг бозори чаққон бўлгани, ниҳоят, Хуснибийнинг «лахтақфурушлиқдан сингани» айтилади. Яъни, энди кўпчиликнинг лахтақ сотиб олишга-да ҳоли келмайди, лахтақ бозори-да касодга учради. Бир лахтақ бозори эмас, «жаҳон уруши кундун-кунга кучайиб борганлиги учун молларга харидор кам: ҳамма бозор деярли касод». Бозорга кирган Шум болада «бу бозорда мендан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ» деган таассурот ҳосил бўлиши ҳам шундан. Истеъмолчи оммада пул йўқлигидан бозорлар касод, «ҳамма бозор касод»лиги эса иқтисодий ҳаёт тўхтаганидан далолат, бунинг бор оғирлиги яна меҳнаткаш, косиб-ҳунарманд бошига тушади. Кўрамызки, адиб талқинида халқнинг иқтисодий аҳволи тобора оғирлашиб боради, ортиқ чидаш қийин бўлган, «йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган» шароит юзага келади...

Ҳожибобо такясидаги кўкнориларнинг бир суҳбаги «замонанинг бузуқлигидан, подшооларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан-қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хуллас калом, шарияти Мустафонини оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан...» нолиши билан якунланади. Тўғри, буни Шум бола бироз киноя билан ҳикоя қилади, боз устига, бу гапар кўкнорилар тишидан айтилаётир. Эҳтимол шундан-дир, бу шикоятларни жиддий қабул қилишга мойин эмасмиз: улар сархуш кўкнориларнинг навбатдаги алаҳсирашидек туюлади бизга. Ҳолбуки, Ғ. Фулом «Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини, кўрма ким дер ани, кўргилким не дер» (А. Навоий) ақидаси-ча иш тунган, қиссада шу хил шикоятларга асос бергүлик ҳолатларни тасвирлаган. Зеро, мавжуд шароит нафақат халқнинг иқтисодий аҳволига, маънавиятга-да салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир.

Маълумки, қиссада тасвирланган давр Туркистонда капиталистик иқтисодий муносабатлар қарор топа бошлаган пайтга тўғри келади. Бунақа шароитда эса, тарихдан яхши маълум, жамиятда табақаланиш кучаяди: эвини қишлолганлар ўта бойиб, эшана олмаганлар қашшоқлашиб боради. Янгича шароит-

га тез мослашганлар «яңги бойлар» қағламни ташкил қиладики, уларда эб-ҳашамга, дабдабага ўчлик кўрилади. Халқимиз бу хил феъл-атворни оддийгина қилиб «пул қутуртирган», «кўрмаганнинг кўргани қурсин» тарзида изоҳласа-да, бу оддий иборалар ўзида ҳодисанинг ижтимоий-психологик асосларини мужассам этади. Гап шундаки, «яңги бойлар» қўлга кирган кағта давлатни худонинг бергани деб эмас, аввало, ўзларининг оқиллигию абжирлиги маҳсули деб билади. Бу эса уларда ўзларининг ўзгалардан устунлиги туйғусини пайдо қиладики, улар беихтиёр буни барчага ган олдириш, намойиш этиш пайдан бўладилар. Табиийки, шу туйғу исканжасига тушган, боз устига давлати туфайли қўли ҳар ерга етиб турган одам жамиятда мавжуд анъаналар, маънавий-ахлоқий меъёрлар билан ҳар вақт ҳам ҳисоблашиб ўтирмайди. Хусусан, гавжум бозор ўртасидаги чойхонада ўтирган «баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган коньяклар» кўриниши бунинг ёрқин далилидир. Равшанки, ичкилик ҳаром ҳисобланган юрда бойваччаларнинг бу тарз намойишкорона ўтиришлари муддао ичишининг ўзигина эмаслигини кўрсатади. Ёки айни шу бойваччалар ким узарга баслашиб Ойша сатанг сингариларга пишак берадиларки, улар: «пешонаму икки бетим, энгагимга ёпиштирилаверган ўн сўмлик тишлоларга тўлиб кетади», дея ғурурланиб, мақтаниб юрадилар. Маънавий таназул шунчаларки, бир пайтлар туноҳу ор ҳисобланган ишлар энди намойишга, ғурур манбаи а айланган. Эҳ-ҳе, бойваччалар ҳашаму дабдаба, ичкилик, қимор, фаҳшга совури ан пушар қанча?! Уларнинг атрофида юрган на сяр-ичари, на киярида маза йўқ юртдошлари, диндошлари қанча?!.. Дарвоқе, халқ «қорни гўқини қорни оч билан нима иши бор» дея билиб айтади. Бунинг ёрқин мисоли — Сарибой. Унинг боғида «олмалар пишиб гўкилиб кетаёғибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ, хизматкорлар оч...» Бой ота эса бу вақтда Юсуф кентордан қиморга югиб олган боғида, «дўндиққина қирғиз хотин»га уйланиб олган, бир кетганича «ўн-ўн беш кунлаб келмайди». Сарибойнинг қўлига қарам хизматкорлар ҳолига бефарқлиги на ислоний ва на башарий низомларга тўғри келади. Зеро, хизматкорларгина унинг олдида эмас, у ҳам хизматкорлар олдида бурчин. Бир - Сарибой бу аён ҳақиқатни англашдан ожиз, пул-

нини кучи уни ўзидан кетказган, ўзи мансуб тоифа кишилари сингари у ҳам ўзига эл кўрганки ишни қилишга ҳақлиман деб билади... Энг ёмони шуки, буларни ҳақ йўлга бошлаши лозим бўлган, умуман, миллат маънавияти учун масъул тоифанинг ўзи айниган: кечати киссакур бошига саллани қўндириб «мурид овлайди», эшон ҳазратлари ўсмир Шум болани ўғирликка ундайди, кўса эшон гавжум бозор ўртасида зулми адл деб талқин қилади, гаркидунёчилик даъвосидати қаландарларнинг ёлғиз илтинжи — пул; ислом фарзларини тўла адо этганларинини бири — Ҳожибобо афюнфуруш, Раҳмат ҳожи — хотинини бозорга солиб бойвачча бўлган даюс... Албатта, бу ўринда «Ғ.Ғулом шўро адиби, шу боис бою руҳонийлар тасвирида қора бўёқларни қуюқлаштирган», қабилидаги эътироз туғилиши мумкин. Агар шундай бўлса, жадид нашрларини варақлаб боқинг: маърифатпарвар боболаримиз ҳам аини шу иллатлар ҳақида бонг урганига амин бўласиз. Эътиборли томони шуки, адиб маънавий таназулни фақат бою руҳонийлардагина кўрмайди. Аксинча, бойваччалардан гула кўтарган косиб-ҳунармандлар сатанглар базмида ҳам, Ҳожибобо такясида ҳам гоҳ-гоҳ кўриниш берадилар. Боз устига, қаҳрамонимиз Шум боланинг «шумлик»лари замирида кишининг ҳақи ё омонатига хиёнат, қаллоблик, қўли эгрилик каби иллатлар ниш уриб турганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Унинг узрига қулоқ тутинг-а: «баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. <...> у аъзо камдан-кам одамларга вафо қилган — қорин. У бадан мулкининг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила бопшайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга туша бопшайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг наст кишиларга тама кашгирилай чўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради». Кўрамизки, адиб талқинида маънавий таназул бою камбағал демай барчани комига тортган. Фақат шуниси борки, бирининг таназули тўқликдан, иккинчисиники очликдан келиб чиқади, бас, бу ўринда аввалгиларини кўпроқ айблаш учун шўро ёзувчисини бўлиш шарт эмас...

Юқорида айтдикки, даврнинг жадидлар танқид қилган дегарли барча иллатлари «Шум бола» бадний воқелигида у ёки бу даражада ўз ифодасини тошган Қиссадаги ҳаёт тасвиридан «ортиқ бу тарзда яшаб бўлмайди, жамият ислоҳ қилини-

ши керак» деган хулоса келиб чиқадими, бу ҳам жадидлар қарашларига ҳамоҳанг. Уртадаги фарқ эса, бизнингча, тасвир ракурсида холос: жадидлардан фарқ қилароқ, Ғ.Фулом меҳнаткаш халқ ҳаётини «ичдан» тасвирлайди. Яъни, адиб бу ҳаётни яшаб ўтган, сиргдан кузатиб билган эмас. Бас, инқилобдан сўнг меҳнаткашлар ҳаётида озми-кўпми ижобий ўзгаришлар бўлган экан, уларга адибнинг муносабати ижобий бўлмаслиги мумкинми эди?! Ҳозирда бу нав муносабатга, айтайлик, жадидлар муносабати ёки бугунда шаклланган муносабатни қарама-қарши қўйиш тўғримики?! Ўша ҳаётни яшаб кўрмаган авлод буларнинг бирини ҳақ, иккинчисини ноҳақ санашга ҳақлими?! Ўтмиш ҳаётини ҳам, ўз вақтидаги унга турлича муносабатларни ҳам ихтиёримиздан ташқаридаги мавжудлик, амалга ошиб бўлган факт сифатида бори-ча, бутунисича қабул қилингани тўғрироқ бўлмайдими?!..— юқорида айтганимиз андиша шу каби саволлардан туртки олади.

2003 йил

ҲАМИД ОЛИМЖОННИ БИЛАМИЗМИ

Тарих — инсонни шахс сифатида шакллантирувчи муҳим омишлардан бири. Тарихни ўрганган сари, кечмиш воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаган сари кишининг дунёга назари теранлашиб, агарфида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятига яқинлашиб боради. Табиийки, бундай одам кимнингдир етовида бўлиши мумкин эмас, чунки у ўз қарашига, ўзининг анланган ижтимоий мақоми ва мавқеига эга бўлади. Унинг жисми эркин бўлмаслиги мумкин, лекин руҳи ҳар вақт эркин бўлади. Шундан бўлса, эҳтимол, фотиҳларнинг деярли барчаси ўзлари забт этган юртларда халқ хотирасидан ўтмишни ўчириш а интилган. Бироқ фотиҳлар бу мақсадларига айрим юртларда анчайин осон эришган бўлсалар, бошқаларида исталган натижага эришолмаганлар. Негаки, халқнинг тарихи нечоғли бой бўлса, унинг миллат хотирасидан ўчиши-да шунчалик қийин бўлади. Зеро, асрлар давомида «суяк уриб» авлоддан авлодга ўтиб келаётган бой тарихий хотира мудраши мумкин — мутлақо ўчиб кетиши душвор.

Ўзини фотиҳ эмас, аксинча, «озод қилувчи» деган даъво билан чиққан Шўро ҳам сиёсатда фотиҳлардан гула кўтарган эди. Шўро ўтмишни қора рангда кўрсатиш, шу асосда ўз сиёсатини мутлақ тўғрилигига ишонтириш йўлидан борди ва 15 йиллар ичида бу мақсадига қисман эришди. Негаки, бу вақт мобайнида шўро шароитида тарбияланган, «шўрочасига» кўрадиган янги авлод етишди. Оталар ва болалар орасидаги зиддият кучайди, энг ёмони, жамият тараққиётининг ҳосиласи ва ривожланишининг муҳим омилларидан бўлмиш мазкур табиий зиддият сифат жиҳатидан ўзгариб, кўпроқ мафкуравий асосдаги зиддият мақомини ола бошлади. Янги авлод нигоҳини фақат келажакка қаратиш, ўтмишни тамомила нигилистик инкор қилдиришга интилиш шўронинг онгдаги бузғунчилиги эдики, бу — тоталитар жамиятни барпо этишнинг зарур шарти. Зеро, «ердаги жаннат»ни қуриш хаёлига андармон «манқурт»лар жамиятидагина шахс тушунчасини емириш, барчани бирдек ўйлайдиган «вингча»ларга айлантириш мумкин бўлади. Онгдаги бузғунчилик натижаси ўлароқ, 20-30-йилларда ўзининг жамиятдаги ўрни ва мақомини белгилашга фаол киришган ёш бўғин башарият тарихини октябр тўнтаришидан ҳисоблашга мойилланган, Шўронинг ўз мудҳиш мақсадига етиши аниқдай бўлиб қолган эди... Шукрки, миллатимизнинг тарихи мингйилликлар билан ўлчанади, бой тарихий хотира мудради - ўчиб кетмади, унинг уйғониши, ўзига келиши учун эса кичкина бир туртки кифоя...

Иккинчи жаҳон уруши даврида, фашистлар Германияси қизил империя остонасига келиб қолган паллада бу офатни миллионлаб жонларни қурбон қилишнинг ўзи билангина даф этиш душворлиги аён бўлиб қолди. Зеро, қуллик асоратига тушиб қолмаслик, қулликдан ҳазар қила билиш учун жоннинг ўзи кифоя эмас, руҳ ҳам керак! Руҳки, ўзинини кимлигини билган, теран томирлардан озикланган ҳолда «олий ирқ» даъвосига қарши тура оладиган руҳ керак эди. Дўнни тор келган айни шу паллада шўро ҳукумати адабиёт ва санъатнинг тарихга мурожаатига рағбат билдирди: шўро адабиёти ва санъатида ўнлаб тарихий асарлар дунёга келдики, улар халққа руҳий мадад бўлди, унинг ғалабага ишончини мустаҳкамлади, курашга руҳлантирди. Орадан маълум вақт ўтгач эса музаффар шўронинг адабий сиёсатига шошилинч таҳрирлар киритилди: бу асарлар сассизи ина тўғиборлан қолдирилди, саҳналардан олинди, киноленталар архивларини

узоқроқ тоқчаларига тиқилди. Уларни имкон қадар эсламай қўйилди, эслаганда ҳам умумий санокда айтиб ўтиш билан чекланила бошланди... Қизиқ ҳолат, сирли ҳолат... Биз бу хил адабий сиёсатнинг моҳиятини англаш учун ўша даврда яратилган Ҳ.Олимжоннинг «Муқанна» драмасини кўздан кечиришни ният қилдик...

Кейинги йилларда Ҳ.Олимжон шахси, ижодий мероси ва муносабат биров совиброқ қолгани сир эмас. Сабаби, биз узоқ йиллар давомида Ҳ.Олимжон тимсолида шўро тузумининг мадлоҳинигина кўриб ўргандик. Аниқроғи, биз а шундай уқдирилди: шоирнинг дилбар шеърларини бир ён қўйиб, айни шу қиёфани гавдалантирадиган асарлари ўргатилди, зўр бериб ташвиқ қилинди. Ҳолбуки, Ҳ.Олимжон XX аср ўзбек миллий маданий заминига етишган энг ёрқин истеъодлардан бири эди. Афсуски, бу истеъод кўпроқ ноқерак нарсаларга сарф бўлди... Начора, аслида бу ҳам шоирнинг қисмати: мурғак ёшиданоқ шўро таъсирида шаклланган, ўзини сингдиргани билан ҳақиқатларга чин ҳақиқат дея юракдан ишонган ва ўсмирлари ва хос ўжар фидойилик билан даврнинг зиддиятли ғоявий курашлар майдонига кирган *фаол шахс* ҳаёти, ижоди, фаолияти тенденция бўлмаслиги маҳол эди. Зеро, истеъоднинг чинакам санъат асарига дўниши учун ижодкор ҳаётни гўё «четдан» эстетик мушоҳада (эстетическое созерцание) қила олиши, бошқача айтсак, руҳан «узлат» ҳолатида бўлиши даркор. Қайноқ фаолият кишини бўлмиш Ҳ.Олимжонда бундай имконият кам бўлган, натижада ақсар асарлари шу хил ҳолат маҳсули эмас, кўпроқ ижтимоий фаолиятининг инъикоси тарзида дунёга келган. Эҳтимол, не-не ақллари лойқалатган ғоявий курашлар суръатининг сусайишию ҳаётнинг гажрибанинг органиши баробари улкан истеъодини тўла намоеъ қилиш имконияти ҳам ортган бўлармиди, афсуски, тақдир Ҳ.Олимжонга бундай имконият қолдирмади. Тақдирнинг ўйинини қарангки, шўро замонда «бахт ва шодлик куйчиси» дея алқанган шоир кейинча «шўро замонда бахт ва шодлик куйчиси» бўлгани учунда «тибордан қолди»...

Йўқ, тақдирдан нолиб бўлмайди, унга тан бермоқдан ўзгача чора йўқ. Сираси, тақдир Ҳ.Олимжонга қисқа ижодий умри давомида бир бора руҳан «узлат» ҳолатида бўлиш учун катта имконият яратди ҳам. Биз шоирнинг тарихга мурожаат этиб, «Муқанна» ва қўл ургангани назарда тутмоқдамиз. Ал-

багга, бунга эътироз бўлиши мумкин: «Муқанна»нинг яратилишида ҳам «ижтимоий заказ» бор эди-ку?!» Ҳа, бироқ, бизнингча, «Муқанна»ни шоирнинг уруш давридаги бошқа асарлари сирасидагина кўриш хато бўлур эди. Зеро, асарга мавзунинг ўтмишдан олинганиёқ ижод жараёнига муайян ўзаришлар киритади. Биринчиси: агар бунга қадар Ҳ.Олимжон ўзи ичида қайнаб ётгани ҳаёт ҳақида ундан узилолмаган ҳолда ёзган бўлса, «Муқанна»даги тасвир предмети — ўтмишдан автоматик тарзда узилган, яъни, ўтмиш унинг учун биринчи галда эстетик мушоҳада объекти. Иккинчиси: биз одатланган «тарихга мурожаат қилди» деган жумла аслида моҳиятга унчалик мос келмайди. Негаки, тарих жонсиз фактлар мажмуигина эмас. Шахс онги тарих билан тўқинганда ўша фактлар жонланади. Шуниси ҳам борки, бир томондан, фактлар шахс орқали, яъни, унинг кайфияти, ҳолати, қарашларига боғлиқ ва уларга мос ҳолда жонланади; иккинчи томондан, жонланган тарих шахснинг ҳолати, кайфияти, қарашларига зарур таҳрирлар киритади. Демак, шахснинг тарихга «мурожаат»и моҳияган иккиёқлама жараён — мулоқот экан. Шахс онгида жонланган фактлар фаоллашгач, унинг ўзини руҳий фаолликка — ўхшашлик асосида (мегафорик тарзда) замонасини мушоҳада қилишга ундайди, ўз даврини теранроқ англашига асос бўлади. Бизнингча, «Муқанна»ни ёзиш давомида Ҳ.Олимжон руҳиятида ҳам худди шундай жараён кечганки, энлиги муддаомиз буни имконимиз доирасида асослаш бўлади.

Маълумки, драматик асарда муаллиф шахси билвосита намоян бўлади — персонажларга, драматик ҳолатлари асиндириб юборилади. Шу жиҳатдан қаралса, «Муқанна»да, айниқса, унинг дастлабки саҳналарида муаллиф шахси, фикримизча, Гулойин образида ўз аксини топади. Асарнинг илк кўринишида Гулойин ҳақида ота-онасининг қисқатгина гап алманишидан унинг баҳорни, гулларни, умуман, гўзалликни севувчи ҳассос қалб эгаси эканлиги англашилади. Гулойин саҳнада илк бор «соатлаб дала айлангач», энди «гул ва ботиб келаётган» ҳолда пайдо бўлади. Онаси Гулобод наздида қизи — бахтиёр, хушвақт; негаки, гўзалликка ошуфта кўнгил учун бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек. Бироқ она-бола орасидаги диалог бу тасаввурни ийўққа чиқаради:

Гулобод
Ёлғизим,
Лола каби очилибсан ўзинг ҳам.
Гулойин
Лола каби юзим қизил, ичим ғам.

Шу ўринда иккига муҳим нуқтага эътиборни тортгимиз келади: биринчиси — Гулойин ўзи истаган нарсага эришгандеку, ундан қониқмайди, кўнгли таскин топган эмас; иккинчиси — атрофидагилар, ҳатто туққан онаси унинг ичидагидан беҳабар, уни бахтли деб тасаввур этишади. Она қизини бахтиёр кўришни, лоақал шундай инончида қолишни истайди, ўзини ҳам қизини шунга ишонтиргиси келади:

Гулобод
Нега даркор, қизим, ахир шў гаплар,
Хурсандсан-ку, қўлларингда чечаклар.
Гулойин
Чечак билан хурсанд бўлса гар одим,
Ер юзида бўлмас эди қайғу-ғам.
Ҳамми унда ёлғиз бир гул терирди,
На хоҳиши, на озори, на дарди...

Сиргдан қараганда бахтли кўринган Гулойиннинг ичи тўла ғам, кўнглида «хоҳиш, озор, дард» борлиги бежиз эмас. Бу, бизнингча, «шодлик ва бахт куйчиси» сифатида танилган Ҳ.Олимжоннинг, тарих билан тўқни анида у орқали замонасини ва замонадаги ўзини «четдан» мушоҳада қилаётган шоирнинг «Муқанна»ни яратиш жараёнидаги ҳолати. Айтмоқчимизки, «Муқанна»га қадар кечган ҳаёти, ўзи шоҳиди ёки иштирокчиси бўлган воқеаларни тарих кўзгусига солиб кўраётган, унинг тоштарозусида тартиб кўраётган ижодкор ҳолати, руҳияти Гулойинда ифода топгандек кўринади. Шу эҳтимолни назарга олайлик-да, асарнинг кейинги сатрларини ўзгачароқ, яъни, шунга мувофиқ тарзда талқин қилиб кўрайлик. Гулойин юқоридаги фикрини давом эттириб айтади:

*Мана баҳор, бутун атроф лола, гул,
Ҳамма одам терганда ҳам ётар мўл.
Гул очилган қояларнинг бошида,
Лолалар бор булоқларнинг тошида.
Аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас-ку?
(Лолани кўрсатиб)
Бахтиёрлик аломати эмас бу,
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...
Оташ
Ичинг тўли маъно сенинг доно қиз.*

Келтирилган парчада ҳам диққатга молик иккита нуқта мавжуд: бири муаллиф ремаркаси бўлса, иккинчиси Оташнинг репликаси. Бизнингча, бу ўринда ҳар иккиси ҳам муаллиф кўзлаган тублик маънога ишора сифатида муҳим. Энди шу ишораларга таяниб, парчани қайта бошдан кўриб чиқайлик. Фикри-мизча, парчада тублик маънони тугиб турган қуйидаги таянч нуқталар мавжуд:

*Мана баҳор...
... ҳеч ким шоду хуррам эмас...
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...*

Парчани 20-30-йиллар адабиёти контекстида олиб қарайлик. Хусусан, Чўпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърида «ижтимоий баҳор» соғинчи ифодаланган элики, ундан кейинги авлод вакили бўлмиш Ҳ.Олимжон «ижтимоий баҳор»ни ўзгача тушунгани шубҳасиз. Энди айти шу одам теранроқ мушоҳада қиладиганда: «Мана баҳор...(биз ўзимиз орзулаган нарсага эришдик — Д.Қ.) аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас», нега шундай, дея ўйга толади. Йўқ, ҳали у тузумни, социалистик ғояни инкор этаётганича йўқ: «Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...» дея ишонади, фақат унинг мавжуд амалиётидан қониқмайди. Нега? Буни тушунингга муаллиф ремаркаси ёрдам беради:

(Лолани кўрсатиб)

*Бахтиёрлик аломати эмас бу
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...*

Кўрамизки, парчадаги сатрлар ўзаро зидлик ҳосил қилади: «баҳор ўзи яхши нарса», лекин «лола бахтиёрлик аломати эмас». Парча сўнггидаги кўпнуқта ҳам, Оташнинг қизига қарата «ичинг тўла маъно сенинг» дегани ҳам сатрлар орасидан ўқиш лозимлигига ишора қилади. Ўқишга уриниб кўрамиз: бу ўринда «лола» — рамз, жамиятни, жамият аъзолари онгини чулғаган қизиллик рамзи. Биргина лоланинг ўзи баҳор бўлмаганидек, «қизиллик»нинг ўзи Ҳ.Олимжон орзулаган нарса эмас. Яъни, Гулоийннинг айни пайтдаги ҳолатида социалистик инқилоб ғоясига юракдан ишонган, эндиликда унинг натижаларидан қониқмай турган муаллиф руҳияти сурагланади.

Эътиборли жиҳати шуки, Гулоийн руҳиятини чулғаган мавжуд ҳолатдан қониқмаслик туйғуси унинг юрт ўтмиши ҳақидаги ўйловлари ҳосиласидир:

*Юртимизда ҳатто яқин замонда
Кўп байрамлар бўлар экан баҳорда.
Жуда хуррам ўтар экан у дамлар,
Ўйнар экан, кулар экан одимлар.
Қани ўша байрамлардан бир нишон?*

Кўриб турганимиздек, Гулоийннинг ўтмиш ҳақидаги ўйлари уни беихтиёр замонасига қайтарди, — қиёслашга, фикрлашга ундайдди; иккинчи томондан, қизини гапларида барқ уриб турган ўтмиш соғинчи замонасидан қониқмаслик натижасидирки, бу туйғу ўтмишнинг қиз тасавурида айни шу тарзда (идилликчески) «жонланиши»ни таъминлайди. Сираси, бу умуман инсон руҳияти, гафаккур тарзига ҳоҳ ҳолисасидир. Зеро, инсон ўтмиш ҳақида «шунчаки», абстракт фикрлай олмайди: у ўтмишни замона орқали кўради, замонани ўтмиш орқали баҳолайди.

Ўтмиш соғинчи инсонни фаолликка, биринчи гада, руҳий фаолликка ундайдди. Гулоийн айни дамда руҳий фаолликда яшаётган шахс, шу бонс ҳам у: «Далаларда лола териб юраркан, Кўп ажойиб фикрларга тушдим ман», — дея эътироф этади. Унинг ақлий-руҳий фаоллиги муайян хулосаларга олиб келдики, онасига:

*Ўзинг айтган эрталарни эслодим (Пауза),
Эрталар бошқа, ҳаёт бошқа.. колдим жим. —*

дейди. Бизнингча, келтирилган парча Гулойин билан «Болалик кунларимда, Уйқусиз тунларимда, Кўп эртак эшитгандим, Сўйлаб берарди бувим» деган машҳур сатрлар муаллифи Ҳ.Олимжон орасидаги руҳий яқинликни очиқроқ намоён этади. Ўсмир ёшидаёқ кураш майдонига кирган Ҳ.Олимжон «романтик» эди, зеро, у бувиси айтган эртаклар олаmidан «большевистик эртаклар» олаmidа кўчиб улгурганди, холос. Энди, — маълум вақт ҳаёт қозонида қайнаб, замонасини ва ўзини четдан мушоҳада қилиш имконига эга бўлгач, — амин бўлаётирки, «эргак бошқа, ҳаёт бошқа» экан. Бу атрофида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисалар большевикларнинг ваъдаларига мувофиқ келмаётганини, тил бошқаю дил бошқалигини кўрган, англаган одам ҳулосаси, ҳукмидир. Модомики «Муқанна»ни ёзиш жараёнида муаллиф шундай руҳий ҳолатда экан, асар персонажларининг ўз замонаси ҳақидаги фикрларини айни чоқда Ҳ.Олимжоннинг ўз даври ҳақидаги фикрлари деб тушунишга ҳақлидекмиз. Зеро, персонажларнинг тарихий нуқтан назардан асарда тасвирланган даврга тааллуқли гаплари метафорик тарзда асар ёзилган даврга тааллуқли бўла олади, бунга адабиёт тарихидан кўпилаб мисоллар келтириш мумкин. Ўзимизни шунга ишонтирган ҳолда асарни ўқишда давом қиламиз:

Гулойин

...Ҳозир агар сен бўлмасанг мусулмон

Душман бермас емоқ учун парча нон.

(Гуларни кўрсатиб)

Бу кўрганинг доли эмас, ёлғиз қул.

Оташ

Биз қул эдик, ҳозир бутун ўлка қул

Ҳозир гап шу: ким мусулмон, ким кофир.

Ўйшаймизки, асар персонажларининг юртдаги мавжуд аҳвол ҳақидаги фикрлари муаллиф мансуб воқеликка нечоғли мослигини илғаб олиш қийин эмас. Аввало, араб фотиҳлари сингари большевиклар ҳам юртга яни мафкура олиб келдилар, барчани унга толиштиришга интилдилар ва ички сиёсатда «ё биз билан, ё бизга душман» ақидасига гаяндилар. Шу сиёсатнинг натижаси ўлароқ қоқ бўлинган юртнинг большевиклар томонида турган, шу сиёсат тегирмонини сув бўлиб қуйилган «Ўлим ёнига»

сингари шеърӣ айбномалар ёзган Ҳ.Олимжон энди ўша сиёсатни ҳам, ундаги ўз иштирокини ҳам ўзгача тушунади, ўзгача баҳолайди. Хўш, қандай тушунадию қандай баҳолайди? Бизнингча, муаллифнинг тубдан ўзгарган қарашлари Оташнинг «Биз қул эдик, энди бутун ўлка қул» деган гапида ўз ифодасини топади. Маълумки, большевиклар «эзилувчиларни озод қилиш» даъвоси билан майдонга чиқди, эзилганларни гўё озод қилдию, бутун ўлкани «қизил империя» мустамлакаси — қулига айлангирди. Ҳаётӣ тажрибаси ортган, бу тажрибасини ўтмиш тажрибаси билан бойитган Ҳ.Олимжон ўзи учун муҳим бир ҳақиқатни кашф этди: *озод бўлмаган юртда шахс озод бўлолмайди, шахс озод бўлмаган юрт озод бўлолмайди*. Шу маънода Гулойиннинг: «(Гулларни кўрсатиб) Бу кўрганинг лола эмас, ёлғиз қул» дейиши ҳам бежиз эмас. Юқоридаги парчага диққат қилинса, Гулойиннинг охириги гапи олдингиларига унчалик боғлиқ эмасдек кўринади. Боз устига, сирдан қараганда гапнинг ички мантиқий-мазмуний боғланиши ҳам дуруст эмас: «лола — қул». Шундай эса-да, муаллиф уни ремарка ёрдамида алоҳида ажратади, таъкидлайди гўё. Шунини эътиборга олсак, «лола»нинг бу ўринда ҳам рамзий маънода қўллангани ва шу маъно муаллиф учун муҳимроқ эканлиги ҳақиқатта яқинроқ. Бизнингча, рамзини драматик ҳолатнинг умумий руҳида тушунсак, ҳатто шўро томонида турганлар («лолалар» — «қизиллар») ҳам моҳиятан қулдир, деган маъно англашилади. Гулойиннинг даври ҳақидаги изтироб тўла мулоҳазаларни якунловчи тубандаги сўзлари ҳам шу фикрни кучлаб тушади:

*Эркак-аёл ўз юртида мусофир,
Мана сенги керак бўлса гўлбаҳор,
Баҳор эмас, устимизга ёғар қор.*

Гулойин тилидан юртида мусофир мақомида яшаётган, юртига эгалик ҳуқуқидан гамомила маҳрум одамларни қул деб атаркан, муаллиф ўзини, замондошларини ҳам назарда тутди. Тан олиш керакки, замонаси ва замонасидаги ўзини идрок қилишга интиляётган Ҳ.Олимжон баҳода охиригача холис бўлишга, ўйидагиларни тўла иқдор қилишга ўзида журъат топади. Шу боис ҳам шўронини энг оташин шеърӣ тарғиботчиларидан бўлмиш Ҳ.Олимжон ўзи ёниб куйлаган «баҳор» асли-

да баҳор эмаслигини тан олади, модомики «устгимизга қор ёғар»-кан — қиш давом этаётир, дея огоҳлантирмоқчидай бўлади. Булардан кўринадики, у шўро сиёсатининг мунофиқона табиатини ҳам, «эзилувчиларни озод қилиш» ғоясидаги мантиқий заифликни ҳам чуқур англаб етади, буни ўқувчисига етказишга интилади.

Гулойин — аввалги эътиқодидан кўнгли тамомила совиган, изланишдаги шахс ва шу жиҳати билан муаллиф руҳиятига яқин. Қиз эътироф этадики: «Оташ десанг кўнглим тушар бир ғашига». Ўзи топинган эътиқодни тафтиш этиб қоникмаган қизини бу иқрориди муаллиф руҳияти ўзининг ёрқин ифодасини топади. Табиийки, кишининг эътиқодидан кечиши муайян руҳий изтироблар билан эш бўлади, зеро, эътиқод шиппак эмаски, эскисини ташлаб янгисини кийиб кетаверсанг. Эътиқодида алданган шахс қаршисида «Нега мен бу эътиқодни қабул қилдим у энди ундан кечаётирман? Негача унга шунчалар ишонгандим? Шунча вақт унга топиниб келдим?» қабилидаги ўртовчи саволлар кўндаланг бўлиши гайин. Шу сингари саволлар Ҳ.Олимжонни ҳам ўртаган бўлиши, уларга жавоб излаши табиий эди. Муаллифнинг айни шу изланишлари натижаси, бизнингча, тубандидаги парчада акс этади:

Оташ

*Биз ҳали ҳам топинимиз оташга.
Сен-чи, қизим?*

Гулойин

*Нима қили олар эдим мен ўзим?
Қанча баланд учса ҳамки чумчуқ қуви
Уясида ўрганганини ўқирмини.
Ёш чоғимдан ўтга томон сен тортдинг,
Сен оташга топинмоқни ўргатдинг.
Нима қилай. Мен нимани билардим?
Ёш болани йўлга бошлар аввал ким?
Ота-она. Шундаймасми? Ўзинг айт!*

Оташ

*Ёшлик ўзи бўлар экан қизиқ пайт,
Боли ёлғиз ўрганишини биларкан.*

Ҳа. Ҳ.Олимжон — улкан исгеъдод соҳиби, парвози нечоғли баланд бўлмасин, «уясида кўрганини ўқиди». Сираси, болалик

чоғларидан шўро таъсирида, шўро муҳити ва ғоявий курашлар майдонида шаклланган шоирда ўзгача эътиқод бўлиши ҳам маҳол эди. Энди, — ортига ўгирилиб, кечаги кунларини обдан мулоҳаза қилгач,— муаллиф Оташнинг «бола ёлғиз ўрганиш-ни биларкан» деган гаплари орқали ўзининг эътиқоди англа-маган, кўр-кўрона, олдийгина тақлиддан иборат бўлганини эътироф этади. Гулойиннинг «Шунча йиллар оташгоҳга то-пиндим ва билмадим илоҳим ким, тани рим ким?» деган гапида эса бу эътироф янада қатъийроқ, очикроқ ифода этилади. Гу-лойин, муаллиф сингари, айрилишда турган, онгли равишда ўз йўлини танлаш эҳтиёжини туйган одам. Мавжуд йўллардан биттасигина қизини кўнглига яқин, эрка ташна қалб шунга-гина мойил:

*Ихтиёрни берсанг агар менга сан,
Озодликка топинардим ёлғиз ман.*

Гулойиннинг бу хитобида эрксизликдан зада бўлган, юрти ва ўзининг ҳулигини тамом англаган муаллифнинг қалб исё-ни зуҳур қилади. Холислик ҳаққи тан олиш керакки, йил ит ёши-даёқ (асар 1942-43 йилларда ёзилган) ўз руҳиятида, дунёқара-шида бу қалар кескин бурилиш яшаш учун теран ақл-идрокнинг ўзи камлик қилади — улкан жасорат ҳам керак. Ҳ.Олимжон ўзида шундай жасорат топа билди: ўзини алдаб овутиш ва хо-гиржам яшаш йўлини эмас, ўзини бешафқат гафтиш этиш орқ-али ҳақиқатга яқинлашиш йўлини танлади. Бу эса унинг чина-кам истеъдод, — қолишларга сиғмайди ан истеъдод эгаси экан-лигидан, том маънодаги САНЪАТКОР ва ШАХС эканлиги-дан далолатдир. Гоҳо ўйлаб қоласан киши: *агар* шу сатрлар муаллифи бир йил кейин фоже ўлим топмаг анида қатағоннинг кейинги тўлқинидан омон қолармиди?! Дарвоқе, ўтмиш ҳақида шарт майлида фикрлаш нораво... — уни бор ҳолича қабул қил-ган тўғрироқ.

«Муқанна»нинг бадиний воқелини, унда гавдаланувчи ҳаётний ҳолатлар кўпинча асар яратилган давр воқелигини едга сола-ди. Бу бежиз эмас, албатта. Юқорида айтдикки, тарихий мавзу-га қўл урган ижодкор *замонасини ўтмиш орқали идрок этади*. Бироқ бу танганини бир томони, холос; иккинчи томони шуки, *ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замо-*

ни призмаси орқали гавдаланади. Модомики бадиний образнинг материали реаллик ва ижодкор шахсияти экан, бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бундан ўзгача йўл, айгайлик, — *тай-ёр гоъвий қолиплар асосидаги талқин ижод эмас.* Демак, чинакам ижодий-руҳий жараён маҳсули бўлмиш тарихий мавзудаги асарда образнинг метафориклик хусусияти юксак даражада намоён бўлиши қонуният мақомидадир. Зеро, бу нарса аввалбошдан, яъни, ижодий ниятдаёқ таъмин этилган бўлади. Табиийки, замона призмаси орқали гавдаланган ўтмиш асарни ўқиш (томоша қилиш) жараёнида ўқувчи (томошабин)ни яна замонасига қайтаради: ўқувчи (томошабин) онгида «ўтмиш — ҳозир» параллели мунтазам мавжуд бўлади. Демак, тарихий асар воқелигининг асар ёзилган давр воқелигини ёдга солиб гуриши ҳам қонуният мақомидаги ҳодиса экан.

Шу жиҳатдан қарасак, Оташ араб фотиҳларининг юртга кириб келиши ҳақида айтган гаплар:

*Бу ерларга улар янги келганда,
Зўр қаршилик кўрган экан Пайжандда.
Босқинчига қириш чиқиб бутун халқ,
Барчасини қилган экан қонга гарқ.
Минган оти тизза бўйи қон кечиб,
Сўнг Қутойба келган экан қон ичиб.
Сиройларни оловларга у тутган,
Қилич тутган ҳир бир жонни қуришган... —*

ўша давр ўқувчиси (томошабини) тасаввурида ўзига яқин ўтмишни, Россиянинг Туркистонни забт этиш тарихини жонлантириши табиий кўринади. Зеро, қадим ўтмишдагига монанд, муаллиф ва ўқувчига яқин ўтмишда ҳам юртимиз иккита қонли босқин кўрган: чор ва шўро босқинини. Боз устига, буларнинг биринчисини давр ўқувчиларининг ёши улуғлари болалик хотираларида сақлаган, ёнроқлари эса улардан эшитиб билган; шўро босқини, хусусан, Куйбишев ва Фрунзенинг қонли хатти-ҳаракатлари етказган жароҳатлардан эса ҳали қон силқиб турган пайт эди унда.

Болалик хотираларида Жиззах қўзғолони ва унинг даҳшатли оқибатлари муҳрланган Ҳ.Олимжон йиғит ёшида «қулоқлаш-

тириш» сиёсати, мудҳиш 30-йиллар қатағонини кўрганида бу ҳодисалар орасида мантиқий алоқа борлигини ҳис этади. Тарихни мушоҳада қилиб, унинг тажрибаларини ўзлаштиргач эса қўрқув ва қўрқитишга таянган шўро сиёсати моҳият эътибори билан мустамлакачилик сиёсати эканлигига имон келтиради. Шу боис ҳам, бизнингча, «Муқанна»да персонажлар араб фотиҳлари юритаётган сиёсатни муҳокама этувчи саҳналар яратилган. Бу, бир томондан, муаллиф ўз замонаси ҳақида юритаётган мушоҳадаларнинг метафорик ифодаси бўлса, иккинчи томондан, ўқувчининг замонаси ҳақида ўхшашлик асосида фикрлашига турткидир. Масалан, халифалиқдан келган Пайкандни ер билан яқсон қилиш ҳақидаги фармоннинг мақсад-моҳиятини қизи Гулойинга тушунтираркан, Оташ айтади:

*Сен билмайсан, бунда катта ҳикмат бор.
Халқ янғидан кўзгалмоқда. Дўшманлар
Кўрсатмоқчи шунинг учун бир ҳунар:
Одамларнинг юрагини олмоқчи,
Бўғизларга яна чангал солмоқчи...*

Табийки, юртимиздаги истиқлолчилик ҳаракати, Туркистон мухториятининг қонга ботирилгани, истиқлол курашчиларининг бадном этилганию 30-йиллар алоғига етмасданоқ битта-битта «териб ташлангани»дан хабардор давр китобхони Оташнинг гапларини фақат араб фотиҳларигагина тегишли деб билмайди. Боз устига, шўро «чўпчак»ларига инониб яшаётган ёш бўғин вакилларининг ҳам кўз олдиларида гавдаланган ўтмиш таъсирида Гулойин мисоли «эртак бошқа — ҳаёт бошқа» қабилидаги ҳулосага келиб қолишлари ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Ёки, шўро ўзининг мудҳиш сиёсати билан «одамларнинг юрагини олиб» бўлган, «бўғизларига чангал солиб» турган бир пайтда:

*Ер юзидан бир шаҳарни йўқотмоқ
Билан улар халқнинг кўзин қўрқитмоқ
Фикридалар. Мудҳиш бир иш. Ҳам исён
Қўзғалмасмиш шундай қилса бегумон...—*

дестан сагрлар қўрқув салганати фуқароларига араб фотиҳлари юритган сиёсат билан шўро сиёсати моҳиятан бир нарса эканлигини англамаслиги мумкинми?! Бизнингча, йўқ. Зеро, асарни ўқиш (томоша қилиш) давомида хоҳ онгли ва хоҳ анланмаган тарзда шу хил фикр туғилиши ҳақиқатга яқинроқ. Албатта, анланмаган тарзда деганимиз шўро таъсирида шакланган, уни башарият тарихидаги энг адолатли тузум дея инониб яшаётган авлодга мансуб ўқувчи (томошабин)га тааллуқли. Эртами-кеч унинг-да ҳаётий тажрибаси ортиб, воқеликни ўзгача мушоҳада қиша бошлар — бунда «Муқанна»нинг ҳиссаси, шубҳасиз, бўлади. Шу ўринда Чўлпон «Кеча ва кунлуз»га эпиграф қилиб олган М.Горький сўзларини эслатгим келади: «Маърифат чоғиштириб кўриш билан ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишни билмайдилар ва шунинг учун ҳозирги замоннинг нималигини етарли даражада очиқ англаёлмайдилар». Ўйлашимизча, «Муқанна» а қўл урган Ҳ.Олимжоннинг ижодий нияти романи а қўл урган Чўлпон ижодий ниятига монанд эди. Яъни, ўзи кечмишни билиш орқали замонаси моҳиятини «естарли даражада очиқ англаган» Ҳ.Олимжон ўтмишни гавдалантириш воситасида ўқувчи (хусусан, ёшлар)га «чоғиштириш орқали маърифат ҳосил қилиш», «ҳозирги замоннинг нималигини» англаш имконини яратади.

«Муқанна»нинг иккинчи кўриниши бугунги ўқувчига бирмунча эриш туюлса, ундан даҳрийлик нафасини сезиб ўнғайсизланса, эҳтимол. Бироқ биз масаланинг бу жиҳатини бир ён қўйиб, ундаги саҳналарга бадний образ — муаллифнинг воқеликни англаш ва англатиш воситаси сифатидагина қарамоқчимиз. Маҳаллий зодагон Ферўз гомонидан қурдирилган масжиднинг очилиш маросимида араб руҳонийси Жалойир Оташнинг оинасини, хусусан, Гулойинни исломга даъват қилади. Гулойин ўзидан нимага эътиқод қилиш талаб этилаётганини билгиси, англайси келади. Бунга жавобан Жалойир «Қуръон сўзин туркча айтиш мумкинмас» дея эътироз қилганида, Гулойин айтидики:

*Эса бизни қийнамоқни қилгил бас.
Тушунмаган йўлга бизни бошлайсан,
Жабрлайсан, бағримизни ёшлайсан.
Қийнаш нега одамларнинг виждоши?
Дарё-дарё тўкши нечун эл қонин?..*

Бу — ўз рудиятига ёт, ўзи кўп-да тушунмаган шўро мафкура-сини зуғум остида қабул қилаётган, бу йўлда неча минглаб қур-бонлар берган халқ вакили, фақат бир тарзда ўйлашга мажбур-лигидан «виждони қийналаётган» муаллиф хитобиқдир аслида... Ноилж қолган Жалойир Қуръон сўзларини туркча айтиб тушун-тиргач, Гулойинда бир қадар иккиланиш кўрилади: «Қайга бо-рай, раҳбар қилай мен кимни?» Қиз «Нима қилай?» дея ота-она-сига мурожаат қилганида Оташнинг берган жавоби диққатга молик:

*Имон келтир, ўз виждонинг бўлсин соф,
Хурсанд бўлсин шу Жалойир ноилжсоф.
Имон келтир, эҳтиёт бўл, сен шоима,
Ўзинг севган ҳурриятдан адашма.*

Кўрамиқки, Оташ ҳамон ўз эътиқодида собит, фақат Жалой-ирдан қутулиш учунгина қизини имон келтиришга ундаркан, ўзи севган ҳурриятдан адашмаслигини сўрайди. Бироқ ташви-қотнинг гипнотик таъсиридаги Гулойинда иккиланиш шу да-ражадаки, у энди имон келтириш арафасида... Албатта, Жалой-ирнинг кўпроқ Гулойинни ташвиқ этиши бежиз эмас: ҳар қан-дай мафкура, аввало, ёшлар онгига қалбини эгаллашга интилади, бу — унинг учун яшаб қолиш, яшовчан бўлиш шартидир. Айни пайтда, шу нуқтада Жалойир мустамлакачилик сиёсати-нинг асоси бўлмиш «бўлиб ташла-да ҳукмронлик қил» ақида-сича иш тутаётгани, авлодларни мафкуравий асосда бир-бири-дан ажратаётгани ҳам равшан. Табиийки, Ҳ.Олимжон бу саҳ-нани яратишда ҳам ўзининг ҳаётий тажрибасига таянган, ўз даври воқелии идан андоза олган. Зеро, миллатни «эзувчи ва эзи-лувчи»ларга ажратиш ҳисобига ҳокимиятни қўлга олган шўро бу даври а келиб жамиятни «бизники - бизники эмас» тарзидаги тонфаларга ажратди. гўё халқнинг истиқболдаги саодати дея «ёт унсур»ларни қирғинбарот қилди — ҳақиқатда эса ўз мавқе-ини мустаҳкамлашга интилди ва бунга эришди. Иш шу дара-жага етдики, ота билан бола, ака билан ука, эр билан хотин бошқа-бошқа жабҳаларда туриб қолди. Оталаридан тонгани-ни митингларда барашла эълон қилган фарзандларни, бир-би-рини душман тутган жигарларни, ғоявий асосдагина барбол бўлган гўлдек оилаларни кўрган Ҳ.Олимжон бу аянч ҳодиса-

нинг илҳизига назар солади, унда мустамлакачилик сиёсатининг машъум мақсадлари ётганига амин бўлади...

Шўро мафкурасининг омма онига сингиши — анланганликдан эмас, кўпроқ уни гашувчиларнинг мутаассибларча эътиқоди, шу эътиқодни ўзгаларга юқтира олганларида бўлса, эҳтимол. Сираси, шўро адабиёти ўзи дуруст англаб етмаган эътиқодни беадад ишончи билангина ташвиқ этолган «фанат»ларнинг кўйлаб тимсолларини яратган: Фурмановнинг Чапаеви, Шолоховнинг Давидови ва уларнинг ўзбек, қирғиз, қozoқ... эгизлари. Жалойир тимсолида ҳам шу нав ташвиқотчини кўра-миз. Гулойиндаги иккиланишни сезган Жалойир ташвиқни янада кучайтиради: аллоҳ оламни олти кунда яратганини ёниб баён қилади, араблар уни а жўр бўлиб қувватлаб туришади. Табиийки, Жалойирдаги беадад ишонч ўз иштини қилади, Гулойин руҳан синиш даражасига етади: «Нима қилдим, энди бошим ҳам қотди?» Ва айна шу дамда саҳнага Муқанна чиқали, унинг:

*Тўшунмадим, менга англаб улуг зот,
У қайси кун қўлликни қилди ижод? —*

деган савол билан яқунланувчи ўтли хитоби янграйди. Жалойир — жўнгина мутаассиб, унинг наздида фақат битта ҳақ ва тўқис ғоя мавжуд. Бундай одам мафкуравий баҳс юритишга қодир эмас, шу боис ҳам у Муқанна билан баҳслашмайди, овозини ўчиришга ҳаракат қилади, холос. Бизнингча, мазкур эпизод ортга ҳам замона соя ташлаб турганини сезиб олиш қийин эмас. Зеро, Муқанна сингари Ҳ.Олимжон ҳам «ҳуррият», «эрк», «тенглик», «биродарлик» каби шиорларни байроқ қилиб кўтарган шўронинг амалдаги сиёсати моҳиятини англагач, «У қайси кун қўлликни қилди ижод?» дея қалбида исён кўтариши, ўқувчисини-да уйғотишга интилиши табиий. Муқаннанинг Жалойирга айтган мустамлака сиёсатига айбнома сифатида янғровчи қуйидаги сўзлари ҳам, бизнингча, бу фикримизни қувватлайди:

*Юз йилларким сўзлайсан лоиллоҳдан,
Жуда оддий бир нарсага ҳайронман:
Нима учун юрт чиқмайди оловдан?
Нима учун эл қутулмас таловдан?*

*Нима учун элни босган ҳаширот?
Дин, хирож деб ўз-ўзига қўйди от?
Нега қилди элни бунча гадоё, хор?
Нега бўлди ҳамма сенга отбоқар?
Қиз онадан, хотин эрдан ажралди,
Косиб уйдан, деҳқон ердан ажралди?
Нима учун?*

Кўрамизки, Муқанна араб фотиҳлари юритаётган сиёсат билан ислом ақидалари мос эмаслигини, Аллоҳ номи билан қилинаётган ишлар аксар унинг буюрганларни а зидли ини таъкидлайди. Умид қиламизки, зукко ўқувчи «нима учун» билан бошланувчи ҳар бир сатр ортида аксланувчи муаллиф замонаси, унга яқин ўтмишни шарҳсиз ҳам фаҳмлаб олади. Боз устига, ушбу сатрларни ўқиганда у бенхтиёр Чўлпоннинг машҳур «Бузилган ўлкага» шеърини эслайди, унинг дардию оҳангини ҳис қилади. Табиий бир савол туғилади: хўш, нима учун Ҳ.Олимжон — яқиндагина «адабиётимиздаги миллатчилик кўринишлари»га қарши курашган, «Бузилган ўлкага»га қарши ўлароқ «Тузалган ўлкага»ни ёзган авлод вакили — «Муқанна»да Чўлпон оҳангларини тиклади? Тасодифми, миллий-адабий анъаналарнинг ғайришуурий таъсирими? Бизнингча, бугина эмас Модомики, Ҳ.Олимжон «Муқанна»ни яратиш онларида Чўлпонга руҳан яқинлигини яширмай ифода этибди, демак, бундан аниқ бир мақсадни кўзлаган — ўқувчисини-да шу руҳга ошно этишни ният қилган...

Халқининг, шу халқ вакили сифатида ўзинини қуллинини аниқлаган инсон вужудида миллий гурур жунбишига келиши, қалбида аламли изтироб қўзғашади табиий. Бунақа пайтда киши мустамлакачиларнинг, мустамлакачи халқ вакилларининг ўз халқига, ўзи а қандай муносабатда эканини мушоҳада этишига мойил бўлади ва айтиш керакки, изтироблари янада кучаяди. Чўлпон, Фитрат, А.Қодирий... лар асарларида кузатилган бу нав кайфият «Муқанна» устида ишлайётган палла Ҳ.Олимжонга ҳам ёт эмас эди. Муқанна тилидан айтилган тубандаги сўзлар, бизнингча, фикримизни далиллай олади:

*Душманларинг, ожиз бўлсанг сен азар,
Меҳмон бўлиб келиб сенинг ўйингга,*

*Кўкрагингга тегиб кирар тўйингга.
Ҳақоратга кўмар сени у тожи...*

Равшанки, бу сўзлар юртга энди босиб келиши мумкин бўлганлар (дейлик, немис фашистлари) ҳақида бўлмайди, улар кўпроқ юртга ростмана эгалик қилиб турганлар ҳақидадир. Бу — миллатининг ўзини агажовуз бошлангани, миллий қадриятларининг топталаётганига амин бўлган муаллифнинг қалб исёни, «йўлини қилиб» урган бонгидир. Араб саркардаси Баттолнинг Гулойинга қарата айтган «Сен асирсан, қайдан сенга бахт бўлсин, Шодликка ҳам керак ахир — уй, ватан» деган ҳақорагли таънаси (ўзингда мавжуд камчиликни юзга солиб қилинган ҳақоратдан оғирроқ ҳақорат бўлиши мумкинми!?) ҳам, аввало, ўз юртида сиғинди, ватанида беватан бўлган муаллифнинг ўзига, юртдошларига қараган. Қурол кучи билан ўзга бир халқни бўйсундирган Баттол «Қилич билан кирдим мен бу гупроққа, Яна қилич чиқаради қирғоққа» дея ишонади, бу ишонч уни ҳаволантирган, ўздан кетказган. Шунинг натижаси ўлароқ, Баттол ўзини бу ўлкада истаган нарсасини қилишга ҳақли деб билади. Ёлғиз кучга ишонган, унгагина топинган бу одам, табиики, юртнинг асл эгаларига беписанд муносабатда бўлади:

*Шуни билки, халқ мисоли бир пода,
Хоҳи отда, хоҳи бўлсанг пиёда
Ҳайдай олиш келса агар қўлингдан
Пода юрар сен бошлаган йўлингдан...*

Албатта, бу ҳақоратомузташлар ўқилганда ва ё саҳнадан янграганда ўқувчинини, томошабиннинг миллий гурурига тегиши, «наҳотки пода бўлсак!» тарзидаги ўйга толдириши табиий. Муаллифни ҳам шу ўй қийнаганки, бунинг эидди сифатида «тиз чўкиб яшаш андан тик туриб ўлмоқ»ни афзал билган қаҳрамонларни, шу хулоса бўртиб турадиган саҳналарни яратди. Хусусан, Гулойин ўлар чоғи «Бир неча кун ҳавас билан яшадим, Ҳатто эркин нафас билан яшадим» деркан, фақат шу эркинликдаги «бир неча кун»ни ина яшаш деб билади. Зеро, унинг учун қулликда кечган умр — ҳаёт эмас. Сўзнини, санъатнинг соҳир кучи таъсирида ҳаёт билан видолашаётган қизининг: «Армоним шу: кўрөлмадим элни шод,

Кўролмадим ватанни ёвдан озод» деган армонни дувчиша, томошабинга мерос бўлиб қолади.

Юқорида айтганимиздек, «Муқанна»да бевосита ўзи яратилган паёғ — уруш даврининг ижтимоий-сиёсий ҳолатига қаратилган актуал мазмун юзадаёқ қалқиб туради. Бу ҳақда кўп фикр билдирилгани, иккинчи томони, мақсадимизга кирмагани боис бунга тўхталмадик. Аксинча, биз уни фикран олиб ташлаб, асарнинг чуқурроқ қатламларига назар солишга, шу орқали муаллифининг ижод онларидаги руҳиятини тасаввур қилишга, ўй-фикрларини уқиш, ҳис-туйғуларини кўнгилдан кечириб кўришга интилдик. Маълумки, конкрет ижодкор томонидан яратилган асарларнинг бари бир текис яхши, бари ҳам санъат ҳодисаси бўлмайди. Фақат яратилишига *шахсий ёки ростмана шахсийланган ижтимоий дарднинг ҳосиласи бўлмиш маънавий-руҳий эҳтиёж туртки бўлган, чинакам ижодий-руҳий фаолият маҳсули ўлароқ дунёга келган асарларгина* санъат ҳодисаси саналиши мумкин. Бундай асарларнинг ҳар бири — ижодкорнинг идеал (Ҳақ, ҳақиқат)га яқинлашувидаги тугал бир босқич. Демакки, «Муқанна»ни ёзган Ҳ.Олимжон «Муқанна»гача бўлган Ҳ.Олимжон эмас. Зеро, ўтмиш орқали *замонаси ва замонасидаги ўзини англаган Ҳ.Олимжон қарашларини янгидан тизим сифатида бутунлаб олган, энди шунга мос мақом тутиши мумкин бўлган шахсдир.* Яъни, энди у «бахт ва шодлик куйчиси» бўлмайди, аксинча, узоқ ва ўзига яқин ўтмишдан келаётган эрк куйига қўшилиб хиргойи қилиши табиироқ. «Муқанна» билан Ҳ.Олимжон миллатнинг асл фарзандлари куйлаган эрк куйига жўр бўла олдики, тўла асос билан «Мен элимнинг юрагида яшайман, Эрк деганнинг тилагида яшайман» дейиши а ҳақин эди.

2001 йил

ЗАМОНГА ЎТМИШДАН БИР НИГОҲ...¹

Маълумки, урушнинг дастлабки ойларидаёқ Ойбек «Маҳмуд Торобий» драматик достонини ёзган, шу асар асосидаги либрет-

¹ Мақола Ҳусанбой Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган.

го нисбатан тез фурсатда саҳналаштирилган эди. Шунга қарамай, Ойбек бу мавзуга яна қайтади. Ҳамза театри учун «Ғалвирчи» номли пьесани, рус адаби А. Дейч билан ҳамкорликда «Шиг'норода» пьесасини ёза бошлаган. Алабий давраларда адиб Торобий мавзусида йирикроқ асар, эҳтимолки, роман ёзишни ният қилган, деган гаплар ҳам эшитилиб туради. Сираси, бу фикрда жон борга ўхшайди. Негаки, тугалланмай қолган ҳар икки пьеса, уларнинг турли режалари, сценарийлари кузатилса, мавзунинг бадиий талқинида эпик кўламининг тобора кенгайиб борганини амин бўламиз. Қўлёзмаларга бир қур қиссий назар солинсаёқ, мавзу талқинида ижодкорнинг тинимсиз изланишида эканлиги кўринади: асарга янги сюжет мотивлари, драматик ҳолатлар, персонажлар қўшиб борилади; айрим нуқталар бўйиштирилса, бошқалари бирмунча сусайтирилади. Яъни, материал билан жонли мулоқот давом этади: гўё Ойбек ҳамон тасвир объекти моҳиятига чуқурлашиб бораётгандек, материал ижодкорга, ижодкор материалга сингиб бораётгандек туюлади. Хўш, Торобий мавзуси нимаси билан Ойбекни бунчалар мафтун этди? Нима учун адиб бу мавзуга қайта-қайта мурожаат қилади? Муздак стакчи театримиз учун асарнинг насрий вариантини ёзишгина эдими?..

Бизнингча, Ойбек Торобий тизмолини Ҳамза театри саҳнасида жонлантиришни ният қилганидангина эмас, кўпроқ қониқмаганликдан яна мавзуга қайтади. Яъни, фикримизча, адиб драматик дostonдан ҳам, либреттодан ҳам етарли қониқини туймаган, туя олмай қолган. Нега?

Кейинроқ, 1945 йил кузида, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида М.Шайхзоданинг «Жалолиддин Манӣ уберди» трагедияси бўйича ўтказилган мунозарада сўзлаган нутқида Ойбек либретто ёзилган пайтти эслаб: «... шароит, ҳатто тасвирланган воқеалар тарихий фактларга мувофиқ келмасе-да, халқни Ваган учун фидокорона курашта руҳлантирувчи асарлар ёзишни талаб қиларди. 1941 йил охирида, гитлер қўшинлари Москва ёнига келиб қолган бир пайтда, кишиларимиз юрагини янги куч, ғалабага ишонч бағишлайдиган асар керак эди»¹, — деган эди. Дарҳа-

¹ Ойбек Мукамил асарлар тўплами. 20 томлик Т 20. - Т. 1985.67-6; Бу ерда ва бундан кейинги ўринлардаги таржималар мақола муаллифининики.

қиқат, либретто — уруш давринини «ижтимоий буюртма»ни а (айтиш зарурки, бу «ижтимоий буюртма» адибнинг қалб амри а тўла мувофиқ келарди) «лаббай» тарзида ёзили ан асар.

А.Потебня фикрича, агар ижодкор муайян бир фикрни ифодалаш, исботлаш ёки сини дириш учун ҳаётдан мисол олса-ю, шу аниқ мақсадга интилса, у — олим, воиз, валий, асло санъаткор эмас. Агар у, мисолни олгач, уни тасвирлашнинг ўзидан завқ олса, шу завқ кучи билан унга ҳаётгийлик, аниқлик бахш этолса, ўша мисол мақсад қилини анидан-да кўпроқ (ҳатто, мақсад қилинмаган) нарсалардан сўйлаши муқаррар¹. Шунга ўхшаш, Ойбек аввалдан белгиланган мақсад билан либреттога қўл урганки, тарихий материал унинг учун бир восита эди, холос. Шу боис ҳам асарда публицистик руҳ устивор, тарихий материал тамомилла мақсадга бўйсундирилган — асар бир зарбда ёзиб тугатилган, мақсадга эришилган. Бироқ асар устидаги иш жараёнида тарихий материал жонланиб улгурган, у билан ижодкор орасида диалогик муносабат (М.Бахтин) вужудга келган, демакки, энди материал ижодкор измидаги воситагина бўлмай қолди — адиб уни тасвирлашнинг ўзиданоқ завқ туя бошлади. Айни шу нарса Ойбекни яна мавзуга қайтаради, аниқроғи, мавзудан чиқишига изи бермайди — тарихий материал а чуқурроқ шўнғиш, уни чинакам эстетик мушоҳада қилишга ундайди. Таъкидлаш жоизки, шу хил завқнинг мавжудлиги — ижоддан қониқиш ҳосил қилишнинг асоси, муҳим шартидир.

Аввалги фаслда айтдикки, ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замона призмаси орқали гавдаланади. Бошқача айтсак, ижодкор тарихий воқеликни замонасидан андоза олган ҳолдагина бадий гавдалантира олади. Негаки, у ўтмишда яшаб кўрган эмас, унинг ҳаёт ҳақидаги инсон, инсонлараро муносабатлар (кенгроқ олсак, умуман, ижтимоий муносабатлар) ҳақидаги тасаввурлари замонасида шакллани ан. Яъни, фактлар ўтмишдан олингани ҳолда характерлар галқини, ҳаётгий ҳолатлар тасвирида ижодкор ўзининг ҳаётгий тажрибасига таянади. Демак, ижодкор тасвирда замонасидан нечоғли узоқлаб кетмасин, бадий галқинда ундан гамоман узилиб кетиши мумкин эмас. Шунга кўра, тарихий мавзудаги асар айни пайтда замона-

¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. -М.:1976,С.353

вий асардир. Бу фикримизни ўзгачароқ йўсинда асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, адабиётшунослигимизда «мавзу асарда гасвирланган ҳаёт материали билан унда қўйилган муаммолар жамини ташкил қилади» тарзидаги фикр устиворроқ. Ҳолбуки, мавзу ва проблема бир-бирига узвий боғлиқ, бироқ бошқа-бошқа тушунчалар. Шу боис ҳам адабиётшуносликда асарда қўйилган муаммоларни проблема, қаламга олинган ҳаёт материални мавзу деб ажратиш анъанаси ҳам мавжуд ва бу, бизнингча, тўғрироқ ҳам. Табиийки, ижод жараёни нуқтаи назардан проблема бирламчи: санъаткор ўз ҳаёт йўлида муайян муаммоларга дуч келади, уларни ўзи учун ҳал қилишдек ўткир эҳтиёжни туяди. Сираси, айни шу эҳтиёж бадний ижодга туртки берувчи бирламчи омилдирки, бадний асарни «эҳтиёж фарзанди» (А.Орипов) дейилиши бежиз эмас. Проблема мавзунини белгилайди, негаки, ижодкор ўзини қийнаган муаммоларни бадний идрок этишга энг қулай имконият бера оладиган ҳаёт материални қаламга олади. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам айни шу нарса билан — проблеманинг ҳар вақт замонавий (ёки замон тушунчасидан юқори — мангу муаммо) бўлиши билан белгиланади. Жумладан, Ойбек ўзининг урушга, фашист босқинчиларига муносабатини ифодалаш учун жуда қулай материални — Тарбий бошчилигидаги мўғул босқинчиларига қарши кураш воқеаларини танлади. Мақсад аниқ белгиланган эди, бироқ, юқоридики айтдикки, либреттони ёзиш жараёнида муаллиф билан тарихий материал орасида диалогик муносабат вужудга келди — материал мақсад қилинганидан кўпроқ нарсаларни сўйлай бошлади. Дейлик, Ойбек реалист санъаткор сифатида асарда кўзғолон сабабларини, халқда босқинчиларга нафрат уйғотган омилларни кўрсатиши лозим эди. Кўрсатди. Табиийки, асарда жонлантирилган омиллар, аслида, адибнинг ўз замонасида у ёки бу тарзда кўрган, гувоҳи бўлган ҳаётнинг ҳолатларининг ўтмишга проекцияси эди. Жонланган тарих энди адибга ўзини қийнаб келаётган муаммоларни бадний идрок этиш, замонасини англаш ва унга муносабат билдириш имконини тақдим қилаётир. Шу боис ҳам Ойбек конкрет мақсадга қаратишган либреттони ёзишнинг ўзи билан қаноат қилолмай қолади — яна ва яна мавзуга қайтади. Сираси, биз бу ўринда Ойбек истеъдоди табиатини а хос ҳолатни ҳам кўришимиз мумкин. Маълумки, Ойбек ўзида ҳассос лирик ва теран эпик гафаккур соҳибини мужассам этган санъаткор

эди. Унинг ижодий тадрижида либрар шеърлару достонлардан романга ўтилгани, конкрет материални (масалан, Навоий мавзуси) аввалига лирик мушоҳада этиб, сўнг эпик талқинга киришгани бунинг ёрқин далилидир.

Эпик кўламнинг кенгайгани «Ғалвирчи»нинг илк саҳналарини драматик достон ва либреттонинг илк кўринишларига қиёслансаёқ яққол кўзга ташланади. Драматик достон билан либреттонинг илк кўринишлари бир-бирини деярли ўхшаш: ҳар иккисиди ҳам баҳор фасли, булоқ бошига келган қизларнинг ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлашишлари, Жамила билан Ёди орнини учрашуви... — хуллас, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвиридан бошланади. Бундан фарқ қилароқ, «Ғалвирчи»нинг илк саҳнаси Торобийнинг: «Ажаб замон! Ўйласанг тарс ёришиб кетасан. Ўйламасликка илож йўқ: фикр келаверади, қайнайверади. Ҳар бир ўтган кун юракнинг бир парчасини оғулаб кетди...» қабилидаги мушоҳадаларидан бошланганки, қаҳрамоннинг замон, ҳаёт, инсон ва унинг тақдири ҳақидаги ўйлари ўқувчи (томошабин)ни ғоявий-ҳиссий жиҳатдан асарни қабул қилишга тайёрланишга ундовчи даража, олдиндаги жиддий таҳлилдан ўқувчи (томошабин)га берилган аванс гўё.

Кўзгюлонга туртки берган воқеа либретто ва достонда деярли ўхшаш: биринчисиди мўғуллар қишлоқ аҳлидан ўлган улугларининг қабрига қўшиб кўмиш учун ёш қизларни талаб қилинса, иккинчисиди Чинга той учун «савио» («беш-ўн ҳунарманд» ва яна «хонга бир неча қиз, сулув бўлсин, ёлғиз сулув») талаб қилдилар. Ҳар икки асарда ҳам нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвирининг бу саҳналарга алмашилиши кескин контрастликни юзага келтирадики, бу нарса уларнинг публицистик руҳи, ашшелятив мақсад (яъни, ўқувчи ва таъсир ўтказиш) етакчилиги билан изоҳланади. Яъни, бу ўринда ўқувчи (томошабин)нинг жонланган ўтмиш билан замонаси орасиди аналогиялар топиши, мўғулларга нисбатан нафратнинг осойишта ҳаётини раҳна солган фашистларга кўчирини кўзда тутилади. Тўғри, бунгача ҳар икки асарда ҳам мўғул истишоси оқибатлари персонаж тилидан (бирида дарवेश, иккинчисиди гадо), унинг фоже тақдирини сўйлаши орқали кўрсатилади. Бироқ драматик сюжет бундан ортинга йўл бермайди — воқеаларнинг шиддатли ривож зарур. Жумладан, саҳналангтиришган либреттода Жамила Торобийнинг қилинган қилиб (бу ўзи ариш сўнгги вариантда киритил-

ган) берилганки, бу ҳам драматик конфликтни кескинлаштириш, воқеалар шиддатини кучайтиришга хизмат қилади. Бошқа бир томони, эҳтимол, илк саҳналардаги қаршилангиришнинг ўзи қўзғолон бошланишини асослашга камдек кўрингандирки, бунга Торобийнинг шахсий мотиви ҳам кўпилади.

«Ғалвирчи»да, юқорида айтилганидек, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти ҳам, икки ёшнинг муҳаббати ҳам тушириб қолдирилади, тўғридан-тўғри асосий масалага — мустамлака шароитидаги халқнинг забун аҳволини кўрсатишга ўтилади. Торобий устахонасига келган Ўрмон, кейинроқ келиб кўпирилган Маржонлар билан суҳбатлашаркан, ўқувчи (томошабин) кўз олдида истило даҳшатлари ҳам, мустамлака хорликлари ҳам намоён бўлади. Ва шу асно устахонага Оташ чол кириб келади: унинг ўғлини «оқар сувда чўмилгани» учун ҳибсга олганлар. Шунинг муҳокамаси бўлиб турган маҳал ўз наздида «қут хабар» билан мўғуллар хизматидаги мансабдор қайтиб келадида, Оташга ўғлининг озод қилиниши эвазига набираси Бодомни ҳокимга тортиқ қилишни таклиф этади. Мансабдор наздида хайрият бўлмиш бу таклиф Оташ учун — ҳақорат, чолнинг виждони қайнайди: «Қани инсоф, қани адолат? Ўзоқ йишлари икки ўғлим қўйдек бўғизланди. Бир заргар иним тириклайин Ўқтой хоннинг юртига қул қилиниб ҳайдалди, у ҳам ўлгандан баттарроқ бўлди. У вақтлар бошқа вақт эди. Биз ёв эдик, талон-босқинчилик замони эди, ит эгасини танимас, ҳар ким бошига келган номаъқулчиликни қилар эди. Шаҳарлар куйди, қишлоқлар яксон бўлди, далада экинлар тупроққа қоришди. Энди-чи? Биз Чигатойхоннинг раиятимиз, хонимизга ҳафта ўтмай ҳар хиш солиқларни тўлаб турибмиз. Энди бу қолибдими? Отасининг йўқ гуноҳи бадалига унинг қизини — набирамни қўлингизга гутқизайми?»

Юқорида айтилганки, ижодкор ўтмишни ўз ҳаётий тажрибаси агайниб жонлантиради, тарихий мавзудаги асар проблемаси ҳар вақт замонавий, деб. Шундан келиб чиққан ҳолда Оташнинг гапларига разм солинса, булар, аслида, Ойбекни қийнаган саволлар эканлигини аниқлаш қийин эмас. Оташнинг эътирофича, «талон-босқинчилик замони» ўтиб, халқ «Чигатойхон раияти» бўли ач ҳам зулм, зўравонлик тугамаган. Агар бу ҳолни Ойбек замони а кўчирсак, инқилоб ва граждандар уруши давридаги қирғинбаротлар тугагач ҳам ҳамон зулм, зўравонлик ҳукм сураётган 30-йил-

лар назарда тутилгани англанади. Айниқса, «отасининг йўқ гуноҳи» бадалига қизини олиб кетишлари истасак-истамасак яна машғум қатагон сиёсатини ёлга солади. Ахир, Ойбек ўйлаб топилган айбловлар билан жувонмарг қилинган оталарнинг кўпини шахсан таниган, болалиги қамоқ ва сургунда кечаётган «халқ душманлари»нинг сағирларини билган; «отасининг йўқ гуноҳи» учун зуғумлар кўрган Зарифахоним билан бир умр ёстиқдош бўлган. Буларнинг барини кўрган, қатагон захмини қалби ва вужудидан ўтказиб кўрган Ойбекнинг замонасига қарата «Қани инсоф, қани адолат?» дейиши табиийдек кўринади бизга. Албатта, «отасининг йўқ гуноҳи» қабилидаги талқин ўша давр учун улкан жасорат эди. Бироқ, бизнингча, Ойбек ижод онларида асарнинг шу ҳолича эълон қилиниши ёки саҳналаштирилиши мумкинлиги ҳақида ўйламайди ҳам — у ўзини қийнаган муаммоларни идрок қилиш, дардини қоғозга тўкиш билангина машғул — чинакам ижод қўйида.

Қўзғолонга туртки берган воқеа «Фалвирчи»да ўзгачароқ талқин қилинади, дедик. Тўғри, сиртдан қараганда ҳар учала асарда ҳам воқеанинг моҳияти ўхшашдек. Фарқ шуки, дostonда қизларнинг олиб кетилиши хоннинг кўнгилхуши учунгина, либреттода мўғулларнинг жоҳилона дафн маросимлари учун, «Фалвирчи»да эса «отасининг йўқ гуноҳи» баҳона ҳокимга тортиқ қилиш учун. Юзаки қараганда арзимасдек кўринган бу фарқ талқинда жиддий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Аввалги ҳар икки асарда мўғуллар ўн чоғли қизларни олиб кетадиларки, бу ўринда кулфат кўичилик бошига ёғилганини таъкидлаш муҳим, зеро, айни шу нарса «ижтимоий буюртма»дан келиб чиқувчи муаллиф мақсадига мос. Кейинги исиди эса офат биргина Оташ хонадонига ётмадики, муаллифни қийнаган муаммоларни бадний идрок этишга шуниси қулайроқ:

Мансабдор: Қиз учун эртага келамиз!

Маҳмуд: Кўрамиз.

Мансабдор: Сенинг ишини эмас!

Маҳмуд: Юри иши — ҳаммамизнинг ишимиз. Оташ отанини бошига тушган қора кун эртага менинг ё бошқа камбағалнинг бошига тушуви аниқ. (Халққа мурожаат қилароқ, қўл кўтариб) Яқтан б...ларини, ҳақ — бизники».

Сир эмаски, қатагон сиёсатининг амалга ошишида «томошабин» бўлиб туриш ачина яраган халқнинг-да хизмати бор. Машъум 30-йилларда сохта, кўпинча ҳатто куракда турмайдиган айбловлар билан не-не одамларнинг ёстиги қури қилмади. Халқимизнинг сара фарзандлари омманинг «бетараф кузатувчи» бўлиб туриши орқасида битта-битта териб кетилди. Ўзганинг бошига тушган кулфатнинг туювоҳи бўлганларнинг аксарияти, очиқ-ошкор ноҳақликдан виждони ўртаса-да, нари борса ичида ачиниб қўйди, шунинг ортида ноқоғасига туфлаб «Алиҳазар! Ўзидан келиб ўзидан кетсин» дея қўрқув-ла ният қишлолди, холос... Ойбек буларнинг барини кўрган, бундан изтироб чеккан. Ва кўрганларига зил ўлароқ, асарда у қандай бўлиши кераклигини кўрсатмоқчи бўлади гўё: Оташнинг бошига тушган кулфатни аритиш учун халқ қўзғалади. Зеро, Ойбек ҳам Оташ сингари «Элдан кучли нима бор жаҳонда? Хон ҳам, ҳоким ҳам, бек ҳам эл олдида чумчуқдай бўлиб қолади, агар эл расо ёвқурлик қилса...» деб ишонади. Бежиз элнинг қудрати «расо ёвқурлик қилса» шартига боғланмайди — айни шарт Ойбек замонда бажарилмаган, фожиаларнинг бир илдизини адиб шунда кўради. Элнинг бу машъум даврдаги ҳоли Бодом гишидан баён қилинади: «Ундай бўлса, улус нега бунча хўрликка чидаб ётади? Улуғлар эл оғзидан ошини юлиб олади, киссасидан тангасини қоқали, уради, ўлдиради, осади... Яна ҳамма ўз бошига, ўз ўтига ўзи қоврилиб юраверди...»

Шу ўринда яна бир фарқли нуқтага эътиборни тортгимиз келади: дoston ва либреттода қизларни бевосита мўғуллар олиб кетсалар, «Ғалвирчи»да бунга мўғуллар хизматидаги маҳаллий мансабдор чоғланади. Қизини шундаки, пьесанинг қатор ўринларида айни шу масалага урғу бериб ўтилган. Илк бор Оташ ўглининг ҳибс қилинганини айтганида, Маржон шошиб савол беради: «Мўғулларми, ўзимизникиларми?» Оташ эса бунга жавобан куйиниб айтадики: «Ўзимизникилар... Э... ҳаммаси бир гўр эмасми?...» Маълумки, мустамлака шароитида халқ ичида зolimларни «ўзимизникилар — ўзгалар» тарзида ажратиш бор нарса. Айни шу хил бўлиниш (яъни, нафси учун халқнинг душманларига хизмат қилувчилар)нинг мавжудлиги мустамлакани бардавом этувчи муҳим омиллардан эканлиги ҳам аён. Шунини ўткир ҳис қилганидан бўлса эҳтимол, халққа ўзиникидан келган зулм оғирроқ ботади: нима бўли анда ҳам уларни ўзиники

деб билади, ахир, уларнинг-да бир кун келиб эсини таниб олишига, инсофга келишига умид қилади. Маржоннинг сўраш пайтидаги ҳаяжони («Мўғуллар бўлсин-да!» дегандек гўё), Отанининг хафалиги ҳам шундан. Торобийнинг ўзи ҳам, гарчи у синфий ҳушёрроқ (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз) кўринса-да, шу хил ҳисдан холи эмас:

Маҳмуд. (Мансабдорга томон икки қадам ташлаб). Бек! Андак сабр қилинг. Арзим бор... (Мансабдор ижирганиб, кибрли вазият олади. Маҳмуд давом қилади сўзида). Биласизми, сиз ҳам шу қишлоқликсиз, ҳаммамиз бир элат — бир уругданмиз. Бу алғов-далғов замонда сиз кўтарилиб қолдингиз. Тале ёр бўлсин! Лекин улус билан, раият билан яхши муомалада бўлишингиз керак.

Мансабдор. Мана ҳали айтдим-ку, мен ҳар вақт ёсо ва шарият йўлида юраман...»

Табиийки, бу эпизод ҳам Ойбек жуда яхши билган 30–40-йиллар воқелигидан андоза олиб яратилган. Зеро, Ойбек «алғов-далғов замонда кўтарилиб қолган», ихтиёрига берилган ваколатдан ўзиниқ ўзлигини унутган, «дўшисини деса калласини келтиришга» ҳар вақт ҳозир ўнлаб, юзлаб амалдорларни кўрган, улардан зада бўлган. Шу боис ҳам шўронинг бюрократик тизимида егиншган, маъмурий-қўмондонликдан ўзга бошқарув усулини билмаган ўрта ва қуйи бўғин амалдорларига хос хусусиятлар Мансабдор қисфасида ўз аксини топади. Жумладан, бу нав амалдорларга хос ҳадеганда ҳукуматни пеша қилиш, ҳукумат номи билан дағдаға қилиш Мансабдорнинг хатти-ҳаракатларида ҳам кузатилади. У ғурур билан айтадики: «...биз хоқон ибн хоқон Чингтайхон ҳазратларининг малайларимиз. Биз улуғ Чингиз қурган азамат давлатда адолат, осойишталик, фаровонлик ўрнатиб, салтанатнинг равнақиға жонбозлик қиламиз». Бештиёр хоқонлар исми ўрнига «Ленин», «Сталин» сўзларини қўйиб, ҳайратдан ёқа ушлайсан киши¹. Қаранг, Мансаб-

¹ Эътиборли жиҳати шундаки, «Щит народа» пьесасидаги саркарда Илдин нўённинг «Великий Чингиз, умирая, завещал нам власть над вами. Мы свято храним завет великого кагана. Смерть тому, кто пойдёт против нас», — деган гапи ҳам шунга монанд жаран топади. Зеро, унда ҳам «Чингиз»ни «Ленин»га, «великий каган»ни «великий вождь»га алмаштирилса, кифоя: «образ ортиса «улуу» Ленин васиятиға содиқлик» ҳақида гапиринини қанда қилмаган каттакич раҳбарлар бўй кўрсатавради

дор ўзинини «улу Чингиз (Ленин) қурган азамаг давлат» равнақига хизмат қилиши лозимлигини, айни пайтда, «Чингизтоёхон (Сталин) ҳазратларинини малайи» эканлигини эътироф этаётир. Ижод онларида тарих тақдим этаётган сўз айтиш имкониятининг бениҳоя кенглиги, ўтмиш билан замонаси орасидаги муштаракликларни кашф этган Ойбек ҳайрати бизникидан чандон ортиқ бўлган эса, эҳтимол. Албатта, бу хил муштаракликлар асарда аниқланган ҳолда кўрсатилиши ҳам, ғайришуурий тарзда юзага чиқиб қолиши ҳам мумкин. Бироқ агар бадий асар эҳтиёж маҳсули ўлароқ яратилди, десак, у ҳолда англашарлик momenti кўпроқ эканлигини тан олишимизга тўғри келади. Тўғри, Ойбек айни шу хил фикрни ифодалашни кўзда тутмаган, ҳатто, ижод онларига қадар бу фикр ҳаёлига келмаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ модомки у тарихий материал воситасида замонасини, ундаги ўзини қийнаган муаммоларни бадий идрок этаётган экан, бу жараёнда янги фикрлар, қарашларнинг туғилиши, эскиларининг таҳрир қилиниши табиий. Зеро, эшик характердаги бадий ижод — воқеликни бадий идрок этиш орқали у ҳақдаги янги концепцияни шакллантириш ва ифодалаш жараёнидир.

Юқоридагига ўхшаш, мўғулларнинг юртимизда олиб борган мустамлакачилик сиёсати тасвири билан шўро ҳукуматининг 30-йиллардаги ички сиёсати ўртасида ҳам муштаракликлар кўзга ташланади. Жумладан, Бухоро ҳокими Маҳмуд Ялавоч Торобий бошчилигидаги қўзғолоннинг авж олиб кетишида маҳаллий амалдорларнинг ўзларини айблаб дейдики: «Айб ўзларини изда. Ярани кесиб ташламагансилар. Маҳмуд қўлингизга тушдими, усталик билан уни жаҳаннамга юбориш керак эди. Бошшиқсиз қолган халқ бир подага ўхшаб, ўз-ўзидан тарқалиб кетар эди. Сиз сиёсатнинг бу чуқур дастурини қўллай билмагансиз...» Маълумки, Ялавоч айтган «сиёсатнинг чуқур дастури»ни қатаронни амалга оширган шўро сиёсатчилари тўқис қўллаганлар: халқнинг етук вакилларини маҳв этишдан мурод уни йстаган гомонга бошлаш мумкин бўлган подага айлантириш, қиёматгача ўз измида ушлаб туришдан бошқа нарса эмас эди. Ялавоч таъкидлайдики, «сиёсатнинг чуқур дастури»ни амалга оширишга ҳали ҳам кеч эмас. Шу боис ҳам мажлисла қатор талбирлар ишлаб чиқилади. Жумладан, Ялавоч Шайхулисломга «элга ваъз-насиҳат қилинг, «Торобий — дажвол, иблис лаин», денг. Унга мурид бўлганларни кофирликка чиқаринг...» дея топшириқ бе-

ради. Табиийки, агар Маҳмудни — дажжол, унга эргашганларни кофир деб эълон қилинса, авомнинг аксариятида унга бўлган ишонч, ихлос сўнади, деч йўқ шубҳа, иккиланиш пайдо бўлади. Маълумки, шўро сиёсатчилари ҳам шунга ўхшаш йўл тутганлар. Улар ёпиштирган «халқ душмани», «чет эл жосуси» каби қатор тамгалар, матбуотдаги чиқишлар, махсус уюшгирилган митингларда сўзланган «оташин» нутқлар оммага таъсирсиз қолмагани, шубҳасиз. Кўпчиликнинг бу хил найрангларга учгани, сохта айбловларга дилдан ишонганлари боис қатағонни маъқуллаганлари ҳам сир эмас. Ялавоч қўллаган талбирлардан яна бири шуки, у Торобий лагерига ўзининг одамларини — хуфяларни қўйган, мақтаниб айтадики: «бизнинг кўзларимиз у ерда овини қидириб юради». Табиийки, бундан ҳам хуфиялик, чақимчилик авж олган, учинчи одам қўшилган жойда оғиз очишга чўчиб қолинган давр, муҳит саси¹ келади. Ниҳоят, белгиланган талбирларнинг охиригиси — энг даҳшатлиси Торобийнинг синглисидан фойдаланиш бўладиги, ака-сингил орасига нифоқ солинади. Ғоявий асосда қардошлик ришталарини узиб, жигарларни-да ажратиб юборишга интилиш амалиёти эса, маълумки, қатағон даврида кенг кузатилган ҳодиса эди... Албатта, умуман мустамлакачилик сиёсатига хос универсал хусусиятлар мавжудлиги ҳам бор гап. Шундай бўлса-да, Ойбек асардаги деталлар, ҳолатларни ўзи билан, кўрган ижтимоий муҳитдан олганига кўпроқ ишонгимиз келади. Негаки, юқорида кўрганамиздек, пьесанинг кўп нуқталари бизга истасак-истамасак юргимизнинг яқин ўтмишидаги ҳодисаларни эслатаверади.

Юқорида айтдикки, Оташнинг ўғлини «оқар сувда чўмилгани учун» ҳибса олдилар. Оташ бу хабарни етказган чоқдаги Ўрмоннинг реакцияси эътиборга лойиқ: «Бу қандай чиркин қонун! «Оқар сувда чўмилма!» Диннинг, йўл-йўриғинг билан ер қаърига кир, аҳ, мўғул!» Ҳар қандай мустамлакачи сингари, мўғуллар ҳам ўзлари забт этган юртларда ўзларининг тартиб-қоидаларини ўрнатмоқчи бўладилар. Табиийки, бу тартибларни қабул қилиш мустамлака халқи учун энг оғири, сабаби, унинг ажлодларидан қолган ўз анъаналари, удумлари

¹ Эсини эзда бўлса, худди шу парса «Навойи» романига ҳам сингдириб юборилган эди.

мавжуд. Маданияти, эътиқоди, турмуш тарзи каби муҳим нуқталарда бир-биридан тамом фарқли икки халқнинг тснг бўлмаган муносабати ассимиляция (яъни, улардан бирининг иккинчисига сингиб кетиши, иккинчисига ўхшаб қолиши)га олиб келиши тайин. Бас, мағлуб халқнинг янги тартибларга қаршилиги — анланган ё анланмаган тарздаги ўзининг халқ сифатидаги ўзлигини сақлаб қолишга ингилишдирки, бу ҳам табиий, ҳам зарурий ва ҳам қонуний ҳодисадир. Оташ «отасининг йўқ гуноҳи учун» деганида ўзича тўла ҳақ эди. Негаки, «оқар сувда чўмилиш» саҳройи мўгулларга нечоғли ёт бўлса, икки дарё оралнида яшаган халқимиз учун шунчалик габний эди. Яъни Оташнинг ўғли бор-йўғи аждодлари минг йиллар давомида қилиб келган ишни қилди — шунинг учунгина гуноҳкор саналди: Ўрмоннинг юқоридагича кескин реакцияси шундан. Ойбек қалб кўзи тийран, нигоҳини моҳиятга қаратган мутафаккир ижодкор эди. Унинг тийран нигоҳи «янги турмуш қуриш» шиори остида миллатнинг ўзлигига тажовуз қилинаётганини илғай олди, тарих билан мулоқот уни шу қарашда мустақим этдики, «Ғалвирчи»да айни шу масалани бўрттириб роқ ўртага қўйди.

Мустахлака юртда манфаати шахсиятни ҳар недан устун қўйгани ёки миллий гурурдан буткул мосуво эканлиги боис ўзгаларнинг тартиботини бир неъмаг сифатида қабул қиладиган, ўзгаларнинг кесагасига осонгина кирадиганлар ҳам ҳар вақт топилган. Ойбек шундайлардан бирини Тўсинбой тимсолида гавдалантиради. Оташ Тўсинбойдан ҳокимлар қошида ўглининг гуноҳини сўраб беришни ўтинганида у: «Ўғлинг улуғ Чингизхон ёсосини бузди, ёсонинг амрини шариятдан ҳам юқори, эзгу гуғиш керак...» — дея рад этади. Ойбек ўз замонида янги мафқурани сингдириш йўлида миллий қадриятларнинг топталаётганини, энг ёмони, унга сидқидилдан берилиб манқуртга айланаётганларни кўради, ҳодисадан жиддий ташвишланади — унга нафратини ифодалайди.

Мазкур масала Ойбекни чуқур ташвишга солганини шундан ҳам бииса бўладики, «Шит народа» пьесасида бу муаммо янада бўрттириб қўйилади. Жумладан, Шамсиддин Маҳбубий билан Чингизхон тўқнашувининг асосида шу масала ётади:

«Чағатай. Ты видишь не то, что нужно, мусульманин. В сборнике наших законов Ясе сказано: нет правды иной, кроме правды

монгольской. Монголы одни владыки мира. И нет выше народа монгольского.

Махбуби. А у нас есть свой закон. До того, как вы пришли к нам, мы жили по-своему и знали свою правду и свою справедливость». ¹

Олимнинг мантиқли гапларига муносиб жавоб тополмаган, унинг ҳақиқати олдида ожиз қолган мўғулларга биргина йўл қолади — зиндонбанд этиш. Маҳбубийнинг гапи асосида «ҳар бир халқнинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бор, бас, у шулар асосида яшашга ҳақли» деган табиий бир мантиқ ётади. Албатта, мазкур саҳнада «олий ирқ» даъвосидаги фашистларга ишора қилинган шубҳасиз². Айни пайтда, агар юқоридаги мулоҳазаларимиз контекстида қаралса, яна Ойбек яшаган ижтимоий муҳит билан боғлиқлик бор дейишга ҳақлидекмиз. Зеро, «нет правды иной, кроме правды монгольской» қабилидаги даъво «Правда»да эълон қилинган ҳақиқатгина ягона ва олий ҳақиқат» деб билган тузумга ҳам хос эди.

Тўғри, асарнинг ҳамкорликда ёзилгани бу фикрга нисбатан андак шубҳа уйғотиши, унга «Фалвирчи»га каби ёндашмаслик лозим, деган эътироз туғдириши табиий. Бироқ шу йўсин ўйлашимизга изн берувчи бир қатор асосларимиз ҳам йўқ эмас. Аввало, Ойбек ҳамкорликка қадар бу мавзуда иккига асар яратган ва учинчиси устида ишлаётган эди, бас, унинг ижодий тажрибаси ҳамкорликда етакчи бўлиши табиийроқ. Иккинчидан, А. Дейчнинг тақдир тақозоси билан бир муддат Тошкентда яшаб турганининг ўзи ижодий ҳамкорликка омил бўлолмайди, бунинг учун икки адиб орасида маънавий-руҳий, фикрий яқинлик, қарашлар муштараклиги ҳам зарур. Иккала адиб томонидан пьесани ёзиш ҳақида шартнома тузишни сўраб берилган аризада, жумладан, шундай дейилади: «... когда славные сыны узбекского народа плечом к плечу с другими народами Советской страны сражаются

¹ Холлисликка путур етмасин, деган андишда ушбу асардан олинган парчаларини айнан беришни маъқул кўрдик.

² Буни А. Дейч билан ҳамкорликда пьеса ёзиш тўғрисида берилган ижодий ариза ҳам тўла тасдиқлайди. «Фанатичные приверженцы идеи властвования над миром, монгольские воспачалники и правители во многом дают прообразы современных фашистских «теоретиков»» — Қарани Ойбек Мукаммал асарлар тўплами 20 томлик Т 20 - Т 1985,391-6

ся против фашистских варваров, — задача писателей всех видов поэтического оружия внушать своему народу чувства гордости, достоинства и чести». Аризада «ўзбек халқининг қаҳрамонона ўтмишига мурожаат қилиб, шўро томошабинининг қалбини гўлқинлантира оладиган» (яъни, вазифани удалашга имкон берадиган) образ топилгани таъкидланади. Эътибор қилинг муаллифлар тарихга мурожаат қилишдан мурод халққа «ғурурифтхор, қадр-қиммат, ор-номус» туйғуларини сингдиришдан иборатлигини таъкидлайдишлар. Бу туйғулар эса, маълумки, миллий ўзликни таниш, танитишнинг асоси. Асарнинг ёзиб тугалланган илк кўриниши кўздан кечирилса, ҳақиқатан шу мақсаднинг устивор эканлигига амин бўламиз.

Илк саҳнада Бухоро ҳокимининг хазиначиси Кичик Қурбоннинг ўз ўғли — Самарқандда мадраса таҳсилини олиб эндигина уйига қайтган Бургут билан суҳбати берилади. Ота билан ўғил — бошқа-бошқа олам Отасининг мўғуллар хизматида экани, уларга қўшилиб ўз халқига зулм қилиш ҳисобига давлат орттираётганидан ўғил эзилади; ота эса буни ўзининг оқиллигини, удабуронлигини айўйиб фахрланади. Халқнинг аянч аҳволи ҳақида гапирган ўғлига ота насиҳат қиладики, «ҳар нарсага эътибор бераверинш ножоиз, баъзан атрофга кўз юмиш фойдали». Ўғил эса, аксинча, «қалб сўқирлиги кўз сўқирлигидан баттар» деб билади. Ота ўғлини Чигатойни кутиб олиш таралдулидаги ҳоким саройига бошлаб келаркан, уни саройга яқинлаштиришни, ўзларининг қаторига қўшишни ният қилган. У ўғлининг гапларини ёшликка хос ўткинчи кайфиятга йўяди, уни «йўлга солиб» олишига ишонади. Ота янглиш ўйлайди: Ялавоч билан суҳбат давомида Бургутнинг дунёқараши тўла шаклланиб улгурган шахс эканлиги кўрилади. Табиийки, Ялавоч Бургутни «ўз одами» деб билади, шу боис уни хизматга тайин этмоқчи, бироқ у таклифни рад этади:

Бургут. Я не гождусь вам, несравненный правитель. Книга и калам, кусок сыра и свежая вода — все, что мне нужно. Я не могу служить порабощителям народа.

Махмуд (смеется сочным, деланным смехом). Хорош джигит, нечего сказать. Ну, что ж, говори всю правду. Ты и меня называешь порабощителем? Ведь я служу монголам.

Кичик Курбан. Молчи, сын мой. Не забывай, что справедливый Махмуд Ялавоч.

Бургут (перебивая). Справедливый Махмуд Ялавач знает, что лучше быть пастухом у своего народа, чем правителем у чужого...»

Эътибор берилса, Бургут биринчи гапида «иработителям народа» (яъни, сўзма-сўз «халқни қул қилувчилар», асар ёзилган давр контекстида «эксплуататорлар») дейди, гўё умуман эзувчилар ҳақида гапиради. Ялавач йиғитнинг нима демоқчилигини билди, шу боис ясама кулги билан гапиради. Ҳокимдаги ўзгаришни сезган ота вазиятни юмшатишга интилади, бироқ Бургут унинг гапини бўлиб, мустамлакачиларга хизмат қилишни ўзига ор деб билишини очиқроқ англатади. Равшанки, Бургутнинг бу хил қарашлари мадраса таҳсили давомида шаклланган, демак, мадрасада Маҳбубийга ҳаммаслақ, фикри озод кишилар оз эмас. Бургутнинг Маҳбубийга эътимоди баландлиги, уни «буюк инсон», «нури дониш», «башар виждони» дея улуғлаши бежиз эмас. Дарвоқе, Чиғатой ҳузурда Маҳбубий ғойибона шогирдинини юксак ихлосига ҳар жиҳатдан муносиб тутади ўзини. Олимнинг тафаккур қуввати, мантиқ кучи олдида ожиз Чиғатой банди қилдириш билан қўрқитмоқчи бўлганида, у «сен менинг жисмимни кишанлай оласан, фикрим (руҳим)ни кишанлай олмайсан» дея жавоб беради. Шубҳа йўқки, бу — халққа «ғурур-ифтихор, қадр-қиммат, ор-номус» туйғуларини сингдириш ва хизмат қиладиган образлардан бири. Бироқ у ижтимоий буюрмагагина хизмат қилиб қолмайди, негаки, у — инсон шаъни, эрки, ҳақ-ҳуқуқи дахлсиз юксаклигини таъкидловчи образ. Бу жа тогалитар тузум айни кучга кирган, шахс эрки ва ҳақ-ҳуқуқи топталган замонда ўқувчинини ўзини баҳолаши учун бир мезон, эҳтимолки, муаллифлар соғинган идеал эди.

Тутагилмаган пьесанинг қатор ўринлари муаллифлар замонасида юз бермиш ижтимоий ҳодисаларга муносабат масаласида яқдиллар, дейишга имкон беради. Масалан, Кичик Қурбон ўғлини саройга бошлаб келаркан, унга насиҳат қилиб, «ҳақиқат-ку» дея ҳар хил гапни гапирмасликни тайинлайди: «Остерегайся, мой сын, лишнего слова в Бухаре. Здесь стены, двери и потолки имеют уши. Не рассчитывай на знатность рода, на высокое положение отца. Знаешь, как говорится в народе: несчастного собака достанет и на верблюде». Эътиборли жиҳати шундаки, 30-йиллардаги «чақимчилик» авж олган муҳит акс

этианидан ташқари, парчада атайинлик (яъни, онгли равишда замонга муносабат билдириш) моменти ҳам яққол кўзга ташланади. Аввало, «камбағални туянинг устида ҳам ит қопар» мақоли «бахтсизни туянини устида ҳам ит қопар» тарзида берилганки, бу билан қатағон юҳоси одамнинг кимлиги (эгаллаган мансаби, насаби, кўрсатган хизматлари, партияга мансублиги ва ҳк.)га қарамасдан домга тортгани таъкидланади. Иккинчидан, қатағон сиёсатини оқлаш учун «социализмнинг қарор топиши баробари синфий кураш ҳам кучайиб боради»¹ деган даъво олдинга сурилгандики, «камбағал»нинг «бахтсиз»га алмаштирилгани бу даъвони пучга чиқаради. Зеро, «бахтсиз» аниқловчиси синф танламайди, синфий моҳиятни таъкидлаш учун мақоланинг аслича қолгани маъқул бўларди. Шундай экан, бу ўзи ариш муаллифлар фикри расмий нуқтан назардан фарқли эканлиги боис киритилган. Шунга ўхшаш, «чақимчилик» авж олган муҳитга муносабат билдиришга «деворнинг қулоғи бор»лигинини ўзи кам кўрингандирки, «девор, эшик ва шифтларнинг қулоғи бор» дея кучайтириб, таъкидлаб айтилади. Бундай муносабат эса, ўйлашимизча, кўпроқ шу муҳитдан юраги зада одам руҳиятига кўпроқ хосдир.

«Ғалвирчи»да яратилган мўғул хонлари образлари билан шўро доҳийлари орасида муштараклик кузатилиши ҳақида юқорида айтиб ўтдик. Шунга ўхшаш ҳол «Щит народа» пьесасида ҳам бўртиб кўзга ташланади. Чигатойнинг Бухородаги аҳвол ҳақида Илдиз нўён билан суҳбатига диққат қилинса, бунга амин бўлиш мумкин:

«Чигатой. Так. А много ли этих врагов здесь у меня?

Илдиз-Нойон. Тебе, царь народов, не страшны никакие враги. Сильны твои войска, и никто не может одолеть их.

Чигатой. Так. А много ли у меня здесь друзей?

Илдиз-Нойон. Друзей и тысячи мало, а врагов и одного много.

Чигатой. Если есть один враг — отруби ему голову. Если их много, то и деревьев много для виселиц».

Энди биз кўрган муштаракликларга келсак. Биринчиси: нўённинг Чигатойга «царь народов» («халқлар шоҳи») дея мурожаат қилиши Сталинга нисбатан кўп ишлатилган «отец на-

¹ Бу ҳақда қаранг. Историки спорят. - М.: 1988, С.291

ролов» («халқлар отаси») иборасини ёди а солади. Айни шу мурожаатнинг образни англашга йўналтирувчи сигнал вазифасини ўташи кўзда тутилган бўлиши ҳам, эҳтимол. Иккинчиси: кейинги йилларда Сталинга хос бўлган «ўз ҳаёти учун мудом хавфсираш»дек руҳий хасталик ҳақида жуда кўп ёзилгани маълум. Айрим мутахассислар «халқлар отаси»нинг ҳар ердан душман қилириши, душман деб билганларини аёвсиз қирғин қилишини шу хасталик билан изоҳлайдилар ҳам. Бундай одамнинг ҳеч кимга ишонмаслиги, ҳар кимда, аввало, душманни кўриши ҳам табиий, албатта. Пьесадаги Чигатой айтадики: «Я никому не верю. Все лгут: богатые и бедные, бек, водовоз...» Бундай одамдан ўз ноибига душманларни битта қўймай («Агар душман битта бўлса — калласини ол. Агар улар кўп бўлса, уларни осишга дор солиш учун дарахтлар ҳам бисёр») қириш ҳақида кўрсатма берилиши ҳеч ажабланарли эмас. Мулҳиш қатагон сабабларини таҳлил қилган муаллифлар юқоридагича таҳлисни ўшандаёқ қўйиб қўйган бўлсалар, не ажаб?! Ниҳоят, учинчиси: уруш арафасида «совет қўшинларининг енгилмаслиги-ю ҳеч бир душман унга чўт эмаслиги» ҳақида чўпчак тўқилган, ҳаммани шу чўпчакка ишонтиришга ҳаракат қилинган эди. Шўро ташвиқотининг шу чўпчани а ишониб гафлатда қолган халқ урушининг бошидаёқ зўр талафот кўрди. Уруш аввалидаги зўр муваффақиятсизликлар, халқ бошига тушган шўришлар сабабларини обдан мушоада қилган калласи бутун одамлар — муаллифлар буни назардан қочирришлари мумкинми эди?!..

Асардаги яна бир нуқтага айрича эътибор зарур. Бургут Ялавоч а дилидагини айтгач, у ўзи бажараётган вазифанинг муҳимлиги, шу вазифани бажариш асноси у ўз халқини озми-кўпми ҳимоя қилишини айтади. Ҳақиқатан у Илдиз нўённи инсофга чақиради, Чигатойни йўлга солишга ҳаракат қилади. Шуниси муҳимки, пьесада истилочиларнинг нафақат мустамлака халқига, балки, ўзларига сидқ ила хизмат қилаётган маҳаллий амалдорларга ҳам паст назар билан қараши, ҳақоратомуз муносабатга бўлишлари таъкидланади. Масалан, маҳаллий амалдорлардан бири Илдиз нўёни а мурожаат қилади-да, хизмат вазифасини а кўра юрт кезиши лозимлигини айтиб, дурустроқ от беришларини сўрайди. Бунга жавобан Илдиз нўён масхарашиб айтдики: «А по-моему, для тюркского баскака довольно и серого ишака». Шунини ортдан оқ муаллиф ремаркаси берилади: «Среди бухар-

ских чиновников гул протеста». Ялавоҷ мўғулни инсофи а чақирганида, у: «Хозяева — мы. Вы должны исполнять нашу волю», — дея манманлик биан жавоб беради. Ёки, саройга келиши биланоқ Чигагой нўённи йўқлаб, сўрайди:

«Чигатай. Рассказывай, что знаешь. Как живется моим людям в Бухаре.»

Махмуд (выступая вперед). Великий хан, под твоим мудрым правлением благоденствует наша страна.

Чигатай. Я не спрашиваю тебя, Махмуд Ялавач. Я говорю о монголах, а не о мусульманах. Пусть ваш бог, если он есть, думает о вас».

Кўрамазки, мўғуллар зулми остида эзилган меҳнаткаш омма ҳам, уларнинг хизматидаги амалдорлар ҳам, аслида, қисматлош. Яъни, бундан кун тарғибидаги биринчи масала «эзувчи — эзилувчи» тарзида эмас, «истилочилар — мустамлака халқ» тарзида қўйилиши керак, деган фикр келиб чиқади. Шуниси борки, бу хил талқин аввалдан режалаштирилган. Пьеса сценарийси а кўра, иккинчи кўринишида Торобийнинг собиқ шаҳзода Ўрхонбек билан учрашиб дўст туғинишлари айтилади-да: «От паревича до ситовхика — все должны объединиться для борьбы с подлыми захватчиками», — дейилади. Ойбек ижодида Торобий мавзуси талқинидаги тадриж кузатилса, бошдаги ўта кескин синфийликнинг аста сусайиб боришига амин бўламиз. Достон ва либреттода меҳнаткашларнинг бари — ваган озодини учун курашчилар, маҳаллий бойлар, амалдорлар, руҳонийлар — бари мўғулларнинг иттифоқчилари қилиб кўрсатилган эди. Эпик кўлам кенгайган «Фалвирчи»га Хонботир образи киритилган. Маҳбубий томонидан юборилган бу собиқ шаҳзодага Торобий ўзини кўп ҳам яқин олмаганидек, бошқа қўзғолончилар ҳам ундан бироз ётсираб турадилар. Хонботир — исмига монанд боғир, жасур йигит, унинг юраги мўғулларга нисбатан ўч, интиқом ҳисси билан тўлиқ. Бироқ у Торобийнинг кейинги сиёсатига — бойлар, савдогарлар, амалдорлар мулкнинг мусодалара, ўзларининг қуввин қилинишларини а қўшилмайди. Гарчи Хонботирнинг қўшилмаслик сабабини унинг тахт ичинжида эҳанглиги билан ижоҳлайдиган ўринлар бўлса-да, талқиннинг қандай якуни топиши бизга қоронғу. «Шит народа»да эса талқин ўзгачароқ: Ўрхонбек билан Торобий тасолифан учрашадилар, уларни мўғулларга нисбатан нафрат, мустамлакачиларга қарши ку-

рашиш мақсади бирлаштиради, дўст қилади. Ўрхонбек курашда мардлигу жасорат, дўстликда садоқат кўрсатади. Бироқ Торобийнинг кейинги сиёсатига қўшилолмади, у билан видолашиб, яна дарбалар ҳаётига қайтади.

Фикримизча, замонаси ва замонадаги ўзини англаш эҳтиёжи билан Торобий мавзусига қайтган Ойбек руҳиятидаги ички зиддият «синфийлик» масаласи билан чамбарчас боғлиқ эди. Адиб тарих билан жонли мулоқот жараёнида ўзи ишонган ғояни ҳам, инқилобга муносабатини ҳам қайта кўриб чиқиш имконига эга бўлди. Юқорида кўрдикки, у синфийлик масаласига-да ўзгача ёндашишга интилди, лекин адиб бу масалала тугал фикр, хулосага келишга, ички зиддиятни бир тараф ҳал қилишга ҳали тайёр эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолгани ҳам шундан, — муаллифнинг ўзак масалала тугал фикрга келолмагани, ўзининг замонаси ҳақидаги яхлит концепциясини тўла шакллантира олмаганида бўлса, эҳтимол. Бу фикримизни «Қутлуғ қон» мисолида ҳам қувватлашимиз мумкиндек кўринади бизга. 30-йиллар адоғида, жамият ҳаётидаги муҳим ҳодисалар шоҳиди бўлган, қатағоннинг муҳим нафасини ҳар лаҳза туйиб турган Ойбекнинг социализм ғояларига ишончи дарз кетиши табиий эди. Айни шу хил руҳий ҳолатда у инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини қаламга олиб, юртнинг яқин ўтмишдаги тараққиёт йўлини бадиий таҳлил қилди: ўзи қаламга олган даврда ҳақиқатан тублик ўзи ариш зарур бўлишига, бу ўзгаришни меҳнаткаш халқ амалга ошириши мумкин бўлишига қайтадан имон келтирди. Бироқ Ойбек инқилобнинг натижаларидан, 30-йилларда шўро олиб борган сиёсатдан қониқолмас эди. Шу зиддият боис ҳам у «Қутлуғ қон»га 1916 йил воқсалари билан нуқта қўйди, инқилобни тасвирламади, унга муносабатини ифодаламади. Фақат 1957 йилга келиб, борки иллатларни Сталин шахсига ағдарини орқали ўлаётган ғояга сунъий нафас беришгач, Ойбек романининг мантиқий давоми — «Улуғ йўл»ни ёзишга жазм эга олди...

Ҳа, Торобий мавзусидаги ҳар икки асар ҳам тугалланмай қолди. Албатта, Ойбекдек улкан истеъдод учун муфассал режаларида тузиб қўйилган пьесани тугаллаш чўт эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолиши сабабини юқорида ички зиддият билан изоҳладик. Боринки, бунга кўриб ўтганимиздек талқинлар имкони мавжуд асарнинг дунё юзини кўриши маҳоллигини

ҳам қўшайлик. Шунда ҳам, бунинг асосий сабаби, бизнингча, Ойбекнинг ўта ҳалол адиблиги — ижодкор ўзи ростмана англаган ҳислари-ю қалб қозонида обдан қайнаган фикрларини, ўзи илдиэ моҳиятига етиб борган ҳақиқатларинигина ифодалашини лозим, деган эътиқодда яшагани билан изоҳланади.

2003 йил

ДУШМАННИ ТАНИТГАН ДҮСТ

«Ўтган кунлар» романига киритилган уста Алим ҳикояси ҳақида жуда кўп фикр билдирилган. Умуман, сюжет ривожда, ундаги қисмларнинг ўзаро манتيқий боғланишида, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз эпик традицияга хос «дўст» тимсолининг олиб кирилишида уста Алим образининг ўрни катта эканлиги, шубҳасиз. Бизни бошқа масала, А.Қодирийдек мутафаккир инсон айрича аҳамият билан чизган ушбу образнинг роман бадний фалсафасини, адибнинг давр концепциясини ифодалашдаги роли кўпроқ қизиқтиради...

А.Қодирий ўзинини ижодий сажияси, характер хусусиятлари билан, масалан, Чўлпондан ёхуд Фигратдан жиддий фарқ қилади. Агар Чўлпон билан Фиграт 20-йилларнинг ўрталаригача қайноқ ижтимоий фаолият билан машғул бўлганларини, А.Қодирий эса, аввало, улар сингари қайноқ фаолиятда бўлмагани ва тез орада ундан гамом четланганини эътиборга олсак, бу фарқ яққол кўзга ташланади. Айтмоқчимизки, Чўлпон билан Фиграт ижтимоий жараён ичида яшаган бўлсалар, ижтимоий жараён А.Қодирийнинг ичида яшаган. А.Қодирий ижодий эволюциясида воиздан санъаткорга айланиш жараёни нисбатан эртароқ бошлангани, 20-йиллар аввалидаёқ «Ўтган кунлар»дек санъат асарини дунёга келтира олгани ҳам бунинг далилидир. А.Қодирий табиатан «фаолият кишини» («деятель») эмас, кўпроқ «мушоҳада кишини» («созерцатель») эдики, фитратидан и шу хусусият туфайлигина замонаси унинг учун бошқаларга нисбатан эртароқ эстетик объектга айланди...

Туғма санъаткор (бўлиб ҳам яна «мушоҳада кишини» бўлса) кишиларда консервативлик хусусияти устунроқ келади. Гарчи «консерватизм» сўзи ўтган инқилоблар асрида бирмунча салбий мазмун касб этган бўлса-да, аслида, яхши маънодаги консерва-

тивлик тараққиётида жуда муҳим — у эскилик билан янгиликни обдан қиёслашни, уларнинг барча мусбат ва манфий жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилишни, аста-секинлик билан олға силжишни кўзда тутати. Фикримизча, «Ўтган кунлар»да янги давр кишии сифатида тақдим этилган Отабек билан экинчи тилдаги одам — уста Алим бир-бирига зид қўйилган. Албатта, ички зиддиятнинг мавжудлиги улар орасидаги ташқи мусохақкам алоқани, яъни, уларнинг жуда қадрдон эканлигини инкор қилмайди. Негаки, биз назарда тутаятган зиддият диалектик тушунчидаги, бугуннинг ичидаги зиддиятлар бирлигидир.

Жадидчилик, маълум маънода, моддиончилик ҳам эди. Жиллақурса, инсон жамиятни ўзгартира олади, инсонни ўзи артириш орқали жамиятни ўзгартириш мумкин, деган ғоя ёхуд Муҳаммадиёв (Чўлпон), Олимжон (Ҳамза) сингари образлар талқинидан келиб чиқувчи инсон ўз тақдирини ўзи яратди, тарзидаги қарашлар зимнида моддиончилик излари сезилади. Ҳа, ўтган аср бошларида юзага келган шароит жамиятдаги шахс мақомини ўзгартирди, шахсни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан фаоллаштирди, янгича, юқорида айтганимизча фикрлайдиган одамларни майдонга чиқарди. Бу одамлар ўзгарган ижтимоий шароитда шахснинг жамиятдаги ўрни, маншӣ аҳволи, келажаги кўп жиҳатдан унинг ўзига — ақл-идроқи, галбиркорлигига омиқорлигига боғлиқ бўлиб қолаётганини тобора теран ҳис этдиларки, бу нарса гафаккур тарзининг ўзгаришига олиб келди. А.Қодирий талқинидаги Отабек янгича фикрловчи кишиларнинг қалдирғоч вакилларидан, дейиш мумкин. Отабек янгиликларни, ўзгаришларни кўмсаб яшайтган, ўзгаришлар ясашни орзу қилиб юрган одам. Унинг акси ўлароқ, уста Алимнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш тарзи ўзгача — худодан тилаб кундалик меҳнатини қилаверади ва бунга сари турмуши изга тушиб бораверади...

Отабек — «хон қизига лойиқ йигит» эканлиги шубҳасиз, буни марфионлик ота қадрдонлари мажлиси ҳам яқдил эътироф этди ва ҳатто, илк учрашувдаёқ унинг тимсолида кучли рақибни кўролган Ҳомид ҳам буни ошкор тан олмаси-да, ичдан ҳис қилади. Муҳими, Отабек — ўз баҳосини биладиган йигит, ўз қадрини билан қўядиган йигит. Шу боис ҳам, гарчи Раҳмат билан суҳбатда «ор ҳам хотинга мувофиқкутаб» бўлиши лозимлигини айтса-да, амалдаги иш ичидагидан бошқа бўлди — Кумушнинг тўй олдидagi иштироблари шундан. Хўп, буни Ҳасаналининг воқеалар ривожини тезлатиб юборгани, бемаслаҳат совчиллигига Отабекнинг бе-

хабар қолгани а йўяйтлик. Бироқ фикримизни қувватловчи бошқа бир нуқта ҳам бор: Ҳасанали соғинликдан сўни «қутлуғ бўлсин» қилганида уни ташвишга солгани «қайси қизига?» деган савол бўлди, холос. Тўғри, у бир муддат шошиб қолди, лекин гап ўзига муносиб қиз ҳақида эканлигини билгач, «тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашнш масаласи а қарши тушмаганшдек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...» Кўраминики, Отабек бунн нормал ҳодисадек қабул қилди, бу эса унинг ўзига баҳоси, эътимони баланлигидан нишондир.

Қизиги, шунга ўхшаш вазиятга уста Алим ҳикоясида ҳам дуч келамиз. Фақат, уста Алим учун Саодат — мўъжиза, холиқнинг ажиб мўъжизаси. Шу боис узоқ вақт Саодатга оғиз солиша ботинмайди: «Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмасдим» дейди. Устанинг совчисини кутиб турганидаги ҳолати ҳам бунн қувватлаб тушади: «гинчий олмадим, ишка кўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтирар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим ...<...> бир-икки бора Саодатлар эшиги ёнига бориб келдим <...> совчим чиқиб қолди-ку. юра им орқамга тортиб кетди ва олдига тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор келган эди». Совчининг севинчи хабаридан сўнг эса «жиқ тўлган кўз ёшларимдан ҳам уялиб турмадим», дейди. Отабекдан фарқ қилароқ, уста Алим учун Саодатга етишмоқ — Аллоҳнинг инояти, «жиқ тўлган» ёшлар — шукроналик ифодаси.

Эътиборли жиҳати шуки, уста Алим ҳикоясини эшитган Отабек беихтиёр ўзини мезбони билан қиёслай бошлайди, бу эса, фикримизча, адибнинг сизу бизга ишораси, қиёслаб кўришга даъвати. Қиёслаб кўрайлик. Уста Алимнинг ҳикояси меҳмонини лол қолдиргани шунчаларки, у «қаршисидagi ерга сингибгина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболда бир бўшлиқдан ўзи а ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди». Хўш, устанинг «ҳолида улуғ бир маъно» кўрган Отабекка «бир бўшлиқ» бўлиб кўрини ан ва шунга қарамай, «яна улуғ бир маъно» касб этаётган истиқболи қандай? Уста Алимнинг сўнг сўзларини эсласак, бунга жавоб топамиз: «Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўни ра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш...» Бизнингча, мазкур жумлага икки турли маъно юкланган. Сиртдаги

си, уста Алим ёруғ дунёдаги вазифаларини тўқис адо этиб, маҳшар куни ёруғ юз-ла Саодат дийдорига этишмоқ орзусида. Тубдагиси, эҳтимол, адиб учун муҳимроғи ҳам шудир, — фоний дунё саодати унинг ўзи каби ўткинчи, инсон фақат ўзига тақдир қилинган вазифаларни сиққидилдан адо этгачгина боқий саодатга эриша олади, тарзидаги шарқона фалсафа. Эътибор беринг: уста Алим «ўлмоқ» демайди, «омонатни топишироқ» демайди — «саодат қучоғига кирмоқ» деб айтади. Фоний дунёда насиб бўлмиш саодатни Аллоҳнинг инояти дебгина тушунган ва унинг боқий дунёдаги саодатидан умидвор одамгина шу хил ўйлай олади. Эҳтимол шундандир, Қаноатпаноҳ мактубида «Отабек яна бир киши билан <...> биринчи сафимизни олди <...> шаҳид бўлди» дейилади, бирон бир жойда уста Алим дейилмайди, шунга қарамай ўша «бир киши»нинг Уста Алим эканлигига шубҳа қилувчи одам топишмайди. Зеро, уста Алим учун бу ҳам боқий «саодат қучоғига кириш» йўлидаги яна бир қаламдир...

Мавзудан бироз четладик, яна Отабек мушоҳадаларига қайтсак. Отабек «ўз истиқболини шу устанани қабилдани кўрмакчи» бўлади, лекин бунга «бир «ўлди» сўзи этишмайди». Чуқурроқ мулоҳаза қилгач эса, ҳатто ўша етишмаётган «ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади». Хўш, бунга нима монелик қилади? Отабекнинг изоҳи шундай: у «Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган <...> уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган...» Орага шайтанат оралагани бор гап. Бироқ шуниси эътиборлики, бу ўринда «шайтанат» сўзига Отабек бир турли, ўқувчи бошқа бир турли, муаллиф тагин бир турли мазмун беради. Табиийки, сюжет воқеаларини кузатиб келаётган ўқувчи учун «шайтанага» — Ҳомид ва унинг ҳамтовоқлари. Ҳомид найрангларидан беҳабар Отабек наздида эса «шайтанат» қайноғасинини дилига оралаган: иккинчи уйланишига рози бўлгани, тўғри ўз қўли билан ўтказиб келиши ҳам шундан. Хўш, муаллиф-чи, у қандай мазмун юклайди бу сўзга? Адиб қаҳрамонни чиқарган хулоса ҳақида «сўнги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилдани тўқиб олган эди» деб ёзади. Яъни, Отабекнинг миясига ўринлашиб олиб то сир очилгунга қалар тарк этмаган фикрни адиб «тўқиб олинон» деб айтади. Бошқача айтсак, «шайтанат», аввало, Отабекнинг хаёлини забт этган эди. Хўш, нима учун Ота-

бекдек йигит «шайтанат»га бўй берди? Бунинг сабаби яна унинг ўзига берган баҳоси, ўзига эътимоди юксаклигида. Қутидор томонидан ҳайдалган Отабекнинг нафси оғринди, оғринган нафс «шайтанат»га хогир қалъасини очиб берди. Ўзини камситилган ҳисоблаган Отабекнинг «юраги болаларини учириб кетган каррукнинг уясидек бўм-бўш», деб ёзади адиб. Тўғри, унинг Кумушга бўлган муҳаббати йўқолмади, лекин оғринган нафс уни буткул исканжага олган — фалажлантириб қўйган эди. Кейинроқ оқила Кумушбиби хатида «икки йил бўйи Марғилонга келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш бўлғонини онгладим. Йўқса мени кўрар эдингиз...» деб ёзганида қисмангина ҳақ эди. Қисман дейишимизнинг боиси, душманларидан ўч олиш истаги Отабекда икки йиллик саргардонликнинг сўнгги кунларида, душманини таниб олганидан сўнггина пайдо бўлди. Кумушнинг ўпка қилганича бор: ахир, Отабек у билан учрашиш, муносабатларни ойдинлаштириш пайдидан бўлмади-да! Хўш, унда икки йиллаб саргардон юришдан муддао не эди? Бу савол бир Кумушни эмас, Мирзакарим қутидорни ҳам, Юсуфбек ҳожини ҳам таажжубга солиши бежиз эмас.

Хўш, «сир очилди», Отабек душманларидан ўч олди, уста Алим айтмоқчи, «уларнинг тотикларини ҳўб бошлаб берди». Тақдирнинг ўйинини қарангки, у Отабекни уста Алимга дўст қилди, шунинг шарофатидан унга душманини танитди. Хўш, Отабек бундан тегишлича хулоса чиқаролдимиз? Фикримизча, йўқ. У ҳамон бўлиб ўтган ишларда тақдирнинг қўлини эмас, ўзини, ўзининг саъй-ҳаракатини олдинга қўяди. Хайрихоҳ қотил хабарини Қутидорга етказаркан, уста Алим «Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ» дея унга таскин беради. Қутидорнинг «Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, орага киши қўйса ҳам бўлар эди» деган ҳақли таажжубига жавобан уста Алим дўстининг «Ўзимга ишонмаган киши, киши сўзига кирармиди» қабишидаги андишасини омонат етказса, Юсуфбек ҳожинини «шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг?» деган саволига Отабек «мени шунга ташлаган дўстларимдан кўмак сўраш маъқул кўринмади» дея жавоб беради. Эътибор беринг: ҳар икки ҳолда ҳам «мен» олдинга чиқиб, бўртиб туради. Беш ихтиёр ўйлаб қолсан: Отабек учун юзага келган чигалликни ҳал қилиш муҳимроқмили ё оғринган нафсини қондиришми? Бунга аниқ ва қаъгий бир

жавоб айтиш мушкул кўринади. Негаки, нафснинг оғрингани шунчаларки, уста Алимнинг айтишича, Отабек қутидорнинг қизи бўлгани учун «суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган». Тақдирнинг тасодифи боисгина Отабек душманини таниди, нафсини қондирган ҳолда чигалликни ҳам ҳал қилиш имконига эга бўлди. Унинг қутидорга ёзган хатидаги биргина «ҳайдалган» сўзи, Кумушга аталган мактубдаги тафсилотлар зимнида ўша қонқиш ҳисси сезилиб туради...

Ҳар икки қаҳрамон севги қиссаларининг бирдек фоже якун топиши бунда атайинлик momenti, яъни, қиёслаш ва қиёслашга ундаш бор дейишимизга асос беради. Уста Алим Саодатга етишувини Аллоҳнинг инояти деб билди, ундан айрилганида сўнгсиз изтироб чекди, кўзларидан шашқатор ёшлар оқизди. Тақдири илоҳийга кўнмай илож борми — кўнди, «қолида улуг бир маъно»ю юрагида чўнг армон, хаёлида «Саодат қучоғига кирмоқ» орзуси билан яшади. Шу боис ҳам унинг изтироби кишини юксалтиради, кўз ёшлари тозартиради, армони нурга йўғрилган. Отабек Кумушга етиш бахтини тақдирдан демаганидек, ундан айрилишини ҳам тақдирдан билмади: унинг-да юрагида чўнг армон бор-у — нурдан мосуво, унинг юрагида нурнинг ўрнини задалик, аччиқланиш, нафрат эгаллади. Шу боис ҳам: «Қутидор видолашиб аравага чиқганда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига — «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ириб отқа минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?...» Шу кетганича бир йилдан сўнггина Тошкентга келди, ота-она «оғиз очиб ундан ранжий олмадилар <...> На отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади <...> Бундан сўнг Отабек Тошкентда қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди...» Зарда кимга эди? Аччиқ кимга эди? Ота-онагами ва ё тақдирга?.. Мағфирагли Аллоҳнинг бандасидаги бунчалар кину кечирмаслик нимадан?.. Бундан-да «шайтанага» нафаси уфурмайди?!. Каттақнинг бир учи ЎЗИга тегаркан, иккинчи учи каттақ кўтарганга тегмайди?..

Сўзимиз аввалида уста Алим ҳикояси адабнинг давр концепциясини ифодалашда муҳимлигини айтгандик. А.Қодирий ўз давридаги, давр кишиларидаги ўзгаришларни мушоҳада қилиб, ўзининг ақл-идрокию кучига ишонган янгича фикрловчи одам ҳам, эскича фикрловчи одам ҳам номукамал деб билди. Икки ёрти бир бутун демоқчидек, иккисини қадрдон, ҳаммаслак, қисмат-

дош қилди ва охирида иккисини «қўшиннинг олдинги сафи»га қўйди. Яхши маънодаги консерватизм шудир. Зеро, биз ўтган аср адоғида инсонга сизгиниб, инсонларга — фирқага сизгиниб яшаган одамларнинг руҳан синганига, қалблари «болаларини учуриб кетган каррук уясидек бўм-бўш» ҳувиллаб қолганию бу бўшлиқни нафрату норозилик эгаллаганига гувоҳ бўлдик. Уста Алим ҳикоясининг киритилиши гўё шундан башорат, буюк санъаткор дилига ғойибдан солинган ҳақиқатнинг ифодаси эди.

2004 йил

РОМАННИНГ ЯНГИ УМРИ

(профессор У.Норматов билан суҳбат)

Д.Қуронов: — Ҳурматли домла, мана, XX аср ҳам поёнига етди. Ниҳояланаётган аср адабиётимиз учун улкан бурилишлар, ўзгариш, янгиланиш даври бўлганлиги шубҳасиз. Миллий адабиётимиз XX асрда янгиланиш йўлига, жаҳон адабиёти тараққиётининг бош ўзанига ўтиб олганлиги маълум. Аср сарҳисоби бошланган экан, адабиётшунослик олдида миллий адабиётимизнинг тараққиёт йўлини тадқиқ этиш, ундаги бурилишлар, ривожланиш ва депсинишларнинг илдизларини очиб бериш вазифаси турибдики, назарий асосда умумлаштирилган ютуқлар адабиётимизнинг янги асрдаги тараққиётга асос, йўқотишлар сабоқ бўлмоғи лозимдир. Албатта, бу мақсадга эришиш учун йирик фундаментал тадқиқотларни амалга ошириш зарур бўлади. Биз даъвои кичикроқ олиб, масаланинг муҳим бир қисми — миллий романчилигимиз, хусусан, унинг истиқлол йилларидаги тараққиёти хусусиятлари ҳақида фикрлашсак. Домла, сизнингча, бу давр ўзбек романчилигидаги энг муҳим хусусиятлар, ўзгаришлар, тамойиллар нималарда кўринади?

У.Норматов: — 80-йиллар ўрталаридан юз берган жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маънавиятидаги кескин ўзгариш, эврилишлар туфайли аср давомида шаклланган янги ўзбек адабиёти ривожда, барча адабий тур, жанрларда туб янгиланиш жараёни бошланди. Истиқлол йилларида эса бу жараён изчил тус олди. Энг асосийси, бу даврга келиб чинакам фикр эркинлиги, хилма-хил мафкуравий, ижодий-эстетик оқимлар, адабий

мактабларнинг шаклланиши учун замин ҳозирлашди. Биласиз, мустабид тузум даврида ҳам адабиётнинг бойлиги, ундаги хилма-хиллик ҳақида кўп гапирилар эди. Бироқ ранг-баранглик, хилма-хилликни марксизм-ленинизм мафкураси, социалистик реализм доирасида тушунилар, бундай дунёқараш, методдан салгина четга чиқиш катта гуноҳ саналарди. Ранг-баранглик, хилма-хиллик деганда асосан шакл, услуб, нари борса услубий оқимлар хилма-хиллиги тушунилар, социалистик ақидалар қолишига тушмайдиган жамики қараш, талқинлар марксизмга эид тамойиллар сифатида қатъиян рад этилар эди. Етмиш йил давомида ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини, миллат онгини забт этиб ўз йўригига юришга мажбур этган ҳукмрон мафкура емиришгач, бизнинг миллий адабиётимизда ҳам фалсафий-эстетик жиҳатдан ранг-баранг, хилма-хил йўналишга мансуб асарлар, жумладан романлар пайдо бўла бошлади. Чунончи, 90-йиллари моддий дунё қонуниятларига, тарихийлик, ижтимоий таҳлил мезонларига қатъий амал қиладиган анъанавий реализм билан баробар диний-исломий талқин устивор қатор асарлар майдонга келди. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули эмас, кўпроқ шлоҳий, туғма-табiiий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий-тарихий шаронг — тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган гаройиб туйғу, хислатларини бадний тадқиқ этувчи, экзистенциализм фалсафасига гаянувчи, аниқроғи, шундай талқинларни ўз ичига олувчи романлар ҳам ярагила бошлади. Бу фоний дунёнинг омонат, таги пуч ғояларига алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънавлигини қабарик гарзда, кўпинча рамзий-мажозий гим-соллар воситасида бутун кескинлиги, фожиаси билан очиб берувчи абсурд асарлар, абсурд қаҳрамонлар хийла кўнайди. 90-йиллари деярли барча тур, жанрларда бўлгани каби ўзбек романчилигида модернизмнинг қарор толиши, муайян миллий адабий анъана гусини олиши даври бўлди. Аср поёнига келиб ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигида модернизм ва анъанавийлик теварагида қизгин мунозаралар бошланиши тасодифий эмас. Бу ҳол адабий жараённинг ўзида юз берган губ янгиланишларнинг адабий жамоатчилик руҳиятидаги, кайфиятдаги акс садосидир.

60-80-йиллар давомида миллий романчилиги мизда аср кишинини машаққатли умри ўли, тақдирини ҳақида ҳикоя қилиш, қисмати, ҳаётини тажрибаларидан сабоқ чиқаришга интилишдан иб-

рат бир анъана шаклланган эди. А. Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», «Чинор», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», Шуҳрагнинг «Олтин занг ламас», О. Ёқубовнинг «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ қушлар», Ў. Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романлари айни шу мушгарақ жиҳатлари билан ўзига хос туркумни ташкил этади. Бу асарлар шўро даври ҳаётининг салбий жиҳатларини, ички зиддиятларини, адолатсизлик ва шафқатсизликларини дадил кўтариб чиққанлиги билан ўз даврида жамоатчилик эътиборини тортиган, катта қизиқиш уйғотган эди. Бироқ бу асарларда ҳали бугун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятининг фожиали шидизларини тагтути билан очиб бериш етишмайди. Бизнинг шароитимизда улардан буни кутиш ўринсиз. 80-йиллар охирига келиб аср одамлари умри ва фаолиятининг бемаънилигини ўзига хос тарзда дадил ва яққол акс эттирувчи бир роман дунё юзини кўрди. Бу Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор»идир. «Лолазор» орқали ўзбек романчилиги, қолаверса, миллий адабиётимизга абсурд туйғуси ва ғояси кириб келди. Роман бутун умри пуч ғоялар асосида юртни лолазорга — бўстонга айлантириш орзусида ўтган одамнинг, адашган, алданган кишиларнинг аянчли қисмати ҳақида баҳс этади. Истиқлолдан анча бурун роман муаллифи ўз қаҳрамонлари таянган ақидалар абсурд — маънисиз, ўлимга маҳкум эканини фавқулодда бир маҳорат билан очади; бутун бошли йирик роман саҳифаларида мавж уриб турган ажиб бир поэтик оҳанг — киноя-кесат иқлар орқали ўзининг бадиий ҳукминини ўқийди.

«Лолазор»да намоён бўлган абсурд туйғуси ва ғояси 90-йиллар бошларида бирин-кетин эълон этилган эпик асарлар — Ў. Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Ш. Холмирзасевнинг «Олабўжи», Т. Муроднинг «Отамдан қолган далалар», О. Ёқубовнинг «Адолат манзили» ва ниҳоят, О. Мухторнинг «Мини бир қиёфа»дан бошланган янги туркум романиларида турли-туман кўринишларида изчил давом олди...

Д. Қуронов: — Домла, кечирасиз, фикрингизни бўламан. Адабиётимиздаги, хусусан, ёшлар ижодидаги изланишларга хайрихоҳлик ингиз кўпчиликлка маълум, ишонаманки, бу нарса ёшлар гомонидан тегинишлича қадрланади ҳам. Айни пайтда, буни «модерн услубида ёзилган асарлар ҳақида сўз юритганда асл моҳиятига етмай маҳлиё бўлиш» сифатида баҳоловчилар ҳам йўқ эмас. Албатта, мажкур масала юзасидан кескин баҳслар кечаёт-

ган бир пайтда шундай бўлиши табиий ҳам. Нима бўли анда ҳам, кейинги вақтдаги чиқишларингизда, суҳбагларингизда «абсурд гуйгуси», «абсурд асар» каби тушунчаларни бот-бот ишлатасиз. Шу масалага мавзумиз доирасида кенгроқ тўхталсангиз.

У.Норматов: — Албатта, юқоридаги романларнинг фазилати, аҳамияти фақат тоталитар режим танқиди, адашган, алданган шахслар умрининг бемаъни — абсурддан иборат эканини очиб берганлиги билангина чекланмайди. Ҳозирги жаҳон адабиётшунослигида бадний асар қиммати, даражаси биринчи галда унда ҳаёт ва шахснинг янгича концепцияси ҳамда бадний талқини, ифодасига қараб белгиланали. Шу юксак умумбашарий адабий-бадний мезонлар асосида ёндашиладиган бўлса, Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романи 90-йиллар ўзбек адабиётидаги жиддий воқеа, муҳим янгиликдир. Бир қарашда роман янги ўзбек адабиётида муайян анъаната айланиб қолган мавзу-муаммолар — мустабид тузум танқиди, афғон уруши, «ўзбеклар иши» қурбонлари ҳақида баҳс этади. Бироқ бадний асарда, хусусан, романда ёзувчининг янги сўзи у яратган жонли ва кўламли шахслар тирмоли орқали гавдаланади. «Тушда кечган умрлар» романидаги галай персонажлар, хусусан, икки ёрқин қаҳрамон — Рустам ва Комиссар образларини ёзувчининг бутунги адабиётимиздаги янги сўзи, бадний кашфиёти деса бўлади.

Рустам — фожей шахс. Катта ҳаётга эндигина кириб келаётган, она юртнинг етук бир фарзанди, солиқ фуқароси бўлиши, эл-юрт учун кўп ишлар қилиши, севгилиси васлига эришиб бахтли ҳаёт кечирishi мумкин бўлган бу навқирон ўғлон умри ўн гулдан бири ҳам очилмай гуриб хазонга айланади. Унинг ҳаётини мустабид тузум, тоталитар режим сиёсатини юргизганлар, афғон урушини бошлаганлар, «ўзбеклар иши», «пахта иши» можаросини ўйлаб тонган ғаламислар заволи этади. Рустам ҳалокати мана шу мудҳиш сиёсатга зўр бир айбнома каби янграйди.

Билмигизки, ҳар қандай салмоқдор, эзгу гоё санъаткорона ифодасини тонган тақдирдагина қудратли куч касб этади, асар гоёси эса ўқувчи қалбини асир этадиган яхлиг сирли-сеҳрли гасвир оҳанги орқали пафосга айланади. «Тушда кечган умрлар» романи «Куз ўлим тўшағида ётган беморга ўхшайди» сўзлари билан бошланади. Илк жумладаги мана шу маънос, мунгли оҳанг асар давомида тавланиб, гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тус олиб вужуд-вужудингизни қамраб олади. Асар қаҳрамони қисмати бошдаги ўша мунгли

сўзлар билан интиҳосига етади. «Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди» жумласи фақат қаҳрамон қисматидагина эмас, асарда акс этган давр, муҳит, жамиятга ҳам дахлдор — дарҳақиқат, ўша йиллари жамият бамисоли ўлим тўшагида ётган бемордек талвасада. Ўзбек адабиётида бу қалар маънос, мунгли романни ҳозиргача ўқимаган эдик. Роман бу жиҳатдан Ҳазрат Навоийнинг энг ҳазин, мунгли достони «Лайли ва Мажнун»ни ёдга солади. Достонни ўқибтиб сиз Лайли билан Мажнун бу фоний дунёдан бахт тополмаслигини, чексиз ғам-андуҳлардан фақат ўлиб қутулишлари мумкинлигини ҳис этиб турасиз. «Тушда кечган умрлар» романида ўзгача давр, ўзгача вазият, муаммо, можаролар. Бироқ бош қаҳрамон бошига тушган савдолардан қутулиш йўли ўша — Рустам тишидаги ориятли, виждонли йигитни бу мудҳиш кўргуликлардан ўлимгина мосуво этади. Менимча, чуқурроқ карасак, Рустам образи талқинида экзистенциализм фалсафасининг таъсири сезилади...

Д.Қуронов: — Дарҳақиқат, агар «Тушда кечган умрлар» романини экзистенциализм нуқтаи назаридан тушунмоқчи бўлсак, Рустам образи талқинида ўзига ғамомила «бегона дунё»да, ўзига «душман дунё»да яшаган шахс фожиасини кўраимиз. Рустам ўзи яшаётган дунёда ўзини мутлақ «бегона» ҳис қилади, ўз дунёсидан мантиқ, ҳаётдан маъни тополмай қолдики, айни шу шароитда унинг қаршисида «ҳаёт яшаб ўтишга арзийдими?» қабилдаги абсурдга хос савол кўндаланг бўлди. Абсурд фалсафасининг отаси Камю: «Инсон онгидан ташқарида абсурд мавжуд эмас. Унинг ўлими билан, бошқа барча нарсалар каби, абсурд ҳам йўқ бўлади», — деб ёзади. Айни пайтда, Камю инсоннинг ихтиёрий ҳаётдан кетишини ҳам ёқламайди, аксинча, унинг талқинида «исён ўлим эмас, ҳаёт манбаидир. Унинг туб моҳияти — вайронкорлик эмас, бунёдкорлик мантиқидир». Яъни, инсоннинг исёни воқеликни ўзгартиришга, тартибсизликни (хаос) уйғун тартиб (гармония)га келтиришга қаратилиши лозим. Шу билан бирга, Камю — пессимист, дунёни муайян тартибга, бир пайтлар маърифатчилар ўйлагандек инсон уни «ақлга мувофиқ ҳолга келтира олишига» ишонмайди (аслида, модернизм дунёқараш сифатида маърифатчиликнинг тўла инкори бўлиб майдонга келган). Демак, Камю талқинидаги инсон мавжудлигининг шартли бўлмиш «исён» ҳам аввалбошдан абсурд — Сизиф машаққатидан ўзга эмас, у инсоннинг ўзи учунгина ке-

рак, унинг ўз ҳаётида маъни бор деб ўйлаши учун шлов, холос. Айни шу ўринда «Тушда кечган умрлар»даги ва Камю талқинидаги «абсурд» орасида улкан фарқ мавжудлиги кўзга ташланади. Ў.Ҳошимов умидворлик ҳиссидан мосуво эмас, унинг учун «абсурд воқелик» жамият тараққиётидаги бир босқич, «абсурд туйғуси» шу босқичда йўлсизликдан қийналаётган шахс дунёқараши, кайфиятидаги муваққат ҳолат. Камю учун эса, маълумки, абсурд — универсал ҳодиса, у абсурд тушунчасини инсониятнинг тонгидан шомига қадар, азалдан абадга қадар татбиқ этади...

Домла, ҳозир мавриди келиб қолди, шу ўринда адабиётшуносликнинг имиздаги модернизм масаласидаги сўнгги баҳсни элагим келади. Хусусан, унда адабиётшунос С.Мели: «модерний йўл ... инсоният бадий тафаккурини чуқурлаштиришда, инсон рўҳияти пучмоқларига кириб боришда муайян ютуқларга эришди» деркан, Ғарбнинг қатор адиблари «модернизмнинг талай ютуқларини реалистик тасвир доирасига олиб кириб, катта бадий кашфиётларга эришган»лигини таъкидлайди. Назаримда, Ў.Ҳошимов ҳам айни шу йўлдан борди, у ғарб адабиётига хос жиҳатларни ижодий ўзлашгирди. Модернизмга хос хусусиятлар миллий-адабий анъаналар заминидан ижодий ўзлашгани учун ҳам «Тушда кечган умрлар» ҳақида сўз борганда муаллифни «ғарбга тақлид қилиш»да айблаш (ёки алқаш) бировнинг хаёлига келмайди. Дарвоқе, биз осони ина «тақлид» деб атайдиган ва кўпроқ сўзнинг луғавий маъносидан келиб чиқиб оқ аввалдан бирмунча салбийроқ муносабатда бўладиган ҳодиса аслида жуда мураккаб, адабий-бадий жараёнда қонуният мақомидаги ҳодисадир. Айтмоқчиманки, баъзан баҳс қизиғида «адабий таъсир»ни ҳам «тақлид» тушунчасига қўшиб юборамиз, иккисига-да бир кўз билан қараймиз. Ҳолбуки, миллий адабиётимизга ғарб адабиётига хос қандайдир жиҳат кириб келаётган экан, демак, шунга эҳтиёж етилган. Айтайлик, «Лолзор» романида «абсурд туйғуси» энг кучли ифодасини топишни бежиздан эмас: асар ёзилган пайтга келиб ижтимоий ҳаётнинг ислоҳ қилиш борасидаги тўяларга бот-бот шиданган жамиятимизнинг ўзида шу туйғу етилган эди. Қизиғи шундаки, экзистенциализм (жумладан, абсурд) фалсафаси 50-60-йилларда ғарб эиёлисининг маънавий-руҳий қиёфасини кўп жиҳатдан белгилаган бўлса, 80-йилларга келиб унинг таъсири сусайган (аниқроғи, бу вақтга келиб мажкур фалсафанинг мақбул жиҳатлари

гарб маънавиятига сингишиб кетди, номақбуллари инкор қилинди) эди. Бизда эса, масалан, абсурд туйғуси айни шу вақтдагина, яъни, уни тақозо этадиган ва у сингишадиган шароит етишгандагина пайдо бўлди. Иккинчи томондан, экзистенциализм (жумладан, абсурд) фалсафаси адабиётимизга бевосита биринчи манбалар орқали эмас, адабиёт ва санъат асарлари орқали кириб келган эди. Шу боис ҳам ўзини «модернчи» деб билмаган (танқидчиликдан ҳам бу хил «ёрлик» олмаган) адибларнинг асарларида ҳаётнинг, шахснинг бадний талқинида мазкур фалсафанинг таъсирини сезишимиз мумкин бўлади...

У.Норматов: — Инсон, шахс жумбоғи, бу жумбоқни ечишга интилиш, инсон ҳаёти моҳиятини англашга, шахс табиати ва руҳиятини тафтиш ва таҳлил қилишга интилиш — романнинг, умуман, бадний адабиётнинг бош вазифаси. XX аср давомида роман шакли, ифода усуллари жуда кўп ўзгаришларга дуч келса-да, инсон талқини узоқ вақт ўзгаришсиз қолиб келди. Фақат аср сўнгига келибгина ижодкор инсонни англаш бобида якка ҳоким дунёқараш, мафкура тазйиқларидан қутулди, шахсни турли фалсафий-эстетик қарашлар нуқтан назаридан бадний талқин қилиш имконига эга бўлди. Назаримда, сўнгги йиллар ўзбек романчилигидаги ўсишни — ўсиш эса, шубҳасиз, мавжуд — таъмин этган энг муҳим омил шу бўлса, ажаб эмас. Бир қарашда кейинги ўн йил мобайнида яратилган романларнинг аксарияти исгиқлол арафасидаги, мустабид тузум давридаги ҳаётни бадний таҳлил этишга қаратилгани тематик жиҳатдан горликдай, бир хилликдек таассурот қолдириши мумкин, эҳтимол. Бироқ, менимча, бунда ҳам табиий, қонуний ҳолни кўрганга-нимиз тўғрироқ бўлади. Негаки, кечаги кунимиз мана энди-энди ижодкорларимиз учун чинакам эстетик объектга айланиб бормоқда Зеро, ижодкор (жумладан, бошқалар ҳам) эндигина у давр ҳаётидан росмана узилиб, унга тугал бир босқич сифатида чегдан қараш, ҳолис ва атрофлича чуқур мушоҳада қилиш имконига эга бўлди. Даврдан узоқлашганимиз баробари, асардан асарга унинг бадний талқини чуқурлашиб бораётгани бунинг ёрқин далили бўлганидек, ҳали бу мавзунинг «ёпилмаган»идан ҳам далолатдир. Иккинчи томондан, тематик жиҳатдан яқин, юзаки қараганда бир-бирига ўхшаш асарларда талқинлар турфалиги, ижодкор шахсий нуқтан назарининг тобора бўртиб бораётгани адабиётимизнинг эртасидан хайрли фолдир. Лайтай-

лик, ўша давр ижтимоий ҳаёти жараёнларининг, абсурд воқеликнинг шахс табиати, руҳиятига таъсирини ўрганган адиблар ижодида бир қарашда ўхшаш, аслида бир-биридан жиддий фарқланувчи образлар (типлар) яратилди. Мен бу ўринда «Тушда кечган умрлар»даги Комиссар, «Олабўжи»даги Тўқлибой Қўчқоров, «Отамдан қолган далалар» романидаги Деҳқонқул образларини назарда тутмоқдаман.

Биринчи қаҳрамон — Комиссарнинг Соат Фаниевич деган бинойндай исми шарифи бор. Бироқ исми шарифидан кўра Комиссар деган лақаби унга кўпроқ муносиб (буни муаллифнинг жажжи топилмаси деса ҳам бўлади). У шахс эмас, касб, мансаб-мартаба, мафкура одами; бу одам бутун умри давомида мустабид тузум, тоталитар режим мафкураси, сиёсати қалқони ва қиличи сифатида иш кўрди, неча минглаб одамларнинг ҳаётини, дилини жароҳатлади, ёстигини қуритди.

Шуниси ҳам борки, бу одам ҳаётининг кузи аллақачон бошланган, у ҳам ўлим тўшагида ётган беморни эслатади. Бироқ у буни тан олгиси келмайди, аллақачон отдан тушган бўлса-да, эгардан гушмаган. Муштипар аёли оламдан ўтди, фарзандлари, келинлари ўзгача йўл танилаб ундан юз ўгирди, иккинчи умр йўлдоши унга хиёнат қилди; ҳаётда биронта дўсти, таянчи қолмади; у суянган жамият, эътиқод қўйган мафкура нуради, қулади... Ўзини билган, англаган одам учун булар нақадар катта фожиа! Бу кимсанинг фожиаси шундаки, у мана шундай фожиани ҳис этишдан маҳрум, шу ҳолда ҳам инсон қиёфасидан махлуқ ҳеч нарса кўрмагандек яшашда давом этади... Ҳаётининг ҳар қаңдай маънидан мосуволигини бир лаҳза бўлсин ўйлаб кўрмаган, ўйлашдан ожиз Комиссарни «яшати» деб бўладими?! Қарангки, мустабид тузум Комиссарнинг ҳаётини абсурдга айлантирган, айни пайтда, у ўша мустабид тузумнинг «вингчаси» ҳам ва шундайлини ича қолди — абсурд шунчалик бўлади-да!

Комиссардан фарқли ўлароқ, Тўқлибой Қўчқоров мавжуд воқеликни анча теран идрок қилади ва айни шу идрок этилиши ан воқелик унинг руҳиятидаги эврилишларга олиб келади. Тўқлибой Қўчқоров ҳақиқий арбоб, у районда партия сиёсатини изчиллик билан ўтказди, котиблик ва зифасини қойил қилиб адо этади, яхши, истеълодли одамлар ҳисобига партия сафини мустаҳкамлаш пайида бўлади. Аслида у зиёли-ўқитувчидан чиққан раҳбар ходим, у янги ичадан ҳам, эскичадан ҳам дурусгина ха-

бардор; «рўзи маҳшар»ни ҳам эслаб турали; ўз соҳаси — халқ тарихини дуруст билади, кўпгина тарихий воқеа-ҳодисалар хусусида ўзининг мустақил-изчил қарашлари бор. Айни пайтда у шеърят шайдоси, шоир, журналистларни ҳурмат қилади, ўзи ҳам шеърлар ёзиб туради. Қизиги шундаки, район миқёсида партия сиёсатини изчил ўтказиши лозим бўлган, амалда юқоридан белгиланган буйруқларни сўзсиз бажарадиган, бажартирадиган бу раҳбар ходим ичдан партия сиёсатини, эътиқодини қабул қилмайди, қилолмайди; хийла ақлли, фикрлайдиган бу одам мавжуд тузумнинг турган-битгани бюрократияга, қоғозбозликка асосланганини, мустабид давлату тузумнинг таги бўш эканини, уни зулм ва қўрқитиш қуролларигина ушлаб турганлигини яхши англайди; у босмачи деб бадном этилган миллий озодлик курашчиларининг, «пантуркист» деб номланган истиқлол фидойиларининг тарихдаги асл ўрнини, хизматини руҳан қадрлайди, катта қурбонлар эвазига бўлса-да истиқлол амалга ошишини истайди; Тараканов типдаги мараз одамларнинг кирдикорларини миридан сиригача билади; давлат, партия ҳозир ўтказаетган сиёсат — маданий-диний қадриятларнинг оёқ ости қилиниши, юрт бойликларининг таланиши, она табиатнинг топталиши, мактаб ўқувчиларининг ёш умри оғир меҳнатда хазон этилаётгани каби нохуш ишлардан куюнади, куюнади-ю, барибир ижрочи арбоб сифатида бу хато, адолатсиз сиёсатни изчил давом эттираверади, чунки у ўзини мустақил арбоб эмас, шунчаки бир қўғирчоқ, итоаткор, қарам, шу ҳокимиятнинг қули эканини, фақат эгарда ўтирганини асло унутмайди, унутолмайди. Бир район ҳудудида расман ҳокиму мутлоқ саналган бу шахс — ожиз нотавон бир кимса, ўзи кўриб-билиб турган қабоҳатларга, хато сиёсатга қарши боролмайди, ҳатто унда қабоҳатларга қарши исён учқуни ҳам йўқ. Демак, у аросатдаги одам, унда мустаҳкам иймон-эътиқод, юксак мақсад йўқ. «Бу дунёнинг ишларини ўйлайверсанг, жинни бўласан» дейди у. «Йўлсизлик»ка мубтало иймон-эътиқодсиз бу одам энди ўзини айш-ишратга уради, яшаб қолишга ҳаракат қилади, шу тариқа ўзини овутади. «Ҳа, унинг асл ғояси — яхши яшаш». Бу каби иймон-эътиқодсиз, субутсиз кимсалар олдида гуноҳу жиноятлар учун ҳеч қанақа тўсиқ — инсоф, андиша, шарм-ҳаё, оллоҳ ва бандаси олдида ҳадик-қўрқув, масъулият ҳисси бўлмайди. Бунини қарангки, Комиссар билан Тўқлибой Қўчқоров моҳи-

яган бирдек, зеро, улар мустабид жамиятнинг икки турли сифат кўриниши (бири қагагонлик, иккинчиси турмушлик) маҳсулларидек таассурот қолдиради. Шунга кўра уларнинг иккисини истаганча қиёсласа, улардан қай бири мудҳишроқ, аянчроқ, фожероқ эканлигини мулоҳаза қилаверса бўлади...

Д. Куронов: — Домла, бу гапларингиз мени юқорида айтганим ўзини «модернчи» деб билмаган адиблар ижодида ҳам модернизм хусусиятларини борлиги ҳақидаги фикрда собит қилади. Гап шундаки, мен айтмоқчи бўлган таъсир асарнинг шаклий хусусиятларида эмас, аввало мазмунда — дейлик, шахс муаммосининг қай тарзда қўйилгани, инсоннинг қай тарзда талқин қилинганида кўрилади. Юқорида кўрганимиз ҳар икки қаҳрамон талқинида ҳам масала «у яшадими?», «унинг ҳаётида маъни борми?» қабиллида қўйилганки, «яшамоқ» ва «бор бўлмоқ» тушунчаларини фарқлаш экзистенциализм фалсафасида марказий масалалардан бири саналади. Масалан, экзистенциалистлар, хусусан Сартр талқинича, эркин одам инсон сифатида фаолиятда бўлолмайди, у — «бор», лекин «яшамайди». Яъни, эркин одам бир буюм сингари мавжуд, холос. Шунга ўхшаш, Комиссар ҳам яшамайди, у — «бор», холос. Нега? Инсон ўзи мансуб муҳит таъсиридан холи бўлолмаслиги табиий. Экзистенциалистлар (хусусан, Хайдегер) инсоннинг «дунёда мавжудлиги» ўзида, бир томондан, унинг «ўзгалар билан мавжудлиги»ни, иккинчи томондан, «ўз ўзинини мавжудлиги»ни тақозо қилишини таъкидлайдилар. Гап шундаки, инсоннинг ўзлиги (Dasein) «ўзгалар билан мавжудлик»дагина намоён бўлади, зеро, ўзига хослик, ўзлик ўзгалардан фарқлиқдагина кўринади. Фақат эркин одамгина «ўзгалар билан мавжудлик»да ўзига хослигини сақлаши, ўз ҳолича қолиши мумкин. Эркин одам эса ўзлигини намоён қилолмайди, уни муҳофаза қилишдан ожиз ва шу боис ҳамма қатори одамга (Man) айланади — ўзлигини, қиёфасини йўқотади. Тоталитар тузум шароитида — эркинликнинг ҳар қандай кўринишлари бўлган, барчанинг бирдек бўлиши рағбатлантирилган бир замонда — неча минглаб Соат Фанисвичларнинг комиссарларга айланиши табиий эмасмиди?! Шунингдек, мавжуд тузумнинг туб моҳиятини лурустгина англаган ва айни пайтда, бу тузум ўзи билан нимани талаб этишини жуда яхши билиган минглаб Тўқлибой Қўчқоровларнинг ўзликни таъкидлаш ҳиссат қилишию худбин кимсаларга айланиши ҳам табиий кўринади. Дарвоқе, менимча, Тўқлибой Қўчқо-

ров асло йўлсизликка мубтало одам эмас. Аксинча, ўз вақтида унинг қаршисида ҳам танлов имконияти бўлган: у ё ўзлигига солиқ қолиб камсуқум-камтар умргузаронлик қилиши ва ё ўзлигига хиёнат қилиб арбобга айланиши мумкин эди. У кейингисини танлади ва бунинг эвазига эркини, ўзлигини қурбон қилди, зеро, инсон «ё ҳар вақт ва тўла эркин, ё эркин эмас» (Сартр) — қисман эркин бўлиши мумкин эмас.

Табийки, шуларга ўхшаш кишилар, шуларга ўхшаш тақдирлар воқелигимизда мавжудлиги учун ҳам улар реалистик йўналишдаги адабиётимизда ўз аксини топаётир. Демак, юқоридагича талқинлар фақат «тақлид», «адабий таъсир» билангина эмас, аввало ўша асарлар яратилган (ўша асарларда акс эттирилган) давр ижтимоий-тарихий шароити ва бир пайтлар Фарбда шу нав фалсафани вужудга келтирган ижтимоий-тарихий шароит орасидаги муштарак, ўхшаш нуқталар билан ҳам изоҳланиши зарур кўринади. Шу маънода, менимча, модернизм масаласидаги баҳсда С.Мелининг адабиётимиздаги янгича изланишларни кўпроқ «тақлид» сифатида баҳолаши анчайин кескин ва баҳслидир. Мунаққиднинг «модернизм Фарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди» деган ҳукми яна эскича мафкуравий таъқиқ йўлини ёдига солганми, кейинги пайтларда ўзининг жиддий танқидий чиқишлари билан диққатни тортган Б.Рўзимуҳаммад ҳам шунга яқин оҳангда жавоб қилимоқчи бўлади. Ҳолбуки, бу руҳдаги «баҳсда ҳақиқат кўмилади» — асло «туғилмайди». Аввало, С.Мели — зукко, билимдон адабиётшунос, у модернизм ичида салбий — инсонийликка зид ҳодисалар ҳам мавжудлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам у «бу йўл фақат услубгина эмас. У ўзига хос мафкура ҳам» деб куюнадики, буни билмайдиганлар, билса ҳам «шўро даврида шундай уқтириларди» қабилда ўйлаб ишончсиз, эътиборсиз қарайдиганлар ҳам йўқ эмас. Бунинг зиди сифатида Б.Рўзимуҳаммад модернизмда асосан балингат ҳодисасини кўришга мойил. Хуллас, баҳсда қутбий мавқени эгаллаган икки киши аслида битта нарса ҳақида гаплашишадилар, бироқ ҳар бири ўша нарсанинг битта томонигагина ёпишиб олади. Тамсил қилмоқчи бўлсак, гўё уларнинг бири «қуёш — иссиқлик манбаи» деса, иккинчиси «қуёш — ёруғлик манбаи» дея эътироз билдиради. Хабарингиз бор, домла, ҳозирда «ер юзинини глобал исиш» жараёни кузатилаётганидан огоҳ этиб таш-

вишли бонг чалаётирлар. Бироқ шуни деб «қуёш керакми, йўқми?» қабилида баҳслашиш бировинини хаёлига келмайди — қуёш бизнинг истагимиздан қатъи назар мавжуд: ҳар куни чиқаверади, ботавсеради... Шунга ўхшаш, модернизмни адабиётимизга «киритмаймиз» дейиш ҳам, уни «олиб кирамиз» дейиш ҳам пуч — бадиний гафаккурнинг табиий тадрижи бизнинг ихтиёримиздан қатъи назар уни пайдо қилади.

Энди масаланинг анчагина назик иккинчи томони — Б.Рўзи-муҳаммаднинг эътирозини қўзғатган С.Мелининг ташвиши — модернизмнинг «ўзбек маънавий муҳити» билан муносабати ҳақида. Биз илдишлари минг йилликлар қаъридан озикланувчи маънавий эгаси бўлиш халқимиз. Яъни, биздаги маънавият яхлиг бир тизим ҳолидаги бутунликка эга. Бас шундай экан, бутун сифатида маънавиятимиз ўзини а уйғун сини ишиб кетадиган қисм (яъни, ўзгалари а хос қадрият)ларининг қабул қилади, айримларини мослаштириб ўзига олса, бошқаларини инкор қилади. Ўйлашимча, маънавиятимизни ёпиқ система сифатида тушуниш, уни ўринсиз иҳоталаш а уриниш эса ориқча зўриқиш бўлиши билан бирга, махдудликка ва унинг ортидан келувчи маънавий қашшоқланишга олиб боради. Шу ўринда фикримни ойдинлаштириш учун экзистенциалистлар формуласидан фойдалангим келади: бизнинг халқ сифатида «дунёда мавжудлигимиз» ҳам «ўзга(халқ)лар билан мавжудлик» ва «ўз-ўзидек мавжудлик»дан иборатдир. Назаримда, С.Мелининг бирмунча кескин фикрлари боғинида юргимиз дунёга юз тутган, хориж билан ҳар турли алоқалар кучаяётган, коммуникация воситалари беҳад ривожланаётган бир шароитда «ўзгалари а сингиб кетмаймизми, миллий қиёфамизни йўқотиб қўймаймизми» деган ташвиш ётади. Тўғри, ёмонини ўйлама-санг яхшилик бўлмайди, деган нақл бор. Шундай бўлса-да, бу хил ташвишга етарли асос йўқдай. Зеро, салкам бир ярим аср тутқунликда яшаб ўзлигини сақлай олган халқ, иншоолло, озод, эркин бўлиан ҳолатида уни йўқотмас. Сабаби — озод, эркин халқнинг «ўзга (халқ)лар билан мавжудлик»да ўзлигини намоён қилишга, «ўз-ўзидек мавжуд» бўла олишга имкони бўлади, бу эса дунёда муносиб ўрин эгаллашнинг шартидир. Баски, биз ташқи дунёдан иҳоталанишимиз эмас, аксинча, ўзлигимизни яхши таниб олган ҳолда унга дадил кириб боришимиз зарурлиги.

Модернизм борасидаги баҳсда гоҳ ботиний ва гоҳ ошкора тарзда «реализм эскирдими?» деган савол ҳам турди, ҳар ким унга ўзича жавоб берди. Адабиёт тарихига бир қур назар солинса, унда бадний тафаккурнинг реалистик ва нореалистик шакллари қадимдан бақамти яшаб келаётгани, улар орасидаги зиддик ҳар бирининг кучли гомонларини намоён этишию ҳар иккисининг ожиз томонларини тўлдириб келишига гувоҳ бўлиш мумкин. Баски, реалистик йўлни қотиб қолган нарса сифатида тушунмаслик керак: юқоридаги романлар реализм адабий жараёндаги янгиликларни ўзига сингдириб, вазмин-хотиржам одимлаётганидан далолат беради. Демак, «эндиликда ... «модернча» асарларга монанд бадний дид шаклланаётгани» (Б.Рўзимухаммад) ҳам мутлақо тасодифий эмас, балки юқоридагича жараёнларнинг табиий ҳосиласидир.

У.Норматов: — Дарҳақиқат, ҳали бизда анъанавий реализмнинг имкониятлари, очилмаган қирралари кўп. Шахсни жамият, ижтимоиёт, сиёсат, мафкура билан алоқадор ҳолда бадний тадқиқ этиш йўллари эскирмаганини, реалистик адабиёт ўзига кўп янгиликларни сингдириб ул урғинини «Адолат манзили», «Отандан қолган далалар» романлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, кейинги романда эркисиз одамнинг бора-бора ўзлигини йўқотиши, бир буюмдек мавжуд бўладиган ҳолга келиши муқаррар эканлиги санъаткорона ифода этилган. Романда аср кишиси босиб ўтган йўлнинг ифода қамрови кенг, персонажлар қисматидан чиқадиган хулоса-сабоқлар эса хийла кескин — тенденциоз руҳда. Асар воқеалари ҳаёти, тақдир-қисмати, руҳий дунёси она ер, киндик қони тўкилган тупроқ билан мустаҳкам боғлиқ. Ўзбекнинг рамзи дегулик меҳнаткаш, заҳматкаш инсон — бош қаҳрамон Деҳқонқул тишидан сўзлаб берилади. Деҳқонқул ҳикоясини ўз саргузаштларидан эмас, балки бобоси Жамолиддин, отаси Сурхони Ақраб тарихидан бошлайди. Чунки Бобова Ота тарихини эсламай ва сўзламай туриб Деҳқонқул қисмати, характери маъносини англаш, англатиш қийин. Бобо — мустамлакачиларга исён сифатида юртини ташлаб, уларнинг оёғи етмаган жойларга кетди; Ота юртнинг мустақиллиги деб Қизил офатга қарши курашда шаҳид кетди... Хўш, шўро даврининг одами Деҳқонқул Ота ва Бобосидан нималарни мерос қилиб олди? «Социалистик ҳаёт тарзи» шароитида у нималарга эришди-ю, нималарни бой берди? Деҳқонқулга Ота ва Бобосидан фа-

қат меҳнагашлик хислатини унган, холос. Ота-боболарга хос юртсеварлик, инсоний ғурур, ўзликни англаш ҳисси унда бутунлай барҳам тонган. Дадил айтиш мумкинки, Деҳқонқул образи — ўзбек адабиётида жиддий бадийи кашфиёт. Деҳқонқул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган меҳнат қаҳрамонларига тарбия тарзида яратилган. У — тоталитар тузум, қизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган «меҳнат киши», «янгинсон» тимсоли; мустабид ҳокимият мунофиқона мафкурасининг гирик қурбони. Деҳқонқул шўролар тузумининг дээрли тенгдоши. Ёзувчи адабиётимизда урф бўлган йўлдан бормайди, қаҳрамон тақдирини орқали даврни, «социалистик жамият тарихини ифодалаш»ни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Совет ҳокимияти йилларинини «муҳим паллалари» атайин четлаб ўтилади, фуқаролар уруши йилларида ақлини таниган болакай 60-йилларда ҳам болакайлигича қолаверди. Бу ҳол ўқувчи аасло «мангиқсизлик» бўлиб туюлмайди. Ёзувчинини биринчи гада Деҳқонқулни қул, муте қилиб шакллантирган ҳаётини омиллар қизиқтиради.

Деҳқонқулни аввало Ленин ишига, партияга, шўролар ҳукуматига, улуғ оғага ҳурмат, садоқат руҳида тарбиялашган, унга Ленинни ота, Крупскаяни она деб ўргатишган; ўлан-лапарларни эмас, «партия-совет қўшиқлари»ни тинглаб, айтиб тили чиққан, уйқудан турганда ҳам, уйқуга ётиш олдидан ҳам, тўю маъракаларда ҳам партия, доҳий, улуғ оғага таъзим, салом билан йўғрилан мадҳиялар қулоғига қуйилган; юрти дунёда энг озода, ҳур, гўқ-фаровон эканига, 80-йилларга бориб коммунизмда яшашига чиппа-чин ишонтиришган... У бора-бора сўз билан амал орасидаги зиддиятни сезган, кўрган; тенгдошлари қатори ўқишни қўйиб пахта далаларидаги, заҳарли химикатлар ёмғирини остидаги «ҳур меҳнат» гашти нима эканини гўдаклигидасёқ татиган, бу «шонли меҳнат»га меҳр-муҳаббат руҳида воёга етган. Салгина бўлсин бу машаққатлардан ўзини четга олганида босмачинини, совет тузуми душманинни ўғли деб ҳақорат қилинган, бу шонли дағдағалар кўнглидаги қаршилик кўрсатиш туйғусини бутунлай сўндирган... Шу тариқа Деҳқонқул ўзига хос манқурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишинигина билади. У деҳқончилик илмини миридан-сирига-ча эгаллаган. Ўзи ўтқазган ҳар бир ниҳолнинг ҳоли, дарди унга аён. У ўз. ни ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай

бегиним тер тўкади; табиат билан тутшиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машғал бригадирга айланади.

Аслида бунинг нимаси ёмон? Меҳнат инсонни улуғлайди, деймиз-ку! Шунчалар фидоийи меҳнаткаш инсон Деҳқонқул нега кўзимизга қаҳрамон эмас, аянчи бир кимса бўлиб кўринади. ўқувчида фахр-ифтихор эмас, ўкинчи-наломат, ачиниш туйғусини қўзғотади? Бутун гап мана шунда. У ким учун, нима учун бегиним тер тўкаётганини, ҳоли не кечаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У карахт бир ҳолга тушиб қолган. Теварак-атрофида, ҳаётда нималар бўлаётганини, ҳақ ва ноҳақ ишлар, адолатсизликлар, яқин кишилари, аёли, фарзандлари ҳол-аҳволи уни мутлақо қизиқтирмайди. Идеологиянинг қип-қизил мунофиқона ёлғонларига асло парво қилмайди, бемаъни кўрсатмаларига қаршилик кўрсатмайди, кўрсатолмайди; мунофиқ қаламкашларнинг дала шунқорлари ҳақидаги мунофиқона очерки ҳам, москвалик киночиларнинг машғал бригада ҳаётига бағишланган бошдан-оёқ ёлғонга қурилган картинаси ҳам уни ажаблантирмайди, аксинча, картинадаги сохта ролни киночилар айтгандай қилиб ҳеч қийналмай ижро этиб беради. Ўзининг, ҳамқишлоқларининг ўта ночор, аянч турмушини кўриб, билиб туриб «Мунча ширин жан бу Совет даврони, Мамнун яшар ҳар инсон — йўқ шир армони» сингари тутуруқсиз кўшиқларни бепарво тинглайверади. Машғал бригадир бўлиб туриб қўли қисқалигидан, могоцикл олишга қурбн етмагандан, аёлининг оддий сўровларини бажо келтиролмаётганидан, бутгина эмас, қозони тўлиб кўрмаётгани, болалари тўйиб овқат емаётганидан изирибга тушмайди. Марказга, кўрик-кенгашга ижарага олинган кийимларни кийиб боришдан ор қилмайди. Кенгашдаги ишгироки ҳам маълум — тўрига қараб ўтиради, тўридагилар чапак чалса, у ҳам чапак чалади, тўридагилар оёққа турса, у ҳам оёққа туради...

Тўри, унда ҳам тоҳо ота-бободан қолган ғурур андак уч беради, бироқ у шаҳарга бориб тўр шляпа билан бахмал сўзана сотиб олишу телбаларча бахмал сўзанани шартга йиртиб оёғига пайтава қилиб ўраш, телеэкранда кўринган Америка президентига бошдаги шляпасини олиб силташдан нарига ўтмайди. Бу қўли очиқ, меҳмондўст, ганти ўзбек емай-ичмай топганини меҳмони олдига кўяди, меҳмони оёғи остига қўй сўйиб керилади, аммо меҳмонлар учун бозордан олиб келган икки дона хурмони деб етим ўғилчасини уриб оғзи-бурнини қонга белейди.

Хўш, бу хилдаги телбаларча тангилик, саховат, қулларча эрк-сиз меҳнат, шўроларга садоқат, маънавий карахтлик, қарамлик, мутелик туфайли у нималарга эришди?! Оддий орзулари ушалмай вафодор аёли турмуш ситамлари, машаққатларидан тўйиб жонига қасд қилади, тўйиб овқат смай оёққа турган ўғлонлари (ўғлонларидан бирининг исми Қулмат) очопат, муте, ногирондардманл бўлиб етишмоқда; ўзи эса ҳалол, фақирона меҳнатлари эвазига юлғич, порахўр деб айбланиб қамоққа олинади, айтиб адо бўлмас, тилга олиб бўлмас қийноқ, хўрликларга гирифтор этилади, уни ўз тезагини ейишга мажбур этадилар, эркаклик шаънини топтайдилар... Бу шўрлик банда шу даражага бориб етганки, уни қамоққа олиб кетаётганларида ҳам далалаги ишни, пахта теримини ўйлайди; қамоқдаги азоб-уқубатлар пайтида ҳам «ленинча авлод»га умид боғлайди, шунча хўрликлардан кейин ҳам даласига, меҳнат қучоғига қайтиш хаёли билан нафас олади.

Қисқаси, Деҳқонқул қисмати, карахт ҳолати, муте табиати тасвири — империя сиёсати, «социалистик ҳаёт тарзи» миллатни, миллий туйғу, қадриятларни топташга қаратилган, чиройли шиорларга ўралган, аслида геноциддан иборат мунофиқона коммунистик мафкура устидан чиқарилган зўр айбномадир. Мустақиллигини йўқотган ўзлигидан, қадриятларидан узоқлашган халқнинг, фикрлашдан тўхтаган муте, итоаткор кимсанинг охириқибат келадиган манзили — шу! Ёзувчи Деҳқонқул қисмати орқали шу фикр-ғояни ўқувчини ларзага солар бир тарзда ифода этган. Шу тариқа бу асари, аниқроғи, Деҳқонқул образи орқали ёзувчи, ўзи ният қилганидай, ўзбек халқининг, ўзбек деҳқонининг ўзига хос ҳайкалини яратди. Романнинг бетакрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлари хали кўп жиддий тадқиқотлар учун озиқ бералди.

Д.Қуронов: — Домла, янглишмасам, гапларингиздан «Отамдан қолган далалар» нафақат долзарб мавзуси, балки бадий жиҳатлари билан-да адабиётимизда жиддий воқеа бўлди, деган хулоса келиб чиқади. Ҳақиқатан асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йўсини, тилдаги жозиб оҳанг, самимият — буларнинг бари унинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир. Бироқ суҳбатимиз роман хусусида бўлганидан мен бошқа масалани ўртага қўймоқчиман: «Отамдан қолган далалар» жанр эътибори билан романми? Маълумки, роман марказида

инсон тақдирини тургани ҳолда у тугал мақсад эмас, романий қаҳрамон дунёни бадний идрок этиш, дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадний концепцияни шаклиантириш ва ифодалаш воситаси. Шунга кўра, одатда романий қаҳрамон — ўз муҳитини аниқлаётган, муҳит билан зиддиятта киришган, изланаётган шахс сифатида намоён бўлади. Шу жиҳатдан қаралса, Деҳқонқул рисоладаги романий қаҳрамон талабларига жавоб бермайдигандек. Назаримда, бунга — Деҳқонқулнинг тўлақонли романий қаҳрамон сифатида бўй кўрсатишига — ривоянинг биринчи шахс тилидан беришгани монелик қилган (Шу ўринда аниқлик киригиб қўймоқчиман: бу гапим афсус маъносиди тушунилмашлиги керак, зеро, «Отамдан қолган далалар»нинг жанрини роман деймизми, бошқами — у яхши ва бетакрор асарлигича қолаверади). Бироқ айни шу нарса — ривоянинг биринчи шахсдан беришгани — асарда лирик ибтидои кучайтиргани ҳам яққол кўринади. Боз устига, асарнинг кўп ўринларида воқеани тасвирлаш (ёки нарса-ҳодиса, ҳолатни тавсифлаш) эмас, уларга муносабат билдириш мақсади етакчилик қилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, асарда лирик ибтидо салмоқли, бадний жиҳатдан белгиловчи ўрин тугадикки, «Отамдан қолган далалар» насрда битилган романик характердаги «ноэма»дек, «достон»дек таассурот қолдиради. Асардаги ифода йўсини ҳамда воқеликни бадний идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлigni унинг муваффақиятини таъминлаган қўшимча омил эмасмикин?!

Иккинчи томондан, «Отамдан қолган далалар»ни реалистик асар сифатида баҳолаганимиз ҳолда, унда реалистик шартлилик даражасининг юқорилиги ва бу нарса қатъий реализм талабларидан жиддий чеклинишларга олиб келганлигини эътиборда тутиш лозим. Бу нималарда кўрилади? Аввало, юқорида эслатганингиз вақтнинг шартлилиги: 20-йилларда эс таниган болакай 60-йилларда ҳам болалик ича қолади. Бугина эмас, умуман асарда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеалар, тафсилотлар реал хронологияга доим ҳам мувофиқ келавермайди. Ундаги қатор образлар (масалан, Идология, киночилар, мустамлакичилар ва б.) реалистик образлар сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий «маска» сифатида бўй кўрсатади. Шунга ўхшаш, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро ҳукуматининг таниқли арбоблари (Полторцкий, Колесов, Успенский ва б.), хийла мураккаб тақдир эгаси полковник Чанишевларнинг

битта ҳаётини ҳолат — Ақраб қўрбошининг қўлга олиниши доирасида тасвирлангани ҳам шартлиликдан ўзга эмас. Булардан кўринадикки, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик образи эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчи кўз олдига инсонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли гадаланади. Асарнинг умумий руҳини, Сиз айтгандек «хийла кескин - тенденциоз» руҳини белгилаган бу каби усул (ёвузлик лагеринини ўта шартлиликка эзгулик лагерининг ҳаётини тасвирлашини) ҳам аслида халқ оғзаки ижодига хосдир.

Хуллас, ҳозирча мазкур асар танқидчиликда кунроқ гоявий-мазмуний жиҳатларидан келиб чиқиб баҳоланган бўлса, эндиликда унинг поэтик хусусиятлари, бадний ўзига хослигини очиб бериш вазифаси турибди.

У.Норматов: — Суҳбатимизда анъанавий реалистик йўлдаги асарларнинг ҳам яқраб эмаслиги, реализмнинг ўзига кўп янгиликларни сингдиришга, демакки, яшаш ва равақ топишга қодирлиги яна бир қарра тасдиғини тотаётир. Энди реалистик бўлмаган романлар ҳақида фикрлашсак. Мен яна абсурд туйғуси устивор, бу туйғу-ғоя ўзига хос тарзда намоён бўлган романлар, аниқроғи, О.Мухторнинг янги туркум романлари ҳақидаги мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Омон Мухторнинг 90-йиллари яратган «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Аёллар мамлакати ва салтанати», «Афлотун», «Майдон» каби мўъжаз ва оригинал романлари миллий романчиликимиз ривожига жиддий янгилик бўлди. Бу романлар аввало мазмун-мундарижа, шакл-шамойили, ифода тарзинини ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ўзбек романи 90-йилларга қадар асосан анъанавий реализм йўлидан борди. Жумладан, Омон Мухторнинг 70-80-йиллари яратган «Йиллар шамоли», «Этилган бош» романлари шу йўналишга мансуб эди. Маълумки, жаҳон адабиёти, жумладан, романчилиги аср бошидаёқ анъанавий реализм билан баробар модернизм, постмодернизм йўлига ўтиб жанрини ифода доирасини бениҳоя кенгайтирган, хилма-хил фалсафий-эстетик оқимларга таянувчи романчилик мактаблари шакллана бошлаган эди. Айниқса, абсурд, экзистенциализм, мифологик ва диний тафаккур асосида ҳаётни, шахсни бадний тадқиқ этиш, уни оқимини кузатиш, ифодалаш бобида катта тажрибалар тўпланди. Бизда ҳам айрим адибларимиз ўша жараёнларга оҳангдош изланиш-

лар қилишга уринса-да, истибдол йилларидаги адабий сиёсат, муҳит бу хил уринишларнинг тўлароқ рўёбга чиқишига имкон бермади. Ниҳоят, 90-йилларга келиб бунинг учун йўл очилди.

Омон Мухтор янги романларида замонавий жаҳон романчилиги тажрибаларини ёдга туширувчи хусусиятлар талайгина — уларда анъанавий реализмга хос аниқ замон, аниқ макон тушунчаси йўқ, ҳодиса-воқеаларни айна ҳаётдагидек гавдалантириш, изчил баён этиш, қаҳрамонлар руҳиятини урф бўлган реализм мантиқи асосида очиб, ифодалаш ҳам йўқ: реаллик билан хаёлот, ўнг билан туш айқаш-уйқаш ҳолда келади, аниқроғи, воқеа-ҳодисалар реал ҳаётда эмас, хаёлпараст қаҳрамоннинг хаёлида, онгида кечади; қаҳрамон онгида реаллик билан хаёлотнинг қўшилиб-чатишувидан иборат ғаройиб дунё, ҳаётнинг ўзига хос баъдий модели яратилади; у дунё билан бу дунё орасидаги чегара йўқолади, тириклар ўликка айланади, руҳ тандан ажралиб бир-бирини тафтиш этишади, ўликлар тирилиб тириклар билан мулоқотга киришади, турли аср одамлари бир-бири билан рўбарў келади...

Бир қарашда тартибсиз, мантиқсиз, айқаш-уйқаш туюлган воқеа-ҳодисалар замирига синчиклаб назар ташланса, масалан, Пушкин айтмоқчи, асарнинг ўз ички қонуниятлари асосида ёндашилса, уларда теран маъно, ботиний тартиб, мантиқ борлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Фақат буни англаб этиш учун китобхондан муайян адабий тайёргарлик, кўникма талаб этилади. Аслида бу хилдаги «бебош» ифода инсон тафаккури тарзига асло зид эмас, балки айнан унга мос. Ўйлаб кўринг: рўпарангизда сиз билан гаплашиб ўтирган суҳбатдошингиз, гарчи кўзи сизда, қулоғи гапингизда бўлса-да, хаёли қаёқларда эканини қасрдан биласиз?! Эҳтимол, айна дамда у бир вақтлар кўнгил берган севгилис билан учрашар, оламдан ўтиб кетган бобоси пандини тинглар ёки ўз тасавурида гавдаланган марҳум бир улуғ сиймо билан мулоқотга киришар... Омон Мухтор романларидаги «бебош» ифода инсон руҳиятининг айна шу реал ғаройиботи асосида қурилган.

Алиб романлари аниқ макон ва замон тушунчасидан холи дедим. Бу мазкур романлар реал ҳаётдан, ижтимоий мазмундан холи «соф санъат» намунаси дегани эмас. Асарлар мутолаасида сиз бугунги кунда кўпчиликни қийнаётган, ўйга толдираётган ўтқир масалаларга дуч келасиз. Қолаверса, бу романлар ҳамма-

дан бурун ҳозирги куннинг маънавий-эстетик эҳтиёжи оқибатида майдонга келган; бу хил асарлар фақат 90-йиллар шароитидагина яратилиши мумкин. Уларни ўқир экансиз, даҳшатли туш кўраётгандай бўласиз: кечаги кунингиз, етмиш йиллик ҳукмронлиги давомида миллионлаб кишиларни йўлдан оздирган, одамлар қисмати, руҳиятида ададсиз нохуш, фожеий асоратлар қолдирган. ҳалокатга маҳкум мустабид тузум қиёфаси жамки ваҳшатлари билан кўз олдингизда гавдаланади. Энг ёмони, бу тузум одамларни кўнгил гавҳари — имон-эътиқоддан маҳрум этди, уларни вазиятга қараб товланадиган минг бир қиёфали олдин ижрочи жонзогга айлангирди, майдалашгирди. Эътибор берсангиз, Омон романларидаги ўнлаб персонажлар тирик одамдай гавдалансаларда, улар аслида бетайин, қиёфасиз кимсалардир. Имонсизлик, қиёфасизлик туфайли гоҳо улар ёвуз махлуқотга айланадилар. Ҳатто ёзувчининг нисбатан «ижобий» қаҳрамонлари ҳам бир қадар майда, гуноҳкор, йўлдан адашган, озган бандалардир. Улар ҳақиқат кўзгусига рўпара келишдан чўчийди, нажот қидириб «катта йўлга» чиқолмай тўқайзорда тентирайди...

Омон Мухтор романларида жаҳон замонавий адабиёти тажрибаларини аш жиҳатлар кўп, бироқ айтарли уларга тақлид йўқ. Бу романларда шарқона миллий руҳ уфириб туради. «Услуб — ёзувчининг ўзи» деган нақл бор; янги романларида Омон Мухторнинг ўзлиги, фикрлаш тарзи аввалги асарларига қараганда ёрқинроқ намоён бўлган. Романларда бадий кашфиёт деса арзигулик рамзий, мажозий образлар, лавҳалар кўп. Одамнинг турфа қиёфасини, ботиний бисотини ўзига айнан кўрсатадиган кўзгу билан боғлиқ воқеалар ёки мажруҳ оломон издиҳомининг бамисоли бурлаklarдай сафга тизилиб «Ё ҳаким, ё ҳоким» дея хитоб қилиб тўқайдан чиқиб, гўқайга кириб йўлсиз кезишлари лавҳаси теран маънодор, гаъсирчан чиққан. «Тепаликдаги хароба» романида мавлоно Лутифийнинг салкам бир асрлик ҳаёт йўлини, сиймосини, севги саргузаштларини муаллиф бетакрор бир йўсинда — шоир шеърний сатрлари ва уларнинг шарҳи орқали гавдалантиради. Улкан шеърний бисотдаги сатрлар қатига жо шахсий кечинма, ишоралардан мароқли сюжет, бутун бошли саргузашт қисса яратиш — ҳали бизда кўрилмаган тажриба. Буни ўзига хос бадий тадқиқот деб аташ ҳам мумкин.

«Аёллар мамлақати ва салтанати» тасвирнинг сержилолиги билан ажралиб туради. Романда ҳар хил вазиятларда, реаллик

ва хаёлог маҳсули бўлган саҳналарда, онгдаги жараёнлар ифодасида персонажлар ҳаёти ва шахсиятига хилма-хил томондан ёндашиш устивор. Бу роман матни муаллифнинг бошқа романларига қараганда пухтароқ ишланган: аввало роман муайян дора бўйлаб айланувчи, бетиним такрорланиб турувчи ўзига хос сирли-сеҳрли мусиқий оҳанг билан йўғрилган, насрий ифода ва шеърый сатрлар омухталиги, насрдан шеърга, шеърдан насрга эркин кўчиш, ўзга шоирлар шеърый сатрларидан эркин фойдаланиш, тарихий ҳужжатларга мурожаат, халқ оғзаки ижоди намуналари — ривоят ва эртақлар сюжетининг қайта ҳикояси, хусусан, «Уч ёлғонда қирқ ёлғон» эртаги баёни — булар асар матнига ажиб фойз, кўпоҳанглилик бахш этган. Бу роман асосида яратилган фильм миллий киночилигимизда муҳим янгилик бўлди.

Д.Қуронов: — Домла, Омон Мухтор романларининг «соф санъат» намунаси эмаслиги, уларда ҳам реал ҳаётимиздаги кўпчиликни ўйлантираётган ўткир масалалар бадий талқин этилганлигини ҳў айтдингиз. Мен шу ўринда бир савол қўймоқчиман. Тасаввур қилингки, «Кўзгу олдидаги одам» инглиз тилига таржима қилинди-ю, уни дунёнинг бошқа бир бурчидаги олам ўқиди. У ҳам сизу биз каби ўйлайдими, унга ҳам ёзувчи биздаги реал ҳаёт муаммоларини идрок этишга интилаётгани билинадими? Менимча, йўқ. Айтмоқчиманки, реал заминдан узилгач, романининг «соф санъат» ҳодисаси сифатида тушунилиши, ундаги бадий модель (яъни, бизнинг воқелигимизнинг бадий модели) воситасида ўша ўқувчи ўзига таниш воқеликнинг (яъни, ўз реал воқелигининг) муаммоларини кўриши, уларнинг бадий ечилиши топиши эҳтимоли кўпроқ. Шунга ўхшаш, ғарб модерн адабиёти намуналари ҳам бизда кўпроқ бадий модель сифатидагина мавжуд — биз бу моделни вужудга келтирган заминдан узилганмиз, баски, муаллиф асарга юклаган мазмундан анча йироқ бўлганимиз ҳолда модель воситасида ўз мазмунимизни шакллантираемиз. Ўз-ўзидан савол туғилади: биз кўпроқ модел а шайдомизми ё ўша модель воситасида ўзимиз кашф этган ҳақиқатларга — ўз ижодимиз (бадий асарни ўқиш — ижодий жараён) маҳсулигами?.. Нима бўлганда ҳам, галабалар билан ишлаш тажрибаси ҳозирда «Кўзгу олдидаги одам» ғарб модерн адабиёти намуналарига нисбатан яхши қабул қилинишини кўрсагаётир. Бу, аввало, асарнинг миллий заминдан узилмаганлиги, ундаги рам-

зу ишоралар замиридаги дард ўқувчиларга бегона эмаслиги билан изоҳланади. Иккинчи томони, афсуски, аynи шу нарса ҳали кўпчиликнинг бадиний асарни чинакам ижодий ўқишга тайёр эмаслигини ҳам кўрсатади...

Биз юқорида тўхталган романлар — «Тушда кечган умрлар», «Олабўжи», «Кўзгу олдидаги одам» — тематик жиҳатдан бири-бирига яқин. Сиз айтмоқчи, уларда абсурд туйғусинини устиворлиги бу яқинликни янада кучайтиради. Бироқ улар ифода усули жиҳатидан жиддий фарқланади. Айтайлик, Ў.Ҳошимов билан Ш.Холмирзаев кечаги кунимизни бадиний идрок этаркан, уни реалликка монанд бир тарзда акс эттирадишлар («акс эттиради» деганимиз шартли, зеро, бу ижодий қайта ишланган акс, яъни — бадиний образ) ва бу «акс»да улар кашф этган ҳақиқатлар суратланади. О.Мухтор эса ўзи кашф этган ҳақиқатларни ифодалаш учун реалликдагига кўпда мос келмайдиган қаҳрамонлар, ҳолатлар, рамзлар ярагади. Албатта, мутахассислар Ў.Ҳошимов билан Ш.Холмирзаевни реалист, О.Мухторни сюрреалист деб фарқлашлари мумкин. Бироқ бунинг оддий ўқувчига, ҳозирда бу асарларнинг бариини бирдек яхши қабул қилаётган, мириқиб ўқиётган одамга қандай аҳамияти бор?! Ахир, у асарнинг ўзининг танийди, ган олади. Баски, ўша ўқувчига «бу йўлларнинг қай бири яхши» қабилида савол бериш гўдакка «отанг яхшимми ё онангми» тарзида савол бериш билан баробар бўлур эди. Маълумки, аксарият ҳолларда гўдак бу саволга жавоб беролмайди, чунки у ўйидагини айтишининггина билади. Бироқ бу ҳолат узоқ эмас — гўдак унисини ё бунисини аниқ қилиб айтса манфаат кўришини англаганича давом этади, холос... Назаримда, адабий жараёндаги ҳодисалар ҳақидаги фикрларимизда баъзан шу хил болаларча беғуборлик етишмаётгандек кўринади.

Бадиний тафаккур шакли турлича — реалистик («Тушда кечган умрлар», «Олабўжи»), шартлилик даражаси юқори бўлган реалистик («Отамдан қолган далалар») ва сюрреалистик («Кўз у олдидаги одам») — асарларда абсурд туйғусинини устиворлиги, менимча, унинг бадинияти билан эмас, аввало, дунёқараш билан боғлиқ ҳодиса эканлигидан далолатдир. Айни шу ҳодисанинг миллий маънавиягимиз билан муносабати ҳақидаги фикрларни О.Мухтор асарлари баҳона давом эттириш мумкин. Аввало, О.Мухтор ижодий изланишларидаги энг мақбул жиҳат шуки, унинг модерн адабиётига хос усул ва

қарашларни ўзлаштиришида юксак даражадаги ижодийлик кузатилади. Хусусан, адиб миллий фольклор, диний ривоятлар ва Шарқ мумтоз адабиётига хос нореалистик усулларни асос қилиб олади-да, уларни модерн усуллари билан бойитади, натижада улар миллий адабий заминнинг ўзидан ўсиб чиққандек, соф миллий эстетик ҳодисадек таассурот қолдиради. «Кўзгу олдидаги одам»да ҳам абсурд воқелик қаламга олинган, бироқ унинг қаҳрамони — бу ҳолат билан келишолмаётган, изланаётган йиғит. Мавжуд ҳолатнинг сабабларини ташқаридан излаб тополмаган, руҳан эзилиб маънавий инқирозга юз тутган Валини Аллоҳга бўлган чала-ярим эътиқодига тутиб қолади. У энди ўзига, ҳазрат Навоий айтмоқчи, «ўз вужудига тафаккур айлаб» ўзини қийнаган саволларга жавоб топади: бутун иллатлар илдизини эътиқодсизликда кўради, ўзни таниш орқали Ҳақни танигачгина кўнгли осойиш топади. Романда абсурд воқелик бор — тушкунлик йўқ, Валининг ўғлини Умид атагани ҳам шундан. Бу — абсурднинг шарқона, «ноумид шайтон» ақидаси билан яшайдиган халқ вақилинга хос талқини. Албатта, бу хил талқин экзистенциалистлардан К.Ясперс қарашларига ўхшаш, бироқ унинг миллий асосда юзага келгани кўпроқ ҳақиқатга яқин — асарнинг умумий руҳи шунга далолат қилади. Бу миллий адабиётимиз гарб адабиётидан керагини олишга, нокарагини инкор қилишу зарур ўринларда у билан баҳслашишга қодир эканлигининг ёрқин далилидир. Фикримча, О.Мухтор романлари поэтикасини атрофлича чуқур тадқиқ этиш орқали адабиётшунослигимиз, адабий танқидчилигимиз олдидаги кўшлаб чигал масалаларни ойдинлаштириш мумкиндек кўринади.

У.Норматов: — Фикрингизга қўшилган ҳолда, уларни «Бозор» романига нисбатан-да айтиш мумкин деб биламан. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романи «Ўткан кунлар» билан бошланган XX аср ўзбек романчилигининг муносиб якуни деб им келади. Йўқ, гап роман асрнинг охириги йили дунё юзини кўрганидагина эмас. Асрнинг илк романи билан сўнгги романи «Бозор» орасида муайян муштарақликлар бор. «Бозор» қаҳрамони «Ўткан кунлар» қаҳрамони Отабек исмига оҳангдош тарзда Фозилбек деб аталган. Фозилбек ҳам Отабек сингари бозор-гижорат одами. Отабек миллият тарихининг энг қалтис берилиш палласида, Чор Россияси босқини — истибдоди арафасида нажот йўлини излайди;

Фозилбек эса салкам бир ярим аср давом этган истибдоддан сўни истиқлолнинг дастлабки йилларида, миллий тикланиш палласида, янги ижтимоий муносабатларга ўтиш жараёнида йўл қидирди. Ҳа, худди «Ўткан кунлар»да бўлгани каби бу роман муаллифини ҳам гижорат одами бўлмиш қаҳрамоннинг касби кори билан боғлиқ муаммо-можаролар эмас, биринчи галда эл-юрт ғами, равнақи, маънавияти масалалари қизиқтирди. Бу ерда ҳам «Ўтган кунлар»даги каби оила, маиший ҳаётга оид таомиллар, орзу-ҳаваслар, икки ёшнинг эркин севги-муҳаббати...

Яна кўп жиҳатлари билан «Ўткан кунлар»ни ёдга туширувчи бу роман мавзу муаммолар талқини, сюжет тузилиши, воқеа-ҳодисаларни ифодалаш тарзи, персонажлар тақдири, характери, руҳияти тасвири, бадний таҳлили жиҳатидан бутунлай янгиладир. «Ўткан кунлар»да воқеалар содир бўлган макон қамрови хийла кенг — буёғи Тошкент, у ёғи Марғилон, Қўқон, Отабек қисмати Авлиёбо гада интиҳосига етади. «Бозор»да эса воқеалар асосан бир бозор ва унга туташ қироатхонада юз беради. Романда бозор — метафора, рамз, тимсол, ҳаётнинг ўзига хос бадний модели. Муаллиф ибораси билан айтганда, «бозорнинг ўзи — дунё», одамларнинг ичини кўриш, томоша қилиш борасида бозордан қулайроқ жой йўқ дунёда, «бозор — одамларнинг ич-ичини ағдариб кўз-кўз қиладиган ажойибхона», бунда ҳар бир банданинг феълидаги зўравонлик, соддалигу муғомбирлик, лақмаллигу устомонлик — ҳаммаси бозорда ё пинҳона, ё ошкора кўзга ташланади. Энг муҳими, бозор — романда муаллиф учун жамият маънавиятидаги бугунги оғриқли жараёнларни бадний тафтиш ва таҳлил этишнинг самарали воситаси.

Романда бозор билан ёндош ҳолда қироатхона тасвири ҳам бор. Бозор ҳаммаша гавжум, жамики тумонат бозорда; бозордагиларнинг фикри-хаёли гирикчилик, олиш, нафсни қондириш ишинжида, бу ерда пулнинг қудрати худого тенг. Нафс балоси туфайли гўё бозор ёнмоқда, чўкмоқда. Бозор ёнидаги қироатхона эса кимсасиз, хароб, ҳувиллаб, гўкилай деб гурибли. Бозорда ҳисобсиз одамлар қўлида айланаётган ҳисобсиз пуллардан-да қимматроқ, ноёброқ ақл-идрок мевалари — фикрлар бир меҳрибонини топмай увол кетяпти; бу ерда мил-мил китоб зах, моғор босиб ётибди... Ҳаёт ҳеч қачон ақли расолардан, филойилардан холи қолган эмас. Ҳамма ўзини бозорга ураётган, балон нафс кўйига мубғало бўлиб қолган ямонда, қаранки, қоқ бозорнинг

ичидан. бозор одамлари орасидан, оиласидан бир маънавият, маърифат фидойиси Фозилбек отгилиб чиқади, илоҳий тақдир уни кимсасиз ҳувиллаб ётган маскандаги яна бир маънавият фидойиси Қадрияга рўбарў қилади. Ахир, ёзувчи айтмоқчи, бу ёруғ дунё учун пул ҳасратида яшамайдиган бир далли-девона ҳам керак-ку!

«Бозор»да «Ўтган кунлар»даги каби машаққатли севги саргузаштлари, оилавий можаролар йўқ. Яқин кишиларининг орзу-ҳаваслари, қутқуси икки ёшнинг севги ва висол йўлига тўғаноқ бўлолмайди. Ҳатто Қадриянинг «қиз эмас»лиги ҳам ҳали уйланмаган йигит Фозилбек кўнгил майлига асло монелик кўрсага олмайдди. Романда талқин этилишича, маънавий яқинлик, руҳий юксаклик қудратли куч, унинг қаршисида турмушнинг турли-туман тўсиқлари, одат, икки-чикирлар арзимас нарса бўлиб қолади. Бу икки ёш нафс балоси гуфайли бозор ёнаётган, чўкаётган, нафс бандаларини олов қаърига тортиб кетаётган бир замонда нажот йўлини қидирадилар. Улар бозорни ҳалокатдан қутқариш йўли маънавиятда деб биладилар. Тўғри, бозорсиз ҳаёт, тараққиёт йўқ. Шўро даврининг аччиқ сабоқлари буни тўла тасдиқлади. Бироқ «бозорнинг гуллаб-яшнаши учун хаёл ҳам керак, ўйлов ҳам керак». Бозор кишилари хаёлдан кўра ҳаётга яқинроқ. Бу, бир жиҳатдан яхши, аммо хаёلسиз, ўйловсиз, яъни маънавиятсиз ҳаётнинг охири зулмат. Бундай ҳаёт охир-оқибат ҳалокатга маҳкум. Фозилбек — ўз ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ, хаёлга мойил — романтик табиатли шахс. Севгилиси — маслакдоши Қадрия билан бирга у буюр ўзи аришларини тушуниш, унинг тилини, ҳикматини ўрганиш, зулмат қаърига чўкаётган бозорни маънавият, маърифат ёғдуси билан нурлантириш устида астойдил ўй суради.

Романда сиз бевосита бозорнинг ички зиддиятлари, бозор муносабатларига оид можаролар тасвирини кўрмайсиз; унда интрига ва ишқибоз китобхонларга хуш келадиган қизиқарли саргузаштлар йўқ ҳисоб. Ёзувчининг диққат-эътибори бозор можароларининг бевосита ўзини эмас, персонаж оғи, руҳиятидаги акс-салосини ифодалаш, бадиий таҳлил эътиборига қаратилади. Муаллиф XX аср жаҳон тараққийпарвар модернистик адабиётида синовлардан ўтган оғи оқими мактаби тажрибаларидан ижодий фойдаланган. Асар тили бошдан-оёқ рамзлар, метафоралар, имо-ишоралар асосига қурилган. Бу тилни ўқимай, уқмай гуриб романини тушуниш, унинг туб моҳиятини англаш маҳол.

Д. Қуронов: — Домла, «Бозор» романини «Ўткан кунлар»га менгаганингиз, эҳтимол, кимгадир орғитиб баҳолашдек эриш туюлар, бироқ иккисининг талай мушгарақ нуқталари борлиги тайин. Ҳар икки романда ҳам, Сиз айтмоқчи, миллий тарихимизнинг бурилиш нуқталари, шу паллада йўл излаётган қаҳрамонлар қаламга олинган. Бироқ бурилиш нуқталарининг ўзи турлича, шу боис ҳам улар қаҳрамонлар, муаллифлар онгида турлича аксланади. Абдулла Қодирий талқинидаги дунё ишларига «этак силккан» Юсуфбек ҳожи «одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим» деркан, унинг сўзларида умидсизлик барқ урадики, бу — истиқлол орзусида яшаган ва асарни ёзаётган палла орзусининг тобора қўл етмас бўлиб бораётганини чуқур ҳис этган муаллифнинг дарди, армони эди. Юсуфбек ҳожи мисоли Қосимбек оқсоқол ҳам бозорни «обод қиламан деган кўйда умрини совурган»да, энди «кўмиб юбораман деган қарорини кўтаролмай» руҳан синган одам. Бироқ ўзи руҳан синган бўлса-да, Қосимбекнинг эртадан умиди бор: мулоҳазакор ўғли Фозилбекка, бозорнинг «кунпаякун бўлиб кетмаслик учун ўзи инсофийларни топишга, кўлайитиришга» мажбур бўлишига, ўшанда «ишлатларга қарши инсофийлар бозор посангисини сақлаши»га ишонади. Атрофидагиларнинг бефаҳм бифарқлиидан зада бўлиб «шу бозор-шу одамларнинг корига ярайдиган болани ўзи туғиб беришга» жазм этган кампирнинг Фозилбек билан Қадрияга қарата «Сан билан манави арзанданга ишонаман, йинги!» дейиши, икки ёшнинг ҳаётта қарашидagi беғубор геранлик — булар бари умидворликдан дарақдир. Бир қарашдаёқ Х.Дўстмуҳаммад талқинидаги «Бозор»нинг абсурддан бошқа нарса эмаслиги кўзи ташланади. Бироқ отаси умрини совуриш эвазига англаган ҳақиқатни фозил Фозилбек эрта илғади: у бозорни тамомилан изга солиш ҳам, тамомилан бозор измида яшаш ҳам мумкин эмаслигига инонган — йўлни ораликдан излаш кераклигини теран англаган одам. Сирасини айтсак, бу абсурднинг шарқона, ўзбекона талқини эмасми?!

«Бозор»нинг бадиий фалсафасини учта асосий образ, бозор, чойхона ва қироатхона тутиб туради, бошқа барча образлар уларнинг атрофида уюшади. Романда қаламга олинган давр фожияси шуки, ундаги «барча йўллар бозорга олиб боради», «бозор майдони пастлик... салгина ҳушёрликни бой берган одам пастликка қараб гарвуздек думалаб тушаверади». Дарҳақиқат, ўн

инилар илларни и воқелигимизда шу ҳол кузатилмадими?! Минглаб одамлар ўзларининг идеаллари, орзу-интилишлари, касб-кори, қўйинг-чи — ўзлигига хиёнат қилиб бозор аталмиш «сусиз ҳовуз»га ғарқ бўлмадиларми?! Нажот йўли эса битта: аввало, «ғарқ бўлаётганини англаш», сўнг тармашиб тепага интилиш керакки, бунда «қироатхона пойидан чиқилади» — маънавиятгина инсонни, жамиятни ҳалокатдан сақлаши мумкин.

Х.Дўстмуҳаммад «Жажман»даги махлуқни романга-да кўчирди. Хўш, бу махлуқ, Ножинс қайдан бинога келди? Бозор аҳлининг аксарияти Ножинс ё «аллақайси юртдан ер қазиб келган», ё «ҳибсхонадаги аристонлар бигидан урчиган», ё «атрофидаги одамлар иллатидан вужудга келган» деб билади; биргина Зар бобо унинг одамлар вужудидаги ҳибсхонадан қочганини тан ола билади, Қадрия эса махлуқнинг «омборга айлантирилган масжиддан чиққан»лигини айтади. Қаранг-а, офат қаршисида турган жамиятда кўлчиликнинг айбни ўзидан соқит қилиши, айримларнинггина уни зиммасига ола билишию фақат чинакам фозил, хос кишиларгина моҳиятга қарай билиши нақдлар ҳаққоний ифодасини тошган! Бу жамиятнинг мўъжаз макети эмасми?! Масжидларини омборхонага айлантирган, иймондан тойган одамлар кўксидagi ҳибсхонадан қочган махлуқ энди уларни ўз измига солган. Чойхонани эсланг: тиланчидан тортиб ажабзотларгача — бари Ножинснинг измида гўё; бозор эса энди номигагина Қосимбек измида, аслида унинг жилови-да Чойхона қўлига ўтиб бўлган...

Домла, «Бозор»нинг ўзига хос ифода тарзи, унинг рамз ва ишораларга бойлиги, «бу тилни ўқимай, уқмай туриб романини тушуниш, унинг туб моҳиятини англаш маҳол»лигини жуда тўғри таъкидладингиз. Мен романини икки бора ўқидим, бироқ ҳамон унда тишим ўтмаган нуқталар қолгандек, яна қайта ўқиганимда унинг тамомила янги қирралари очиладигандек туюлаверди, шунга ишонгим келади. Хуллас, истиқлол йиллари миллий адабиётимизда қайта-қайта ўқишга арзийдиган романлар пайдо бўлдики, уларни ўқиш ва ўқишимиз бизни маънан юксалтиришига ишончим комил.

У.Норматов: — Гапинг издан бугунги суҳбатимизни якунлаш, айтилганларни хулосалаш фурсати етган кўринади. Албатта, бир суҳбат доирасида ўн йил мобайнида адабиётимизда яратилган романларнинг барини қамраб олиш мушкул. Йўқса, О.Ёқубовнинг «Адолат манзили», Ш.Холмирзаевнинг «Динозавр» роман-

лари; Аббос Саиднинг «Беш кунлик дунё», Ш.Бўтаевнинг «Қўрғонланган ой» каби романчилик бобидаги илк изланишлари; халқимизнинг чинакам тарихини яратишга бел боғлаган адибларимиздан П.Қодировнинг «Она лочин видоси», Эркин Самандарнинг «Тангри қудуғи», С.Сиёевнинг «Ясавийнинг сўнги сафари», Хайриддин Бегматнинг «Меҳрибоним, қайдасан», Асад Дилмуроднинг «Маҳмуд Торобий» сингари романлари хусусида тўхталишимиз, холис муҳокама қилишимиз мумкин бўлур эди. Шунга қарамай, умид қиламизки, биз тўхталиб улгурган асарлар бугунги романчилигимиздаги асосий тамойиллар ҳақида сўзлаш имконини беради.

Хуллас, ҳозирги романчилигимиз жиддий маънавий, шаклий-услубий изланишлар жараёнини бошдан кечирипти, XX аср давомида шаклланган муайян анъаналар интиҳосига етиб, бутунлай янги тамойиллар таркиб топмоқда. Энг муҳими, романнависларимиз инсон шахсияти, шахс жумбоғи томон юз ўгираётгирлар, бу борада айрича янги тамойиллар пайдо бўлмоқда. Бироқ бу борадаги буюк кашфиётлар ҳали олдинда. Биз янгилик, «кашфиёт» деб санаган персонажлар ҳам ҳозирча умумбашарий миқёсларга кўтарила олгани йўқ. Эндигина бошланаётган янги аср ўзбек романчилиги учун буюк ихтиролар асри бўлса ажабмас.

2001 йил

МУНДАРИЖА

Зеби, Зеби, Зебона	3
«Ўғри»нинг ҳимоясига икки оғиз сўз	11
Адабиёт надир	17
Идеал ва бадий яхлитлик	25
Сурат ва сийрат	40
Кулги зимнидаги жиддият	49
Ҳамид Олимжонни биламизми	56
Замонга ўтмишдан бир нигоҳ	75
Душманни танитган дўст	93
Романнинг янги умри	99

Адабий-бадший нашр

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

**«АДАБИЁТ НАДИР»
ёки Чўпоннинг мангу саволи**

Адабий танқидий мақолалар

Мухаррир	Дилрабо МИНГБОЕВА
Бадий муҳаррир	Баҳриддин БОЗОРОВ
Мусахҳиҳ	Наргиза МИНАҲМЕДОВА
Компьютерда саҳифаловчи	Феруза БОТИРОВА

Босишга 09.01.2006й.да руҳсат этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобғи 4,0. Адади 1000 нусха.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Зарқалам» нашриёти, Тошкент, А.Навобий кўчаси, 50-уй.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.